

Халқаро Ислом тадқиқот маркази

Абдулваҳҳоб ХАЛЛОФ

УСУЛУЛ ФИҚҲ

(ИСЛОМ ҚОНУНШУНОСЛИГИ
АСОСЛАРИ)

Биринчи, иккинчи қисмлар

Тошкент
“Адолат”
1997

Мутаржим:
Салоҳиддин МУҲИДДИН

Бош муҳаррир:
Нуруллоҳ МУҲАММАД РАУФХОН

Илмий муҳаррир
проф. Акмал САИД

Нашриёт муҳаррири:
Рустамхўжа САИД

Тартибловчи муҳаррирлар:
Алишер АБДУЛМАВЛОН,
Ёқуб УМАР

Қўлингиздаги китобча мисрлик олим Абдулваҳҳоб Халлоф томонидан таълиф қилинган бўлиб, унда ислом қонунларининг айрим масалалари ёритилган. Маълумки, мадрасалар ва дин фаоллари кўп вақтдан бери фикҳ илми бўйича қўлланмага эҳтиёж сезар эдилар. Шунинг учун ҳам Халқаро Ислом тадқиқоти маркази бундай хайрли ишга бош-қош бўлиб, мазкур қўлланмани тайёрлашда жонбозлик кўрсатди.

Тўғри, ҳозирги даврда ҳамма мусулмон давлатларида ҳам жиноятларга бериладиган жазолар Қуръони Карим оятларидан ва Суннати Набавийядан чиқадиган ҳукмларга асосан олиб борилаётгани йўқ. Лекин бу қўлланма кишилар мурожаат қилгандагина диний нуқтаи назардан айрим қазоий (ҳуқуқий) масалаларни ҳал қила олишга ёрдам беради.

Китоб дин, ҳуқуқимиз тарихи, умуман Қуръон оятларининг ҳуқуққа (қазоийга) оидларини талқин қилишга қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мулжалланган.

С "Адолат", 1997

Мадрасалар ва айрим дин фаоллари кўп вақтдан бери Усулул фикҳ илми бўйича қўлланмага эҳтиёж сезар эдилар. Чунки ҳозиргача бу борада ўзбек тилида ёзилган мукамал бирон-бир адабиёт йўқ эди. Араб тилида ёзилган қўлланмаларни эса, ҳар ким ўқий олмасди. Натижада бу илм унутила бошлаган эди.

Тошкентдаги Халқаро Ислом тадқиқоти маркази ўзининг ташкил бўлган вақтидан бошлаб бу ва бошқа бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилиб келмоқда. Айниқса, турли жойларда баъзи бир ўқув-таълим олийгоҳларида айрим илм аҳллари ўзларининг бу борада мутахассис бўлишларига қарамай, Ислом шариати қонунларининг методологик қўлланмаларини ишлаб чиқишга қўл урдилар. Бу ташаббус эса, илмий-исломий асосларга суяниб эмас, балки ҳар кимнинг ўз дунёқарашига қараб олиб борилди. Бундай йўл ўқувчи ва мударрисларни нафақат чалғитар, балки уларни усулул фикҳдан беҳабар бўлиб қолишларига олиб келар эди.

Шу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, усулул фикҳ илми (фани) дастлаб бизнинг диёримизда мелодий 10-асрда ишлаб чиқила бошлаган. Шофеий фикҳий мазҳаб пешволаридан имом Муҳаммад Қаффол Шоший илк бор шу борада асар ёзган зот эканликлари маълум ва машҳурдур. Усулул фикҳ, яъни, фикҳий масалаларни ишлаб чиқишда дастлаб имом Шофеий ўзлари асар ёзган бўлсалар-да, бу фанни мустаҳкам пойдеворга қуриб уни тараққий эттирган шахс мазкур Қаффол Шошийдурлар. Ушбу китобчада усулул фикҳ соҳасида меҳнат қилган бир неча улуг арбобларнинг номлари зикр қилиб ўтилган. Аллоҳ таоло уларнинг руҳларини шод қилсин.

Усулул фикҳ илми дастлаб имом Шофеий замонидан 11 ҳижрий аср охиригача бўлган вақтда уламолар бу илмда ҳам асосан Қуръони Карим оятлари ва ҳадиси шарифга асосланган бўлиб келган.

лиллари, яъни, қатъиёт уд-далолани бу манбаълардан топа олмасалар, қиёс ёки ижтиҳод йўли билан фикҳий масалаларни ҳал қилур эдилар. Давр ўтиши билан Қуръон оятлари ва ҳадисларни биладиган Пайғамбар (САВ) ва саҳобалар замоналаридагидек уламолар йўқлиги учун усулул фикҳга эҳтиёж туғилди. Бундан ташқари, муборак Ислом динининг оламга тарқалиши натижасида мусулмонлар Арабистон шароитида мавжуд бўлмаган янги-янги диний вазиятлар билан тўқнашдилар.

Раъй йўли билан ҳуқуқий-фикҳий масалаларни ҳал қилиш гоҳо Қуръон карим ва ҳадис шарифга тўлиғича жавоб бера олмай қолди. Шу сабабдан бу борада чегарадан чиқиш ҳоллари рўй бера бошлади. Гарчи бу ҳол ўз-ўзича шарият учун зарарли бўлмас-да, лекин у шариятнинг асосий йўлидан, яъни, Қуръон ва ҳадисдан оғиб кетилишига олиб келиши мумкин эди. Чунки II-ҳижрий асрга келиб, уламоларнинг хатога кетиб қолишининг олдини олишга ҳеч ким қодир эмас эди. Шунинг учун III-ҳижрий аср бошига келиб усулул фикҳ илми шакллана бошлади. Шу вақтга келиб усулул фикҳни ишлаб чиқишда иккита асосий йўналиш пайдо бўлди. Улардан бири-ни “Мадрасату асҳобил-ҳадис”, деб аталиб булар усулул фикҳда Пайғамбар (САВ) ҳадисларига суянар. Ва иккинчиларини “Мадрасату асҳобир-раъй” деб атадилар. Лекин булар ҳам тамоман Қуръони Карим ва ҳадис шариф чегарасидан чиқиб кетмадилар, улар халқларнинг удумлари ва анъаналарини ҳисобга олдилар ва ўз замонасини яшаб бўлган айрим салбий урф-одатларни ҳаётдан сиқиб чиқаришга ҳаракат қилдилар. Масалан, эски зардушт қоидаларида талоқ қилинган аёлнинг яна бир қанча вақт собиқ эрнинг ихтиёрида қолишини бекор қилиш мақсадида, уч талоқдан кейин аёлнинг собиқ эр тасарруфидан мутлақо озод бўлиб чиқиб кетиши ва хоҳлаган кишига турмушга чиқиши учун шу услуб билан йўл очиб берилди.

Агар асосан III-ҳижрий (10-милодий) асрга келиб фикҳий мазҳаблар шаклланиб бўлган бўлса,

бу ама-лиётда усулул фикҳ илми сезиларли таъсир кўрса-тади. Унинг қоидалари 204-ҳижрий (820-милодий) йилда вафот этган имом Муҳаммад ибн Идрис Шо-феийнинг “Рисола”ларида биринчи бор пайдо бўлди.

Юқорида айтганимиздек, Имом Шофеий усулул фикҳнинг асосини тузиб берган зотдирлар.

Имом Фахриддин Розий ўзининг “Маноқиб”ида шундай дейди:

“Билгилки, Шофеийнинг усулул фикҳдаги ўрни Арастунинг мантиқ илмидаги ўрни кабудур. Имом Шофеийдан бурун одамлар (яъни, уламолар) фикҳ масалаларида гапирар, бир-бирлари билан мунозаралар қилар ва ўз далиллари келтирар эдилар. Лекин уларнинг қўлида шаръий далилларни билиш учун ягона қонун йўқ эди. Имом Шофеий усулул фикҳ илмини ишлаб чиқди ва одамлар учун бу борада шаръий далилларнинг поғоналарини ўрганиш илмини яратди ва уламолар шундан сўнг унга мурожаат қила бошладилар. (Фахриддин Розий, ал-Маноқиб, 156-157 бетлар).

Эслатма:

Мисрлик олим Абдулваҳҳоб Халлоф томонидан таълиф қилинган ушбу “Усулул фикҳ”, яъни, ислом қонунлари асослари китоби мазкур соҳа борасидаги эътиборли қўлланмалардан биридир. Лекин бу қўлланма кишилар мурожаат қилгандагина диний нуқтаи назардан айрим қазоий (ҳуқуқий) масалаларни ҳал қила олишга ёрдам беради. Чунки, ҳозирги даврда ҳамма мусулмон мамлакатларида ҳам жиноятларга бериладиган жазоларнинг барчаси ҳам Қуръони Карим оятларидан ва Суннати Набавийядан чиқадиған ҳукмларга асосан олиб борилаётгани йўқ. Кўп ҳолатларда ҳукуматлари қабул қилган қонунга биноан иш олиб борадилар. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг ҳам ўзининг Конституцияси ва амалдаги жорий қонунлари бордир.

Шайх Абдулгани АБДУЛЛОХ
Халқаро Ислом тадқиқот маркази мудир

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ
ИСЛОМ ҚОНУНШУНОСЛИГИ
АСОСЛАРИ-УСУЛУЛ ФИҚҲ ҲАҚИДА

МУҚАДДИМА

Барча мусулмон аҳли сунна уламолари, уларнинг қайси мазҳабга мансуб бўлишларидан қатъи назар, инсондан содир бўлган ҳар қандай ишга, у айтган ҳар бир сўзга, улар ибодат бўладими, муомила бўладими, жиноят бўладими, жазо бўладими, оилага тааллуқли масала бўладими, барибир Ислом шариатида уларга яраша ҳукм борлигига иттифоқ қилганлар.

Ана шу ҳукмларнинг баъзиларини Қуръони Карим оятлари ҳамда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳадиси шарифлари баён қилиб берган. Аммо айримлари баён қилинмаган бўлиб, шариат уларга ҳукм чиқариш учун аломатлар, белгилар ва ишоралар кўрсатган, мужтаҳид уламолар ўшалар ёрдамида, шариатнинг умумий таълимоти доирасидан чиқмаган ҳолда, уларнинг ҳукмини баён қилиб беришлари мумкин.

Ислом уламолари яна, бирор масаланинг ҳукмини билмоқчи бўлган ҳар бир олим аввал ўша масаланинг ҳукмига жавобни Аллоҳ каломидан ахтаради, топса, унга биноан ҳукм қилади. Ундан тополмаса, Расулуллоҳ (САВ) суннатларига мурожаат қилади, топса, унга биноан, ундан ҳам топа олмаса, ўша ахтарган масаласи бўйича мусулмон мужтаҳид уламолари бирор ечимга ижмоъ (иттифоқ) қилган бўлсалар, ўшанга асосан, унда ҳам бўлмаса, ахтарган масаланинг ҳукмини мужтаҳидлар қиёс қилиш (таққослаш) йўли ила жавоб берган бўлсалар, ўша асосида амал қилишига ҳам иттифоқ қилганлар.

Шу билан бирга, юқорида айтиб ўтганимизга биноан, шаръий ҳукмлар олинадиган асосий манбаъ — масдар қуйидаги тартиб бўйича тўртта — Қуръон, суннат, ижмоъ, қиёс эканлигига тўрттала аҳли сунна мазҳабидаги барча Ислом уламолари ҳамфикр эканликларини изҳор этганлар, яъни, бунда ҳам иттифоқ қилганлар.

Мазкур тўрттала ҳукм олинадиган муттафақ манбаъдан ташқари бир нечта мухталаф, яъни, баъзи мазҳаб эгалари уларнинг баъзиларининг манбаълигини эътироф этсалар, баъзи мазҳаб эгалари баъзиларини эътироф этмаган манбаълар ҳам бордир.

Муҳтарам ўқувчиларга тақдим этмоқчи бўлган китобимизда олти мухталаф манбаъ, уларнинг номлари, кимлар қайси бирини эътироф этган, нима сабабдан ва кимлар эътироф этмаган, нима сабабдан — мукаммал баён қилинган.

Кўриниб турибдики бирор масалага узил-кесил жавоб бериш учун киши анча илмга эга бўлиши, кўплаб китобларни мутолаа қилган бўлиши, у ҳақда бошқа уламоларнинг фикрларидан хабардор бўлиши лозим экан. Акс ҳолда сўралганда масалани яхши билмай жавоб берган кишилар Жаноби Пайгамбаримизнинг қуйидаги ҳадис шарифларида сифатланганлар қаторида гуноҳкор бўлишлари мумкин.

عن ابى هريرة رضى الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ
من افتى بغير علم كان اثمه على من افناه (رواه احمد)

Яъни, “Бировга илмсиз берилган фатвонинг гуноҳи фатво берган кишига бўлур”, дедилар.

Уламолар бу ҳадисни янада кенгроқ шарҳлаб, кимки билмаслигини билиб туриб, биламан деб даъво қилиб, бировга нотўғри фатво берса, берилган нотўғри фатвонинг гуноҳи, фатвога биноан амал қилган кишининг гуноҳи ҳам фатво берганга бўлади, дедилар.

Динимизга кенг имконият берилган бизнинг ҳозирги давримизда баъзи бир етарли илмга эга

бўлмаган, ҳатто умуман арабий саводи йўқ кишилар, мустаҳкам манбаъга асосланмаган, юзаки, сотиб пул қилишнигина мақсад қилиб чиқарилган китобчаларга асосланиб, ҳеч бир масъулиятни, гуноҳни ўйламай сўралган масалага жавоб айтадиган бўлиб қолганлари ачинарли бир ҳолдир.

Натижада мусулмонлар ўртасида баъзи бир масалаларда ихтилоф чиқишига сабаб бўлмоқда. Бу ихтилоф баъзи жойларда ҳатто кўнгилсиз воқеаларга ҳам олиб келмоқда.

Ҳар бир мусулмон шуни яхши мулоҳаза қилмоғи лозимки, кўп масалалар битта оят ё битта ҳадис ила узил-кесил ҳал бўлмайди. Хусусан, Жаноб Расулуллоҳ (САВ) ҳар бир сўралган масалага сўровчининг аҳволи, шароити, қўлидан нима келишига қараб жавоб берардилар. Айнан шу масала бошқа киши томонидан сўралса, унга бошқачароқ жавоб берганлари ривоят қилинган.

Булардан ташқари, умуман диндан хабарлари бўлмаган кишилар, диний эркинликни суистеъмол қилиб, дин тўғрисида матбуотда, ҳатто мазкур соҳа бўйича мутахассисларнинг ҳам фикрларини олмай, мақолалар ёзиб чиқармоқдалар.

Ҳукуматимиз раҳбарлари бундай кўнгилсиз, халқимизнинг онгини чалғитувчи воқеаларнинг олдини олиш мақсадида, динга тааллуқли ҳар бир мақола, китоб диний идора кўригидан ўтиши лозим, деган қарор қабул қилди. Афсуски, ҳамма вақт ҳам бу қарорга амал қилинаётгани йўқ.

Юқорида зикр қилинган камчиликларни ислоҳ қилиш, халқимизга динимизнинг асосларини тўғри тушунтириб бериш, бебаҳо, дурдона, улуғ аждодларимиздан қолган қадриятларимизни элимизга қайтариб, ўзлигимизни англашимиз мақсадида юртбошимизнинг фармонлари ила Тошкентда „Халқаро Ислом тадқиқот маркази“ очилди.

Янги очилган марказ илмий ҳайъати, айтиб ўтилган масалаларнинг муҳимлигини эътиборга олиб, шаръий ҳукмлар олинадиган манбаълар, улардан ҳукм чиқариш қоидалари, ҳукм қандай

олинса, тўғри бўлишини баён қилувчи, „Ислом қонуншунослиги асослари“ (Усулул фикҳ) номли китобни марказнинг илмий ходимлари томонидан ўзбек тилига, кирилл ҳарфи ила таржима қилишни топширди.

Китоб муаллифи мисрлик бўлиб, шу соҳадан Олий ўқув юртларида дарс берган олим Абдулваҳҳоб Халлофдир.

Ислом қонуншунослиги — Усулул фикҳ ҳақида жуда кўп олимлар асарлар ёзганлар. Ҳаттоки ҳар қайси мазҳаб уламолари ўз мазҳабларига мувофиқлаштириб китоблар тасниф қилганлар. Айниқса, ҳанафий мазҳаб уламолари бу соҳада кўплаб китоблар ёзиб қолдирганлар.

Ибну Надимнинг феҳрастларида айтилишича, биринчи бўлиб бу соҳада тарқоқ қоидаларни тўплаб китоб шаклига келтирган киши Имом Абу Ҳанифа раҳматуллоҳ алайҳнинг шогирдлари Имом Абу Юсуф бўлганлар. Бироқ бу кишининг тўпламлари бизгача етиб келмаган.

Ҳанафий уламолардан, 539 ҳижрий санада (1150 милодий) Бухорода вафот этган ҳамюртимиз машҳур Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий ҳам соҳа уламолари ҳузурида манзур бўлган „Мезонул усул“ номли китоб ёзганлар. Мазкур китоб биринчи бор суриялик олим, Қатар университети шариат бўлими мударриси, доктор Муҳаммад Закий Абдул Бир таҳқиқида 1404 ҳижрий (1984 милодий) санада Қатарда чоп этилган.

Яна шуни ҳам айтиб ўтиш қувончлики, Аҳмад Самарқандийнинг „Тухфатул фуқоҳо“ номли фикҳ китобларини юқорида номлари зикр қилинган суриялик муҳтарам устоз, Дамашқ университетида устозлик қилган 1377 ҳижрий (1958 милодий) йилида биринчи бўлиб босмадан чиқарганлар.

Китоб олимлар томонидан яхши қабул қилинганлиги сабабли, уни университетнинг шариат бўлимига дарслик сифатида киритилганлиги айтилган.

Шунингдек Аҳмад Самарқандийнинг Фотима исмли қизлари ҳам оталари каби фақиҳ ва олима бўлганлари, ўрталарида ўзаро илмий мунозара ҳам бўлиб туриши, қизларини машҳур „Бадоеъ“ китобининг муаллифи ҳамюртимиз Алоуддин Абу Бакр Косонийга турмушга берганлари, олима Косонийнинг хатоларини тўғрилаб туришлари китобларда қайд этилган.

710 ҳижрий (1310 милодий) санада вафот этган, ҳанафий уламоларидан фикҳ, усулий олим, машҳур муфассир, „Мадорикут танзил“ (Насафий) номли тафсир муаллифи Имом Абул Барокот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ан-Насафий ҳам „Манорул Анвор“ номли усул (Ислом қонуншунослиги асослари) китобини ёзганлар.

Мазкур китобга уламолар шарҳлар битганлар.

Бу соҳада кейин ҳам жуда кўп олимлар китоблар тасниф қилганлар. Мазкурлардан маълум бўладикки, бу „Усулул фикҳ“ (Ислом қонуншунослиги асослари) фани ҳам доим мадрасаларда ўқитиб келинган. У машҳур уламоларнинг фикрлари ила бойитилиб, унга шарҳлар битилган бир фан бўлиб келган.

Муҳтарам ўқувчиларда нега „Ислом қонуншунослиги асослари“ (Усулул фикҳ) ҳақида диёримиздан етишиб чиққан олимлар китобидан таржима қилинмай, бошқа мамлакат олимининг китоби таржима қилинди, деган ҳақли эътироз ҳам бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Бунга сабаб биз таржима қилган китоб муаллифи, илгари айтиб ўтганимиздек мисрлик олим, шу фаннинг мутахассиси сифатида Олий ўқув юртларида дарс берган. Ёзган китоблари оддий тилда, уни кўпчилик ўзлаштириши қулай, бирор муайян мазҳабга ён босмай, холис ёзилганлиги сабабли, бошқа араб мамлакатларида ҳам дарслик сифатида қабул қилинган.

Шу билан бирга Тошкентдаги Имоми Бухорий номли Олий маъҳадга „Усулул фикҳ“ (Ислом қонуншунослиги асослари) дарси расман киритилганда, айнан шу китоб дарслик сифатида бўлиши муҳтарам

устозлар томонидан маъқулланган. Китоб бизда фақат ягона нусхада бўлганлиги учун, уни диний идора талабаларнинг эҳтиёжини қондириш мақсадида оз нусхада бостириб берган.

Аммо бундан 400-500 йил ва ундан ҳам илгари ёзилган бу соҳадаги китоблар анча мураккаб, қийин бўлиб, ўша даврдаги толиби илмлар илмий савияларига муносиб қилиб ёзилган. Уларни мутолаа қилишнинг ўзи катта маҳорат ва илм талаб қилади.

Биз ўқувчиларга тақдим этмоқчи бўлган, бу соҳадаги ўзбек тилида таржима қилинган китоб тўрт қисмдан иборат, бир жилдликдир.

Муҳтарам ўқувчиларимизга тезроқ тақдим этиш мақсадида унинг биринчи ва иккинчи қисмларини босиб чиқариш маъқулланди. Қолган учинчи ва тўртинчи қисмлари эса ҳозир таҳрирда.

Китоб Ислом дини асослари ила қизиққан барча кишилар, хусусан бу соҳа мутахассислари ва толиби илмлар учун яхши қўлланма бўлиб хизмат қилур, инша Аллоҳ.

Китобни мутолаа қилган ҳар бир киши, бирор масалага жавоб беришдан олдин ўйлаб, шошмай жавоб беради деган умиддамиз.

Аллоҳ барчамизни ўзига маҳбуб ва рози бўладиган ишларга бошласин. (Омин.)

МУТАРЖИМ

ШАРЪИЙ ҲУКМЛАР ОЛИНАДИГАН МАНБАЪЛАР

Олимларнинг исботларича, инсон қилмишларининг ҳукми асосан тўртта шаръий манбаъдан чиқарилади. Улар Қуръон, суннат, ижмоъ (иттифоқ) ҳамда қиёсдир. Ушбу тўрт манбаънинг ҳужжат эканлигига ҳамда даражалари ҳам шу тартибга кўра эканлигига ҳамма олимлар иттифоқ қилишган. Булар усулул аҳком, яъни, ҳукмларнинг асли, асоси деб ҳам айтилади. Масалан, мужтаҳиддан бирор ишнинг шаръий ҳукмини сўралса, у аввал Қуръоний Каримдан жавоб ахтаради, топса, унга биноан ҳукм қилади. Агар топмаса, ундан сўнг суннати набавийга мурожаат қилади, жавоби топилса, демак, суннатга суяниб ҳукм чиқаради. Агар ундан ҳам топилмаса, сўралган иш ҳукмига Пайғамбар алайҳиссалом вафотларидан сўнг мужтаҳидлар айнан ўша сўралган иш юзасидан яқдил фикрга келган бўлсалар, ўша жавоб ила ҳукм чиқаради. (Расулуллоҳнинг ҳаётликларида ижмоъ бўлмайди, чунки у зот ҳар бир саволга ўзлари жавоб берардилар.) Агар бундай ижмоъ бўлмаган бўлса, мужтаҳид у ишнинг шаръий ҳукмини чиқариш учун қиёс йўли ила — мазкур ишга ўхшаш ишлар юзасидан шариятда берилган жавобларга илмий асосда ёндашиб, ҳар томонлама мулоҳаза қилиб таққослаб, ўзининг бор илмини сарфлаб жавоб топади.

Мазкур тўртта асосий манбаънинг ҳаққонийлигига ҳамда шу тартибда келишига Қуръони Каримнинг Нисо сураси, 59-ояти далилдур:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي
الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ
تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

Яъни, „Эй мўминлар, Аллоҳга итоат қилинглар ва пайғамбарга итоат қилинглар ҳамда ўзларингиздан (яъни, мусулмонлардан) чиққан бошлиқларга итоат қилинглар. Агар бирор масала жавобида бир фикрга келиша олмасаларингиз, у ҳолда ўша масалани Аллоҳга ва унинг расулига қайтаринглар. Агар Аллоҳга ва қиёмат кунига иймонларингиз бўлса, шундай қилишлик энг яхши ва хайрли маъно беришдир.

Мазкур ояти каримада „Аллоҳга итоат қилиш“дан Қуръонга эргашиш тушунилиши лозим. Расулга итоат қилиш деганда суннатга эргашиш; ўзларингдан чиққан иш бошловчиларингиз (улул амрга) итоат қилинглар, дейилганида, уламоларга эргашиш англашилади. Улул амрни ҳазрати Аббос (Аллоҳ у кишидан рози бўлсин) уламоларга тафсир қилганлар. Аммо бир фикрга келиша олмаган масалани Аллоҳга ва расулига қайтариш — Аллоҳ ва унинг расули айтган ҳукмларга солиштириш, яъни, қиёс қилиш демакдир.

Ҳукм чиқаришда мазкур тартибга, яъни, аввал Қуръон, кейин суннат, сўнг ижмоъ ва ундан кейин қиёс келишига яна бир далил жаноби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Муоз ибн Жабални (у кишидан Аллоҳ рози бўлсин) Яман мусулмонларига таълим бермоқ учун юбораётган вақтларидаги кўрсатмаларидир. Пайғамбаримиз алайҳиссалом Муоз розийаллоҳу анҳудан сўрадиларки:

"كيف تقضى اذا عرض لك قضاء؟ قال: اقضى بكتاب الله
قال: فان لم تجد فى كتاب الله قال فبسنة رسول الله قال
فان لم تجد فى سنة رسول الله؟ قال اجتهد رأى ولا آلو. قال
فضرب رسول الله صلى الله عليه وسلم على صدره وقال:
"الحمد لله الذى وفق رسول الله لما يرضى رسول الله"

(رواه البخارى)

— Агар сендан бирор масала сўралса, нима билан ҳукм қиласан?

— Аллоҳнинг китоби ила ҳукм қиламан.

— Агар жавобни Аллоҳнинг китобидан топмасанг-чи?

— Унда Аллоҳнинг расулининг суннати ила ҳукм қиламан.

— Агар Аллоҳ расулининг суннатидан ҳам топмасанг-чи?

— Унда бор билимимни сарфлаб ижтиҳод қиламан,— дедилар.

Шунда, жаноби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳазрати Муознинг кўкракларига ташаккурона уриб: „Аллоҳ расулининг элчисини (яъни, Муозни) Аллоҳнинг расули рози бўладиган ишга муваффақ қилган Аллоҳга шукрлар бўлсин“, дедилар.

Демак, мазкур ҳадиси шариф жаноби пайгамбаримизнинг ҳазрати Муознинг жавобларидан мамнун бўлганликлари, уни тасдиқлаганликлари ҳар бир ишга ҳукм чиқаришда тартиб шундай бўлишига далилдир.

Бундан ташқари жаноби пайгамбаримизнинг вафотларидан сўнг ҳам шу тартиб сақланиб қолганлиги ва уни халифалар, саҳобаи киромлар амалий татбиқ қилганликлари ҳақида саҳиҳ ривоятлар собитдир.

ما رواه البخارى عن ميمون بن مهران قال: كان ابو بكر اذا ورد عليه الخصوم نظر فى كتاب الله فان وجد فيه ما يقضى بينهم قضى به و ان لم يكن فى الكتاب و علم عن رسول الله فى ذلك الامر سنة قضى بها فان اعياء ان يجد فى سنة رسول الله جمع رؤوس الناس و خيارهم فاستشارهم فان اجمع رأيهم على امر قضى به و كذلك كان يفعل عمر. اقرهما على هذا كبار الصحابة و رؤوس المسلمين و لم يعرف بينهم مخالف فى هذا الترتيب.

Яъни, Имоми Бағавий Маймун бинни Меҳрондан ривоят қиладиларки: „Абу Бакр (Аллоҳ у кишидан рози бўлсин) агар кишилар ўрталарида содир бўлган ишни ҳал қилишлари лозим бўлиб қолса, Аллоҳнинг китобига қарардилар. Унда сўралган нарсанинг ечими (яъни, ҳукми) бор бўлса, ҳал қилиб берардилар, агар Аллоҳнинг китобида бўлмаса, Расулуллоҳдан айнан шу масаланинг ечимига айтилган ҳадисни билсалар, шунга биноан жавоб қилардилар. Борди-ю билмасалар ёки суннатдан топишга қийналсалар, ўша даврнинг маслаҳатга лаёқати бор кишиларини тўплаб бир ечимга келишса, шу билан жавоб қилардилар. Ҳазрати Умар ҳам худди шундай йўл тутардилар“.

Ҳазрати Абу Бакр ва Умарнинг (Аллоҳ улардан рози бўлсин) бу тутумларини улуғ саҳобалар, машҳур, забардаст олимлар маъқул топганлар ва, тарихдан маълумки, бу тартибга уларнинг биронталари ҳам муҳолиф чиқмаганлар.

Юқорида саналган тўртта муттафақ (шаръий ҳукмлар олинадиган манбаъ эканлигига ҳамма мазҳаблар иттифоқ қилган) манбаъдан ташқари, бир

қанча мухталаф манбаълар (яъни, баъзи олимлар шаръий манбаъ бўлади десалар, баъзилари манбаъ бўлаолмайди дейдилар) ҳам мавжуд. Булардан энг машҳурлари — ал-истиҳсон, ал-маслаҳатул мурсалаҳ, ал-истисҳоб, ал-урф, мазҳабус-саҳобий ва шаръу ман қоблана. (Улар ўз ўринларида батафсил маънолари айтилуру, инша Аллоҳ).

Энди, Аллоҳдан мадад сўраб, барча муттафақ ва мухталаф манбаъларни алоҳида-алоҳида кенгроқ ёритишга ҳаракат қиламиз.

الدليل الاول - القرآن

Биринчи манбаъ

ҚУРЪОНИ КАРИМ

I. Қуръон таърифи

Қуръони Карим Аллоҳнинг сўзи. Лафзи ҳам, маъноси ҳам арабча ҳолда, пайгамбари Муҳаммад бинни Абдуллоҳ қалбига Жаброил алайҳиссалом воситасида, пайгамбарнинг Аллоҳ томонидан юборилганлигига ҳужжат бўлсин деб туширилган. Унинг тиловати ибодат ҳисобланади. „Ал-Фотиҳа“ сурасидан бошланиб „Ан-Нос“ сураси ила тугалланади. Бизга ҳам ёзма ва ҳам оғзаки равишда мутавотир (унинг шу кўринишида бошидан охиригача айнан Жаброил алайҳиссалом келтирган илоҳий китоб эканлигига ҳеч шубҳа туғдирмайдиган тарзда етиб келган) даражада авлоддан-авлодга ўтиб келган. Ҳар қандай ўзгариш ва сохталаштиришдан сақланган. Чунки Аллоҳ таоло ўзи уни сақлашни зиммасига олган.

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَنَفِظُونَ ﴿١﴾

Яъни: „Биз бу Қуръонни нозил қилдик. Ва биз уни сақлагувчимиз“ (Ҳижр сураси, 9-оят).

II. Қуръоннинг хусусиятлари

Қуръоннинг хусусиятларидан бири — унинг лафзи ҳам, маъноси ҳам Аллоҳдан эканлигидадир. Пайгамбар алайҳиссалом уни фақат ~~ёқувчи ва бошқарувчи~~ етказувчи бўлганлар, холос. ~~Мазкур хусусиятдан қуйидагилар келиб чиқади:~~

а) Пайгамбар алайҳиссаломга Аллоҳ томонидан илҳом қилинган маънолар ҳам бор, лекин уларни пайгамбар ўз лафзлари ила сўзлаганлар. Улар қудсий ҳадислар дейилади ва Қуръон ҳисобланмайди, уларга Қуръон ҳукми берилмайди, уларни намозларда ўқиб ибодат қилинмайди, ҳужжат жиҳатидан Қуръон ила баробар бўла олмайди, чунки лафзи Аллоҳдан эмас;

б) Қуръон сураларини ёки бирор оятини арабчага айнан оят берадиган маънони билдирадиган сўзлар ила тафсир қилинган бўлса, Қуръон маъносини қанчалик айнан бера олса ҳам, тафсир Қуръонга қанчалик мувофиқ бўлса ҳам, унга Қуръон ҳукми берилмайди;

в) Қуръон сураларини ёки бирор оятини араб тилидан бошқа тилга таржима қилинса, таржимада Қуръон берган маънони беришига қанчалик диққат қилинган бўлса ҳам, унга Қуръон ҳукми берилмайди.

III. Қуръоннинг кишилар учун ҳужжатлиги

1. Қуръон кишилар учун ҳужжат, унинг ҳукмларига итоат қилишлари лозим. Уни илоҳий қонун деб қарашларига далил — унинг Аллоҳ ҳузуридан кишиларга ҳеч шубҳага ўрин қолмаган тарзда нозил бўлганлигидир.

2. Унинг Аллоҳ ҳузуридан нозил бўлганлигига яна бир далил — кишиларни айнан Қуръонга ўхшаш Қуръон келтиришдан ожиз қолдирганлигидир.

ИЙЖОЗНИНГ МАЪНОСИ ВА АРКОНЛАРИ

Ийжознинг луғавий маъноси — бировга ожизликни нисбат бериш. Демак, Қуръон кишиларни ожиз қолдирди, дегани, уларнинг айнан Қуръонга ўхшаш

китоб келтиришдан ожиз эканликларини исботлади, деганидир.

Ийжознинг учта рукни бўлиб, шу рукнларсиз ийжоз бўлмайди:

1. *Ат-таҳаддий* — муназарага, мусобақага чақириш.

2. *Ал-муқтазо лил мунозала* — мунозарага чақирилганлар учун мунозара қилишга шароит бўлиши.

3. *Интифоул монив* — мунозарага ҳеч қандай монеълик бўлмаслиги.

Қуръони Каримда ийжознинг ҳамма уч рукни мавжуддир.

Биринчи рукн: ат-таҳаддий.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: „Мен Аллоҳ томонидан сизларга юборилган пайгамбарман, бунга ҳужжатим ва далилим — сизларга ўқиб бераётганим, менга Аллоҳ томонидан ваҳий қилинган шу Қуръондир“, дедилар.

Кишилар пайгамбарнинг бу айтганларига ишонмаганларидан сўнг уларга айтдиларки: „Агар бунга ишонмасаларингиз, бу инсон сўзи деган фикрга борсаларингиз, сизлар ҳам инсонсизлар, бинобарин, шу мен айтган Қуръондек сизлар ҳам Қуръон келтиринглар. Ёки тўлиқ Қуръон келтиришдан ожиз бўлсаларингиз, ҳеч бўлмаса, ўнта сура келтиринглар. Жуда бўлмаса, лоақал бир дона Қуръон сурасидек сура келтиринглар“, деб уларни мунозарага чақирдилар. Мунозарага чақирганда ҳам, уларнинг асабига тегадиган, чақиб оладиган, мунозарага ундайдиган ибораларни ишлатдилар. Яна бунинг устига, Аллоҳ номи ила қасам ичиб, бундай китобни тугул, унинг ўнта сурасини ҳам, ўнта эмас, битта сурасини ҳам келтира олмайсизлар, дедилар.

Аллоҳ таоло эса, ўз пайгамбарини қувватлаб, вақти-вақти билан унга оятлар нозил қилиб турарди.

قُلْ لِّیْنَ اَجْتَمَعَتِ الْاِنْسُ وَالْجِنُّ عَلٰی اَنْ یَّاتُوْا بِمِثْلِ هٰذَا الْقُرْاٰنِ
لَا یَاْتُوْنَ بِمِثْلِهٖ ؕ وَلَوْ کَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِیْرًا ﴿۸۸﴾

Яъни: „Айтинг (эй Муҳаммад): „Агар дунёдаги барча инсонлару жинлар биргалашиб, биз нозил қилган Қуръондек китоб келтиришга ёрдамлашсалар ҳам, келтираолмайдилар“ (ал-Исро сураси, 88-оят).

اَمْ یَقُوْلُوْنَ اَفَرَنْهٗ قُلْ فَاتُوْا بِعِشْرِ سُوْرٍ مِّثْلِهٖ ؕ مُّفْتَرِیْنَ
وَادْعُوْا مَنْ اَسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ اِنْ کُنْتُمْ صٰدِقِیْنَ ﴿۱۳﴾

Яъни: „Улар айтадиларми бу сўзларни Муҳаммад ўзи тўқиган деб. Агар шундай гумон қилсалар, айтингки, „Агар қўлларингдан келса, қодир бўлсаларинг, сизлар лоақал ўн дона тўқима сура келтиринглар. Бунинг учун Аллоҳдан бошқа кимни ёрдамга чақирсаларинг чақиринглар. Агар қилган даъволаринг ва айтган сўзларингда ростгўй бўлсаларинг“ (Ҳуд сураси, 13-оят).

وَ اِنْ کُنْتُمْ فِی رَیْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلٰی عَبْدِنا
فَاْتُوْا بِسُوْرَةٍ مِّنْ مِّثْلِهٖ ؕ وَادْعُوْا شُهَدَآءَکُمْ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ
اِنْ کُنْتُمْ صٰدِقِیْنَ ﴿۱۴﴾ فَاِنْ لَّمْ تَفْعَلُوْا وَلَنْ تَفْعَلُوْا فَاتَّقُوا
النَّارَ الَّتِیْ وَفُوْدُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ اُعِدَّتْ لِلْکٰفِرِیْنَ ﴿۱۵﴾

Яъни: „Агар сизлар бизнинг бандамиз Муҳаммадга нозил қилган китобимизга, бу илоҳий китоб эмас,

деб шубҳа қилсаларинг, айнан шу китобдаги сурага ўхшаш ҳеч бўлмаса бир дона сура келтиринглар. Бунинг учун ёрдамга Аллоҳдан бошқа кимни истасаларинг, чақираверинглар (Чунки Аллоҳ шундай Қуръон келтиришга қодир). Агар қилган даъволарингда ростгўй бўлсаларинг. Агар даъволарингнинг уддасидан чиқа олмасангизлар, ҳеч қачон чиқа олмайсизлар ҳам, бас, шундай экан, ўтини одамлар ва тошлардан бўлган, кофирлар, ишонмовчилар учун тайёрлаб қўйилган дўзахдан қўрқинглар“ (Бақара сураси, 23,24-оятлар).

Иккинчи руkn: мунозарага мос шароитнинг вужуди.

Бу руkn энг аниқ ва равшан руknдир. Чунки Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам, уларнинг умр бўйи эътиқод қилиб келган динлари ботил, ноҳақ дин эканлигини, балки ўтган ота-боболари ҳам нотўғри динда бўлганликларини, улар эътиқод қилиб, „худоимиз“ деб атаган бутлари ибодатга заррача мустаҳиқ эмаслигини, балки ақллари йўқлиги учун ўз қўллари ила тошдан, ёғочдан ясаб олиб худоимиз деяётганларини — булар ҳаммаси ёлгон даъво эканлигини эълон қилдилар. Айтдиларки, сўзларимга ҳужжатим — мана шу сизларга ўқиб бераётганим Аллоҳнинг китоби — Қуръондир, бунга ишонмасаларингиз, буни ўзим тўқиган бўлсам, сизлар ҳам мендек инсонсизлар, бинобарин, сизлар айнан шу Қуръондек Қуръон келтиринглар, дедилар. Албатта, бундай қаттиқ таъна ва дашномлардан сўнг мушриклар бутун жон-жаҳди билан киришиб, ҳамма имкониятларни ишга солиб, Қуръондек Қуръон яратиб ё унинг ўнта сурасини, ҳеч бўлмаганда, бир дона сурасини келтириб, пайгамбарнинг айтган сўзини —

Қуръон Аллоҳнинг сўзи деганини нотўғрига чиқаришга ҳаракат қилиб, худоларига ёрдам берган ва динларини ҳимоя қилган бўлар эдилар. Лекин ундай қилолмадилар ва қилолмасдилар ҳам. Чунки Аллоҳ, қилолмайсизлар, деб узил-кесил айтиб қўйган.

Учинчи рукн: мунозарага ҳеч қандай монеълик-қаршиликнинг йўқлиги.

Аввало, лафзий жиҳатдан қаралса, Қуръони Каримнинг лафзи араб тилида, ҳарфлари ҳам араб алифбосида, жумлаларининг тузилиши, ибораларининг услуби араб услубида. Инкорчиларнинг ҳам она тиллари араб тилидир, боз устига, ўзлари тил бўйича энг фасиҳ ва балиғ сўз усталари ҳисобландилар; машҳур шоирлар ва хатиблар ўртасида сўз маданиятининг турли кўринишлари бўйича ҳар хил даврий мусобақалар ўтказилиб турилар, ғолиблари ҳам етарлича мавжуд эди.

Иккинчидан — маънавий жиҳатдан қаралса, ўша давр шоирларининг шеърларида, хатибларининг панду насиҳатларида ва турли мунозараларда уларнинг ақллари етуқлиги, узоқни кўра-била олишлари, катта ҳаётий тажрибага эга эканликлари мақталган. Қуръони Карим уларга таҳаддий қилиб, дейдики: ораларингизда шунча етук кишиларингиз бор, биз туширган Қуръондек бир Қуръон келтиринглар бўлмаса! Агар ўзларингизнинг кучларингиз етмаса, хоҳланг, аҳли китоблардан, хоҳланг, коҳинлардан — кимни истасаларингиз, бемалол ёрдамга чақиришларингиз мумкин!

Учинчиси — вақт жиҳати. Ҳаммага маълум ва равшанки, Қуръони Карим ҳаммаси биратўла бир вақтда нозил бўлган эмас, балки йигирма уч йил давомида бўлиниб-бўлиниб тушган. Бордию мункирлар,

бизга Қуръондек китоб келтиришга вақт етмайди, десалар, марҳамат, улар бу йўлда ҳар қанча уринишса, мунозара қилишга, Қуръондек Қуръон келтиришга қодир бўлсалар, бу муддат бемалол етарли эди.

Аллоҳ таоло ўз расули тилидан Қуръони Каримнинг жуда кўп оятлари орқали кишиларга хитоб этиб, агар улар Қуръон Худонинг сўзи эканлигига ишонмасалар, айнан шунга ўхшаш китоб келтирсинлар, деб талаб қилган.

Ийжознинг (ожиз қолдиришнинг) биз юқорида айтган ҳамма арконлари мавжуд бўла туриб, лоақал бирорта ҳам сура келтира олмадилар. Унинг ўрнига, тарихдан маълумки, чидай олмаслик йўлини тутдилар ва Исломга, мусулмонларга қарши уруш олиб боришга, ҳаттоки пайғамбарни ўлдиришга махфий равишда келишдилар.

Демак, уларнинг Қуръонга ўхшаш Қуръон келтира олмаганликлари, ўзларининг ожиз эканликларини эътироф этиш эди. Зеро, Аллоҳнинг Қуръони башариятнинг илм савиясидан юқоридир ва шунинг ўзиёқ унинг илоҳий китоб эканлигига далилдир.

ҚУРЪОН ИЙЖОЗИНИНГ КЎРИНИШЛАРИ

Қуръони Карим кишиларни бир томондангина эмас, балки бир неча томондан — ҳам лафзий, ҳам маънавий, ҳам руҳий томондан ожиз қолдирган. Ҳатто, уламоларнинг яқдил фикрича, ҳали инсоният ақли Қуръони Каримнинг кишиларни ожиз қолдирган ҳамма томонларини тўла идрок қила олмаганлар. Қуръони Карим оятлари қанчалик чуқур мулоҳаза ва тадаббур қилинса, коинот сирлари қанча кашф қилинса, осмондаги сайёраларнинг ҳаракат тартиблари, бутун борлиқдаги жонли ва жонсиз

мавжудот сирлари қанча ўрганилса, бу илоҳий китобнинг ожиз қолдирувчи ноҳиялари яна шунча очилиб, унинг Аллоҳ ҳузуридан нозил қилинганига далил бўлиб бораверади. Қуйида ийжознинг ақл етган баъзи ноҳияларини эслаб ўтамиз.

1. Қуръони Карим иборалари ва маъноларининг ундаги ҳукмлар ва таълимотларнинг мунтазамлиги

Каломуллоҳ олти мингдан ортиқ оятдан ташкил топган. Бу оятларнинг ифода услублари турлича, мавзулар ҳам ҳар хил: эътиқодга, хулққа ва шаръий қонунларга, кўплаб ижтимоий аҳволларга ҳамда коинотнинг, бутун борлиқнинг яратилишига тааллуқлидир. Мазкур мавзуларнинг иборалари ўрталарида ихтилоф йўқ. Балоғат ва фасоҳат жиҳатидан бир оят иккинчи оятдан паст эмас, балки ҳар қайси оят ва ҳар қайси лафз ўз ўрнига шунчалик муносиб тушганки, биронтасининг ўрнини алмаштириш Қуръондаги мунтазамликка путур етказди.

Худди шунингдек, ундаги бир маъно иккинчи маънога, бир ҳукм иккинчи ҳукмга, бир таълимот иккинчи таълимотга, бир мақсад иккинчи мақсадга мухолиф келмайди, балки биров-бировини қувватлаб туради. Агар бу китоб Аллоҳ томонидан туширилган бўлмай, кишилар томонидан ёзилган бўлганида эди, иборалари ва ҳукмлари ўртасида албатта ихтилофлар топилар, жумлалари фасоҳат ва балоғат жиҳатидан ўзаро катта тафовут қилган бўлур эди. Чунки инсоният ақли қанчалик етук ривожланган бўлмасин, йигирма уч йил давомида олти минг оятнинг бир-бирига ҳамма жиҳатдан муносиб, мунтазам бўлишини таъминлай олмайди. Аллоҳ таоло ийжознинг шу жиҳатига ишора қилиб, айтадики:

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا

Яъни: „Оё, Қуръонни тадаббур ва тафаккур қилмайдиларми? Ундаги маъноларни ақллари ила мулоҳаза қилмайдиларми? Агар у Аллоҳ тарафидан нозил бўлмаганида эди, ундан жуда кўп ихтилофлар топган бўлур эдилар” (Нисо сураси, 82-оят).

Инсонлар чиқарган қонунлардаги ихтилофлар, уларнинг тез-тез ўзгариб туриши оят маъносини тўла қувватлайди.

Қуръони Каримда ҳар қайси мавзу ўзига хос лафз ва иборалар ила муолажа қилинади. Чунончи, агар мавзу мерос олувчиларга тегадиган улуш ёки закот бериладиган ўринлар ёки талоқ қилинган аёлнинг иддаси (турмушга чиқмай туриш муддати) тўғрисида бўлса, иборалар ва ифода усули ҳам шуларга мос танланган. Агар мавзу бутларга ибодат қилувчилар, ўтган умматларга берилган жазолар, Аллоҳнинг қудратига далолат қилувчи ишлар ҳақида бўлса, эшитувчига қаттиқ таъсир этадиган, уни ҳушёр торттирадиган иборалар қўлланилган. Умуман, жумлалар эшитувчининг ҳолига, унинг кимлигига, айтган сўзининг нима ҳақида эканлигига муносиб тарзда келади.

Аммо Қуръони Карим оятларининг баъзиларида, юзаки қараганда, бир-бирларига нисбатан муораза (мухолафат) бордек кўринади, лекин улар яхши тадаббур қилинса, уларда зиддият йўқлиги маълум бўлади. Масалан:

مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ...

Нисо сурасининг ушбу 79-оятининг маъноси (“Ҳар бир яхшилик сенга етган бўлса, у Аллоҳдандир. Ҳар бир ёмонлик сенга етса, у сенинг ўзингдандир”) зоҳиран 78-оятнинг маъносига

... قُلْ كُلٌّ مِّنْ عِندِ اللَّهِ ...

(“Яхшилик ҳам ёмонлик ҳам Аллоҳдандир”) гўё қарама-қаршидай туюлади. Аммо уларни чуқур тадаббур қилиб, бошқа оятларнинг маъноларидан чиқадиган фикрларга солиштирилса, ўртада ҳеч қандай зиддият йўқлиги маълум бўлади. Дарҳақиқат, яхши ва ёмон ишларни яратган Аллоҳдир, лекин уларни касб қилиш, қозониш банданинг ихтиёри ила бўлади. Бу маънони яна ҳам ойдинлаштириш учун асал билан заҳарни олиб кўрайлик. Ҳар иккисини ҳам Аллоҳ яратган, аммо бирига шифобахшлик хусусиятини, иккинчисига эса, ўлдира олиш хусусиятини берган. Ақли бор инсон ҳар иккисининг ҳусусиятини била туриб, қайси биридан истеъмол қилса, натижа ўшанга қараб бўлади. Ҳамма инсон ўз қилмишига айнан шу тариқа жавобгардир.

II. Қуръони Карим оятларидаги маъноларнинг илмий кашфиётларига мувофиқ келиши

Аллоҳ таоло Қуръони Каримни ўз пайгамбарига унинг пайгамбарлигига далил ҳамда кишилар учун дастур қилиб юборган. Илмий кашфиётларни тасдиқлаш илоҳий китобнинг асосий мақсадларидан эмас. Бироқ Аллоҳ таолонинг борлиги ва бирлигига далил сифатида, осмон ва ердаги жисмлар ҳаракати, уларнинг яратилиши ҳақида Қуръонда айрим маълумотлар бўлиб, у нозил бўлган даврда, яъни, бундан ўн тўрт аср муқаддам, бундай илмлар бўлмаган ша-

роитда уларнинг билдирилиши Қуръоннинг Аллоҳ томонидан нозил бўлганлигига яна бир ёрқин далилдир. Мисол учун:

أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَنَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَاهُمَا مِائِدًا مِّنَ الْمَاءِ كُلُّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ

Яъни: „Оё кофирлар (Худога, пайгамбарга ишонмовчилар) осмонлар ва ернинг битта бир-бирига ёпишган ҳолда бўлганлигини, сўнг биз уни ажратганлигимизни фикрламайдиларми? Ва ҳамда ҳар бир мавжудотнинг ҳаётини сувдан қилганлигимизга иймон келтирмайдиларми?“.

Фалакиёт олимларининг кашфиётлари осмон билан ер қачонлардир бир бутун бўлганлигини, сўнг қаттиқ босим сабабли портлаб парчаланганлигини айтадилар. Бунга яна бир далил шуки, ойга қўнган космонавтларнинг ой жинсидан олиб тушган намуналари таркибида деярли ер таркибидаги унсурлар мавжудлиги маълум бўлди.

Иккинчи мисол:

وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحَ ...

Яъни, „Аллоҳ таоло айтадики: биз шамолларни урчитувчи қилиб юбордик“ (Ҳижр сураси, 22-оят).

Маълумки, ўсимликлар ҳосил бериши учун эркак ҳужайра ила ургочи ҳужайра бир-бирига қўшилиши лозим. Буни ўсимликшунослик истилоҳида чанглаиш дейилади. Дарахтлар гуллаган пайтда, кўпинча баҳорда кўпроқ шамол келиб, дарахт новдаларини қимирлатади ва ўсимлик гулларининг бир-бирига ча-тишиши ҳосил бўлади. Буни ўсимликлар илми тасдиқлайди. Бундай мисолларни Қуръони Карим оятларидан кўплаб келтирса бўлади.

Баъзи уламолар Қуръони Карим оятлари маъноларини илмий кашфиётларни тасдиқлашга қаратишга рози эмаслар. Сабаб, Қуръон оятларининг маънолари ўзгармайдиган, собит маънолардир. Аммо илмий кашфиётлар ҳамма вақт тўғри бўлавермайди, улар ўзгаришга маҳкум. Бир замон улкан кашфиёт саналган илмий ҳодиса кейинроқ нотўғри чиқиб қолиши мумкин. Бундай ҳоллар илмий доирада учраб туради. Бироқ Қуръон оятларини илмий кашфиёт ёрдамида ёритиш мазкур оятни илм нури ёрдамида фаҳмлаш деб ўйлайман. Бу дегани, оятлар фақат шу йўл ила фаҳмланади, деган гап эмас. Илмий кашфиётларнинг хато чиқиб қолиши масаласига келсак, у Қуръон оятларини фаҳмлашдаги хато бўлиб, оятнинг хатоси эмас, албатта.

III. Ғойибни билувчи зотдан бошқа ҳеч ким билмайдиган воқеалар хабари

Қуръони Карим ҳеч ким билмайдиган, аммо келажакда бўладиган воқеалар тўғрисида хабарлар берган. Масалан:

Рум сурасининг ушбу биринчи ояти нозил бўлганида, Рум ила Форс мамлакатлари ўртасида уруш бўлиб, унда румликлар мағлуб бўлган эдилар. Аллоҳ айтадики:

غَلَبَتِ الرُّومُ فِي آدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ
غَلِبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ ۚ فِي بَضْعِ سِنِينَ... ١٠

„Рум урушда мағлуб бўлди, ваҳоланки, улар мағлуб бўлганларидан сўнг бир неча йилдан кейин ғолиб бўлулар“.

Ҳақиқатда тарихда шундай бўлди.

Яна, Фатҳ сурасининг йигирма еттинчи оятида Аллоҳ айтадики:

لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْجَرَامِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ ءَامِينَ... ٢٧

„Албатта, сизлар Масжиди Ҳаромга (Маккага) Аллоҳ хоҳласа, эмин, осойишта кирурсизлар“.

Оят нозил бўлганида, ҳали Мадинадаги мусулмонларни мушриклар Маккага киришга қўймас эдилар. Сўнг Макка фатҳ бўлиб, мусулмонлар бемалол хавф-хатарсиз Масжиди Ҳаромда зиёрат қилишга муяссар бўлдилар.

Булардан ташқари, Қуръони Карим илгари ўтиб кетган мутлақо номаълум бўлган қабила ҳақида аниқ маълумотлар беради. Бу эса, Қуръон ўтган замонда, ҳозирда ва келажакда бўладиган воқеаларни биладиган зотнинг ҳузуридан нозил бўлганлигига далилдир.

Аллоҳ ийжознинг мана шу кўринишига ишора қилиб сураи Ҳуднинг 49-оятида Аллоҳ айтадики:

تِلْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ
وَلَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا... ٤٩

„(Эй Муҳаммад,) сенга айтилган ғойибнинг бу хабарларини, сен ҳам, сенинг қавминг ҳам бундан илгари билмас эдиларинг“.

IV. Қуръон лафзларининг фасоҳати, жумлаларининг балогати, кишиларга таъсирчанлиги

Қуръони Каримда аввали ила охири бир-биридан маъно жиҳатидан узоқлашадиган ёинки қулоққа ёқимсиз лафзлар йўқ.

Унинг иборалари эшитувчиларнинг савияларига мувофиқлигида, балоғатда энг юқори даражададир. Араб тилидан хабардор бўлган кишилар бундай хусусиятни айниқса ёрқинроқ ҳис қиладилар. Бу борада бизга Қуръоннинг тажрибали душманлари берган гувоҳликлар ёки хусумларининг эътирофи далилликка кифоя қилади.

Имоми Замахшарий ўзининг „Кашшоф“ номли тафсирида, Абдулқоҳир „Далоилул ийжоз“ (Ийжоз далиллари) ва „Асрорул балоғат“ (Балоғат сирлари) китобларида Қуръондаги фасоҳат ва балоғат кўришларини кенг ёритганлар.

Қуръоннинг тингловчига таъсир қувватига келсак, уни ҳар қандай виждонли ва инсофли киши сезади. Жаноби пайғамбаримизнинг энг ашаддий душманларидан бўлган Ал-Валид бинни ал-Мугийра: „Қуръонни эшитиш шундай лаззатли, аввалидан охиригача шу қадар сермазмун ва сермаҳсулки, бундай маъноли сўзларни ифода қилишга одам боласи қодир эмас!“ деб эътироф этишга мажбур бўлади.

Ҳақиқатдан, Қуръоннинг ийжозига ҳатто душманлар шундай юксак баҳо берганлар.

ҚУРЪОНДАГИ ҲУКМЛАР НАВЛАРИ

Қуръони Каримда келган қоида ва меъёрлар уч хилдир:

1. Эътиқодга тааллуқли қоида ва меъёрлар. Бунга мукаллаф (оқил киши) эътиқод қилиши лозим бўлган нарсалар киради. Чунончи, Аллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, қиёмат кунига, ўлгандан сўнг тирилишга ишониш ва ҳоказо.

2. Ахлоққа тааллуқли қоида ва меъёрлар. Бунда киши қандай гўзал хулқлар билан зийнатланиши ва қандай ёмон, ярамас хулқлардан узоқ бўлиши кўрсатилган.

3. Амалиётга тааллуқли қоида ва меъёрлар. Булар инсоннинг ишлари ва сўзларига берилган ҳукмлар бўлиб, бошқача айтганда, Қуръон фикҳидир. Бу учинчи қисм ҳукмлар усул илми ёрдами ила эришиш кўзланган қисм ҳисобланади.

Қуръондаги амалий ҳукмлар икки хил:

а) Ибодатга тааллуқли ҳукмлар: намоз, рўза, закот, ҳаж, қасам кабилар ҳақидаки, улар инсоннинг ўз парвардигори билан бўладиган алоқаларини тартибга келтиришга алоқадордир;

б) муомалага тааллуқли ҳукмлар: инсоннинг бошқа инсонлар ила бўладиган муомиласи, олди-сотди, жиноят, жазо, ижара, гаров кабилар ҳақида.

Шариат истилоҳида ибодатдан бошқа ҳамма ҳукмларга „Аҳкомул муомалот“ (муомалага оид ҳукмлар) деб юритилади.

ҚУРЪОН ОЯТЛАРИНИНГ ҚАТЪИЙ ЁКИ ЗОННИЙ МАЪНОГА ДАЛОЛАТИ

Қуръони Карим оятлари Аллоҳ томонидан нозил бўлиши, пайғамбар алайҳисаломдан бизга нақл қилиниши жиҳатидан қатъийдир. Яъни, биз тиловат қилаётган Қуръоннинг ҳар бир ояти Аллоҳ ўз расулига нозил қилган оятларнинг айнан ўзи, деб қатъийян жазм қиламиз ва ишонамиз. Чунки пайғамбар маъсум (гуноҳдан, адашишдан пок) инсондирлар. Агар у кишига бир оят ё бир неча оятлар ёки бирор сура нозил бўлса, ўша заҳоти саҳобаларга ўқиб етказар эдилар. Махсус ваҳий ёзадиган котиблар ва бошқа саҳобалар ўзлари учун дарров ёзиб олишар, кўпчилик эса ёдлаб олар, намозларда ўқир ва бошқа вақтларда тиловат қилар эдилар.

Жаноби Расулуллоҳ вафот қилганларида, Қуръони Каримнинг ҳамма оятлари ўша даврда ёзиш одат

бўлган нарсаларга мукаммал ёзилган ва кўплаб мусулмонлар қалбида ёд олинган эди.

Жаноби Пайгамбардан сўнг биринчи халифа Абу Бакр ас-Сиддиқ розийаллоҳу анҳу замонларида машҳур ваҳий котибидан бўлган Зайд бинни Собит бошлиқ давлат ҳайъати тузилиб, ҳифзда (ёдлашда) ва китобатда машҳур бўлган баъзи саҳобаларнинг ёзганларини Пайгамбар алайҳиссалом ўзлари ва у киши ҳаёт эканликларида саҳобалар ўқиган тартибда китоб шаклига келтирилди. Мазкур китобни Абу Бакр ас-Сиддиқ сақлардилар, сўнг уни Умар розийаллоҳу анҳуға қолдирдилар. Ҳазрати Умар эса, уни ўз қизлари, мўминлар онаси Ҳафсага (Аллоҳ рози бўлсин у кишидан) қолдирдилар. Ҳазрати Ҳафсадан ҳазрати Усмон розийаллоҳу анҳу олиб, ундан Зайд бинни Собит розийаллоҳу анҳунинг бошчиликларида бир неча нусха кўчиртириб, Ислом мамлакатининг бир неча шаҳарларига юбордилар. Ҳазрати Усмон мусулмонларни бир Қуръонга жамладилар. Тоинки, улар Қуръон лафзларида ихтилоф қилмасинлар. Барча мусулмонлар ўша Қуръондан ўн тўрт асрдан буён нусхалар кўчириб, ўша Қуръондан ёд олиб, авлоддан-авлодга ҳеч бир ихтилофсиз қолдириб келмоқдалар. Бу эса, Аллоҳ таолонинг

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ﴿١﴾

„Биз Қуръонни нозил қилдик ва унинг муҳофазасини ҳам ўзимиз қилурмиз“ (Ҳижр сураси, 9-оят), деган сўзининг тасдиғидир.

Аммо оятларнинг лафзлари ҳукмга далолат қилиши жиҳатидан Қуръон икки қисмга бўлинади:

1. Ўз ҳукмига қатъий далолат қилгувчи оят.

2. Ўз ҳукмига зонний далолат қилгувчи оят.

Бир маънодан бошқа маънога эҳтимоли бўлмаган оят қатъий далолатли оят дейилади. Мисол учун Нисо сурасининг 12-оятида Аллоҳ таоло айтади:

وَلَكُمْ نَصْفُ مَا تَرَكَ آرَوْجُكُمْ إِن لَّوْكَنَ
لَهُنَّ وَلَدٌ... ﴿١٢﴾

„Хотинларингиз вафот этган тақдирда, улардан қолган мол-мулкнинг ярмига сизлар ҳақдорсизлар, башарти у хотинлардан фарзанд қолмаган бўлса“.

Бу оятдаги „ярим“ сўзининг бундан бошқа маънога эҳтимоли йўқ. У яримдан ошиққа ҳам, камга ҳам далолат қилмайди. Фақат ярим, холос.

Яна бир бошқа мисол: Нур сурасининг 2-оятида Аллоҳ таоло айтади:

الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ... ﴿٢﴾

„Зинокор хотинни ва зинокор эрни — ҳар бирини юз даррадан уринглар“.

Бу ояти каримадаги „юз“ лафзининг шу ададдан бошқасига эҳтимоли йўқ. У юздан камга ҳам, юздан ошиққа ҳам далолат қилмайди. Фақат юзни ифодалайди.

Зонний далолатли оят деб эса, бир маънога далолат қилиб, бошқа маънога ҳам эҳтимоли бўлган оятга айтилади. Масалан Бақара сурасининг 228-ояти:

وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ... ﴿٢٢٨﴾

„Талоқ қилинган аёллар уч қуруъ иддада ўтирадилар (бу вақтда бошқага турмушга чиқишлари мумкин эмас)“.

Бу оятдаги „қуруъ“ лафзининг икки маънога эҳти-моли бор. Чунки бу лафз араб лугатида ҳам „ҳайз“ маъносига, ҳам „туҳр“ (поклик) маъносига эга. Ик-каласига ҳам тенг далолат қилади. Биттасига қатъий эмас. Шу боисдан уламолар талоқ қилинган аёл — уч ҳайз кутадими ё уч туҳрми бунга ихтилоф қил-ганлар. Имом Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳи, уч ҳайз иддада ўтиради, десалар, Имом Шофиъ раҳ-матуллоҳи алайҳи, уч туҳр кутади, дейдилар.

Аллоҳ таоло Моида сураси 3-оятида айтади:

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ...

“Сизларга ўзи ўлган ҳайвон ва қон ҳаром қилин-ди”.

Бундаги „майта“ сўзи лафзи омм бўлиб, ҳамма ўлимтикни ўз ичига олади. Фақат Расулуллоҳнинг:

احلت لنا ميتتان السمك و الجراد

Яъни: “Бизга иккита ўлимтик ҳалол қилинди, ба-лиқ ва чигиртка”, ҳадислари ила таҳсис топиб, сув-да туғилиб, сувда яшайдиган ҳайвонлар, балиқ ва чигиртка кабилар умумий ҳукмдан истисно қилини-ши ҳам мумкин. Яъни, айтилган у икки ўлимтик-нинг ҳукми ҳалол.

Оят ва ҳадисда ишлатилган лафзи омм, лафзи мутлақ ва лафзи муштараклар бўлса, улар ўз маъно-сига зонний далолат қилади, чунки у ҳолда уларда бошқа маънонинг ҳам эҳтимоли бўлади.

الدليل الثاني - السنة

Иккинчи манбаъ

СУННАТ

Унинг таърифи. Ҳаққонийлиги. Қуръонга нисба-тан тутган ўрни.

Санадига эътиборан қисмлари. Қатъий ва зонний-лиги.

I. Таърифи

„Суннат“ лафзи лугатда „йўл“ маъносини билди-ради. У йўл яхши бўлсин, ёмон бўлсин — суннат де-йилади. Чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васал-ламнинг ҳадисларида шундай келган:

من سن سنة حسنة فله اجرها و اجر من عمل بها الى يوم القيامة

و من سن سنة سيئة فعليه وزرها و وزر من عمل بها الى يوم

القيامة.

„Кимки бир яхши йўлга биринчи бўлиб бошласа, унинг савоби ўша бошлаган кишигадир. Айнан шу йўлга ундан сўнг то қиёматгача ким юрса, юрган ки-шига қанча савоб бўлса, шу баробарида биринчи бошлаган кишига ҳам савоби етиб туради. Ва кимки бир ёмон йўлга биринчи бўлиб юрса, унинг гуноҳи ўша бошлаган кишига бўлади. Айнан шу йўлга ундан сўнг то қиёматгача ким юрса, юрганга қанча гуноҳ бўлса, биринчи бўлиб бошлаган кишига ҳам шунча гуноҳ етиб туради“.

Мазкур ҳадиси шарифда سنة حسنة ва سنة سيئة иборалари келганки, улар „яхши йўл“ ва „ёмон йўл“ деган маъноларни билдиради.

Аммо суннатнинг шаръий истилоҳий маъноси — жаноби Расулуллоҳнинг айтган сўзлари, қилган ишлари ҳамда тақрирларидир (у зотнинг ҳузурларида биров бирор сўз айтса ё бирор иш қилса, у сўз ё ишга Пайғамбар эътироз билдирмаган бўлсалар, буни тақрир дейилади ва у ҳам суннат ҳисобланади).

Демак, юқоридаги таърифдан маълум бўладики, суннат уч хилдир:

1. Суннати қавлий (айтилган сўз).
2. Суннати феълий (қилинган иш).
3. Суннати тақририй (Жанобнинг эътирозига учрамаган сўз ё иш).

Суннати қавлийга мисол:

قوله صلى الله عليه وسلم: لا ضرر ولا ضرار

„Мусулмон киши ўзига ҳам, бировга ҳам зарар келтирмайди“. Бунга ўхшаш қавлий мисоллар жуда ҳам кўпдир.

Суннати феълийга мисол: Жаноби Расулуллоҳ алайҳиссалом беш вақт намозни, ҳажни ҳамма арконлари ила адо этганлари каби.

Суннати тақририйга мисол: Ривоятга кўра, икки саҳоба сафарга чиқадилар. Йўлда намоз вақти бўлиб қолади. Лекин таҳорат қилишга сув йўқ. Шунда ҳар иккаларини таяммум қилиб намозни адо этадилар. Сўнг сувга муяссар бўладилар. Шунда битталари сув ила таҳорат қилиб, намозни қайтадан ўқийди. Аммо иккинчилари қайта ўқимайди. Бўлган воқеани келиб Жаноби Пайғамбар алайҳиссаломга айтиб берганларида, ҳар иккаларининг ҳам қилган ишларини тўғри деб тасдиқладилар. Қайтариб ўқимаган саҳобага айтдиларки: „Сен суннатга мувофиқ иш қилибсан, намозинг ҳисоб“. Қайтариб ўқиганга: „Сенга икки баробар савоб бў-

лур“, дедилар. Демак, Жаноби Расулуллоҳ ҳузурларида саҳобалардан баъзилари бирор иш қилсалар ё бирор сўз айтсалар, унга жаноб эътироз билдирмаган бўлсалар ёки унга мувофиқ эканликларини билдирган бўлсалар, бу ҳам суннатдир. Чунки айтилган сўз ё қилинган иш нотўғри бўлса, жаноб уни дарҳол тузатган бўлур эдилар. Пайғамбарнинг нотўғри ишга сукут сақлаб туришлари мумкин эмас.

II. Суннатнинг ҳаққонийлиги

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан содир бўлган ҳар бир сўз ё қилинган иш ё тақрирлар, агар улардан кишилар эргашсинлар деган мақсадда шаръий қонун чиқарилиб, бизга саҳиҳ ривоятлар ила етиб келган бўлса, ҳужжат ҳисобланишига мусулмонлар иттифоқ қилганлар.

Айни чоқда, ундай суннат шаръий ҳукмлар олинadиган масдар-манбаъдир. Мужтаҳидлар ундай масдардан мукаллафлардан содир бўлган ишларга шаръий ҳукмларни чиқариб оладилар. Бошқача қилиб айтганда, ўша суннатларда келган ҳукмлар Қуръонда келган ҳукмлар ила баробар ҳуқуққа эга бўлган бўлиб, унга тобеъ бўлиш, итоат қилиш барча мусулмонлар учун вожибдир.

СУННАТ ҲАҚҚОНИЙЛИГИГА ДАЛИЛЛАР

1. Қуръони Каримдан

Аллоҳ таоло Қуръон оятларининг бир қанчасида Пайғамбарга итоат этишга буюради. Пайғамбарга итоат Аллоҳга итоатдир, дейди. Бирор ишнинг ҳукми Қуръонда ё суннатда бўлмаса ва шу борада ҳукм чиқаришда мусулмонлар ўзаро келиша олмасалар, Аллоҳ ва унинг расулининг бошқа шунга ўхшаш ҳукмига солиштириб ҳукм чиқаришга буюради. Агар

Аллоҳ ё Пайгамбар бирор мўминга иши юзасидан ҳукм қилган бўлса, уни қабул қилмасликка мўминнинг ҳаққи йўқ. Пайгамбарнинг ҳукмига қалби таскин топмай, унга таслим бўлмаган киши қалбида иймон йўқ демакдир. Буларнинг ҳаммаси Пайгамбарнинг ҳукми Аллоҳнинг ҳукми эканлигига, унга мусулмонлар тобеъ бўлишлари шартлигига Аллоҳ томонидан келган далиллардир.

﴿قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ...﴾

„(Эй Муҳаммад,) Аллоҳга ва унинг расулига итоат қилинглар, деб айтинг“ (Оли Имрон сураси, 32-оят).

﴿مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ...﴾

„Кимики Аллоҳнинг расулига итоат қилса, у Аллоҳга итоат қилибдир“ (Нисо сураси, 80-оят).

﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ...﴾

„Агар Аллоҳ ва унинг пайгамбари бирор мўмин ё мўминага бирор иш юзасидан ҳукм чиқарган бўлса, у ҳукми ижро этиш ё этмаслик тўғрисида уларда ҳеч қандай ихтиёр йўқдир (яъни, ҳукми бажаришлари шарт) (Аҳзоб сураси, 36-оят).

﴿وَمَا أَمْرُكُمْ الرَّسُولَ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْهَوْا...﴾

“Сизларга нима нарсаники пайгамбар келтирса, уни қабул қилинглар. Сизларни нима нарсадан қайтарса, ундан қайтинглар“ (Ҳашр сураси, 7-оят).

Мазкур оятлар бир-бирларини қувватлаб, Пайгамбар машруъ қилган қонунларга итоат қилишликнинг

вожиблиги Аллоҳ томонидан бўлган қатъий ҳукм эканлигига далилдир.

2. Суннат набавиядан

Саҳобаи киром розийаллоҳу анҳум Жаноби Расулulloҳнинг ҳаётлик давларида ва вафот этганларидан сўнг ҳам, у зотнинг суннатларига итоат этмоқ вожибдир, деб иттифоқ қилганлар. Уларнинг ўзлари Пайгамбар ҳаёт вақтларида у зотнинг ҳукмларини ижро этар, буйруқларига бўйинсунар, қайтарганларидан қайтар, нимани ҳалол десалар, ҳалол деб ва нимани ҳаром десалар, ҳаром деб қабул қилар эдилар. Итоат этарканлар, Қуръонда ваҳий қилинган ҳукм билан Пайгамбар алайҳиссаломнинг шахсан ўзларидан содир бўлган ҳукми фарқ қилмас эдилар. Шунга биноан Муоз бинни Жабал розийаллоҳу анҳу: „Агар Аллоҳнинг китобидан топмасам, Аллоҳнинг расулининг суннати ила ҳукм чиқараман“, деб айтганлар. Пайгамбар вафот этганларидан сўнг ҳам ўзларидан сўралган масаланинг ҳукмини агар Аллоҳнинг китобидан топа олмасалар, расулининг суннатига мурожаат қилардилар.

Абу Бакр Сиддиқ розийаллоҳу анҳу бирор воқеа ҳукмида Пайгамбар суннатидан топа олмасалар, масжидга чиқиб мусулмонлардан: „Фалон масаланинг ҳукмида пайгамбаримиз суннатларидан бирор нарсаси эслайсизларми?“ деб сўрардилар. Ҳазрати Умар ҳам, фатво бериш, ҳукм чиқаришга ўтирган саҳобалар ҳам худди шундай қилардилар.

Улардан кейинги тобиинлар, табаа тобиинлар ҳам ўшалар юрган йўлдан бордилар. Аллоҳнинг Пайгамбаридан саҳиҳ суннат нақл қилинган бўлса, унга итоат қилишда мазкурлардан бирорталарининг ихтилоф қилганлари маълум бўлган эмас.

3. Қуръони Каримда Аллоҳ таоло инсонларга бир қанча фарзларни *ижмолий равишда* фарз қилган. Уларни қайси кайфиятда, қандай бажариш ҳақида муфассал баён қилмаган.

Масалан:

﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ...﴾

„Намоз ўқинглар ва закот беринглар“ (Бақара сураси, 110-оят).

﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ...﴾

„Сизларга рўза фарз қилинди“ (Бақара сураси, 183-оят).

﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجُّ الْبَيْتِ...﴾

„Кишиларга Байтуллоҳни Аллоҳ учун ҳаж қилишлик буюрилади“ (Оли Имрон сураси, 97-оят).

Лекин бу ояти карималарда қайси кайфиятда, қандай қилиб намоз ўқишлик, закотни қандай моллардан, қанча ва қачон беришлик, рўза ва ҳажни қайси тартибда ижро этишлик баён қилинмаган. Буларнинг ҳаммасини Пайгамбар алайҳиссалом қавлий ҳамда феълий суннатлар ила (баён қилиб ва ўзлари ҳам бажариб) кўрсатганлар. Чунки Аллоҳ таоло ўз пайгамбарига баён қилиш ҳуқуқини берган:

﴿...وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ...﴾

„Биз сенга Қуръонни одамларга нима нозил қилганимизни баён қилиб беришинг учун нозил қилдик“ (Наҳл сураси, 44-оят).

Ушбу баён қилувчи суннатларга итоат этмоқ мусулмонларга вожибдир, агар вожиб бўлмаганида, Қуръони Каримдаги фарзларни адо этиш, унинг

ҳукмларига бўйин суниш мумкин бўлмаган бўлур эди. Бу суннатларга шунинг учун итоат этиладики, улар бизга Пайгамбар алайҳиссаломдан саҳиҳ йўллар ила ривоят қилингандир, улар Пайгамбардан содир бўлгандир.

Расул алайҳиссаломдан содир бўлганлиги саҳиҳ бўлган ҳар бир суннат ҳужжатдир, унга бўйинсуниш вожибдир. У суннат Қуръондаги ҳукми баён қилиб келганми ёинки Қуръонда зикр этилмаган ҳукми — фарқи йўқ. Чунки улар ҳаммаси гуноҳдан сақланган, Аллоҳ баён қилиб бериш ҳуқуқини берган зотдан содир бўлгандир.

III. Суннатнинг Қуръонга нисбатан тутган ўрни

Далил келтиришда, шаръий ҳукмларни чиқаришда суннат Қуръондан кейинги ўринда туради. Яъни, мужтаҳид бир воқеа ҳукмини излашда биринчи бўлиб суннатга мурожаат қилмайди, балки у ҳукми Қуръони Каримдан топа олмасагина, суннатдан ахтаради. Чунки Қуръон шаръий ҳукмлар чиқаришда асосий ва биринчи масдардир. Суннатда келган ҳукмларнинг Қуръонга нисбатан тутган ўрни қуйидагича уч хил бўлади:

1. Қуръони Каримда келган ҳукми тасдиқловчи, таъкидловчи суннат. Бунга „суннати муқаррира“ дейилади. Бу ҳолда ҳукмнинг икки масдари ва икки далили бўлиб, Қуръон оятлари исбот қилувчи далил, Расулulloҳ алайҳиссалом суннатлари эса, уни қувватловчи далил ҳисобланади. Намоз ўқишга, закот беришга, рўза тутишга, Байтуллоҳга ҳажга боришга буюрувчи ҳамда Аллоҳга ширк келтиришдан, ёлгондакам гувоҳ беришдан, ота-онага оқ бўлишдан, бировни ноҳақ ўлдиришдан қайтарувчи ҳукмлар

шундай ҳукмлар жумласига киради. Уларга Қуръони Карим оятлари асосий далил бўлиб, Расулуллоҳ солалоҳу алайҳи васалламнинг суннатлари эса, қувватловчи бўлиб келади. Демак, мазкур ҳукмларга икки масдардан далил келтирилган.

2. Суннат Қуръони Каримда ижмолан — баён қилинмаган ҳукмларни тафсир қилувчи, мутлоқ келганларининг аниқ бир кўринишини айтувчи, умумий ҳукмларни маълум суратга хословчи бўлиб келади. Бунга суннати муфассира дейилади. Чунки Аллоҳ таоло ўз Пайгамбарига Қуръон оятларини баён қилиб бериш ҳуқуқини берган. Масалан, „намоз ўқинглар“, деган оятни пайгамбар ўзлари ўқиб кўрсатиб, „Сизлар ҳам мен ўқигандек ўқинглар“, деганлар. Чунки Қуръонда намознинг неча ракат эканлиги, ўқилиш кайфияти кўрсатилмаган. Худди шу каби, закотнинг берилиш миқдорини, қайси моллардан берилишини, қанча муддатда берилишини, ҳажда қилинадиган ишларни, қачон ва қай тартибда қилинишини фақат суннати қавлия ва суннати амалиялар баён ва тафсир қилиб беради. Шунингдек, Аллоҳ таоло Қуръонда:

﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا...﴾

„Аллоҳ савдони ҳалол қилди ва рибони (пулни фойдага қўйишни) ҳаром қилди“ (Бақара сураси, 275-оят) деган холос. Лекин савдонинг ҳалол турларини ҳам, унинг нотўғри кўринишларини ҳам, рибонинг турли навларини суннат баён қилиб берган. Аллоҳ ўзи ўлган ҳайвонларнинг гўштини ҳаром деган бўл-са, суннат эса, бунга сув ҳайвонлари кирмаслигини айтган.

3. Суннат Қуръони Карим айтмаган янги ҳукмни

келтиради. Бунга суннати муншиа (яъни, янги ҳукмни иншо қилиш) дейилади. Бундай ҳукм суннат ила собит бўлиб, унга Қуръон ояти далолат этмайди. Масалан, бир аёлни аммаси ё холаси билан бирга бир вақтнинг ўзида никоҳда олиб туришни; йиртқич — тирноғи ила ов қилувчи қушлар ва ваҳший — тиши ила овқатланувчи ҳайвонлар гўштарини ейишнинг ҳаромлигини; эр кишиларга табиий ипакдан тўқилган матони кийиш ва тилло узук тақиш ҳаромлигини суннат айтган.

قوله عليه السلام يحرم من الرضاع ما يحرم من النسب

„Насабга биноан кимни никоҳга олиш ҳаром қилинган бўлса, разоъда (сут эмизишганда) ҳам ўшаларни никоҳга олиш ҳаромдир“.

Буни ҳам суннат баён қилган. Чунки мазкур ва шу каби бошқа ҳукмлар фақат суннат орқали машруъ қилинган. Уларнинг масдари — Аллоҳ ўз расулига илҳом қилган ёки пайгамбарнинг шахсий ижтиҳодларидир.

Юқорида ўтганларни хулоса қилиб айтсак, суннат орқали келган ҳукмлар ё Қуръон ҳукмларини тасдиқловчи, ё унинг ҳукмларини тафсир қилиб берувчи, ё Қуръонда йўқ ҳукмларни янгидан иншо қилувчидир. Бунда Пайгамбар алайҳиссалом Қуръони Каримда келган ҳукмларга солиштириб ё Исломнинг умумий таълимотлари ва асосларини ҳаётга татбиқ қилиб айтган бўлишлари керак. Бундан эса, Қуръон ҳукмлари ила суннат ҳукмлари ўртасида ҳеч қандай ихтилоф ва қарама-қаршилиқ бўлиши мумкин эмаслиги келиб чиқади.

СУННАТНИНГ САНАДИГА ЭЪТИБОРАН ҚИСМЛАРИ

Суннат Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилган ровийларига қараб уч қисмга бўлинади:

1. Суннати мутавотира.
2. Суннати машҳура.
3. Суннати оҳод.

Суннати мутавотира

Суннати мутавотира деб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан кўпчилик кишилар ривоят қилган ҳадисга айтилади. Расулуллоҳдан то бизгача ривоят қилган ровийлар силсиласи ва ровийларнинг ададлари* кўп бўлганлигидан, уларнинг ёлгонга келишилари мумкин эмас. Чунки ҳадисни кўпчилик ровийдан яна кўпчилик ровийлар ривоят қилган. Ҳаттоки бизгача етиб келишида ҳар қайси табақада (яъни, саҳобалар табақаси, тобиинлар табақаси, табаа тобиинлар табақаси ва ҳоказо) кўп сонли ровийлар иштирок этганлар.

Мутавотир суннатларга кўпроқ амалий суннатлар — намоз, рўза, ҳаж, азон ва бундан бошқа шиори Ислом бўлган, Расулуллоҳдан кўпчилик мусулмонлар кўриб, эшитиб ривоят қилган ҳадислар киради. Бундай суннатлар мусулмонлар оламининг турли дёрларида асрдан-асрга ҳеч қандай ихтилофсиз етиб келмоқда.

Аммо қавлий суннатларнинг мутавотирлари унчалик кўп эмаслиги айтилган.

* Уларнинг ададлари (сонлари) тўғрисида уламоларимиз бир иттифоққа келган эмаслар. Баъзилар қирқта десалар, баъзилар ундан кўп, ундан оз деганлар. Лекин энг камида ҳар табақада тўрттадан кам бўлмаслиги лозим дейилган сўз ҳам бор.

Суннати машҳура

Суннати машҳура деб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилган биринчи табақа, яъни, саҳобалар табақаси битта, иккита ёки ундан кўп, лекин мутавотир ададига етмаган, аммо кейинги табақалардаги ровийлар адади то охиригача мутавотир ададига баробар бўлган ровийлар ривоят қилган ҳадисга айтилади. Масалан: Жаноби Пайғамбаримиздан Абу Бакр Сиддиқ, Умар ибни ал-Хаттоб, Абдуллоҳ ибни Масъуд ривоят қилган ҳадисни иккинчи табақа, яъни, тобиинлар табақасидан бўлган кўпчилик ровийлар ривоят қилмоғига ўхшаш.

انما الاعمال بالنيات

„Кишиларнинг ишлари, ниятларига қараб бўлади“.

بنى الاسلام على خمس

„Ислом дини бешта асосга бино қилинган“.

لا ضرر ولا ضرار

„Исломда киши ўзига хос, бировга зарар келтирмайди“. Мазкур ҳадисларни уламолар, ҳадиси машҳура тоифасидан деганлар.

Демак, мутавотир ила машҳур ҳадиснинг фарқи — мутавотирда ҳамма табақа ровийларининг адади кўп бўлиши лозим, машҳурада эса, фақат саҳобалар табақаси ровийларининг адади мутавотирга етмайди, лекин бошқа ҳамма табақалар ровийларининг ададлари мутавотир ададини ташкил қилади.

Суннати Оҳод

Суннати оҳод деб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ривоят қилган ровийлар адади ҳамма табақаларда мутавотир ададига етмаган ҳолда ривоят қилинган ҳадисга айтилуру.

Ҳадис китобларида тўпланган ҳадисларнинг деярли кўпчилиги шундай ҳадислардандир.

СУННАТНИНГ ҚАТЪИЙ ВА ЗОННИЙЛИГИ

Суннатнинг пайғамбар алайҳиссаломдан бизгача етиб келиши жиҳатидан фақат мутавотир ҳадисгина қатъийдир. Чунки мутавотир даражада қилинган ривоят қатъийликни ифода этади.

Суннати машҳуранинг саҳобийдан ривоят қилиниши қатъий бўлиб, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан қилинган ривоят қатъийликни ифодаламайди, чунки бу табақадаги ровийлар адади мутавотир ададига етмайди. Аммо ҳанафий мазҳабидаги фақиҳлар бундай ҳадисларга мутавотир ҳадислар ҳукмини берганлар, чунки саҳобалар Пайғамбардан ривоят қилишда ишончли зотлардир, уларнинг сўзлари ҳужжатдир.

Суннати оҳод эса, Пайғамбар алайҳиссаломдан етиб келиши жиҳатидан, ҳаммаси зоннийдир.

Бу уч қисм (мутавотир, машҳура, оҳод) ҳадисларнинг маънога далолати ё қатъий, ёки зонний бўлади. Агар суннатда келган лафзларнинг маъноси бир маънодан бошқа маънога эҳтимоли бўлмаса, қатъий, эҳтимоли бўлса, зоннийдир.

Энди Қуръони Карим оятлари ила Пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларини қатъий ва зоннийликда солиштирсак, Қуръони Карим оятлари бизгача етиб келиши жиҳатидан ҳаммаси — аввалидан охиригача қатъийдир. Пайғамбар алайҳиссалом ҳадислари эса, бизгача етиб келиши жиҳатидан, баъзилари қатъий ва баъзилари зоннийдир. Аммо Қуръони Карим оятлари ва Пайғамбар алайҳиссалом ҳадислари ҳар иккаласи ҳам далолат жиҳатидан ё қатъий, ёки зоннийдир.

Суннатнинг юқорида зикр қилинган ҳар учала қисми мусулмонлар учун ҳужжат, уларга итоат этиб амал қилмоқлик вожибдир. Чунки мутавотир ҳадислар бизгача етиб келиши ва маънога далолати жиҳатидан қатъийдир. Машҳур ва оҳод ҳадислар бизгача етиб келиши ва далолати жиҳатидан зонний бўлса ҳам, ровийларнинг ишончлилиги, ҳадисларни ёзишдаги эҳтиётлик, уларнинг зоннийлигини қатъийликка яқинлаштиради.

Масалан, намозда қиблани билмаган киши гумони голиб ила бир тарафни қибла деб ўқиса, намози дуруст ҳисобланиши кўпчиликка маълум. Худди шунингдек, аксари шаръий ҳукмлар гумони голибга бино қилинган. Агар фақат қатъий далилларнинг ўзи-гина суяниш лозим дейилса, у ҳолда кишилар шариат буюрган амалий буйруқларни бажаришда қийин аҳволга тушиб қолган бўлур эдилар.

ПАЙҒАМБАР АЛАЙҲИССАЛОМНИНГ ҚИЛГАН ИШЛАРИ ВА АЙТГАН СЎЗЛАРИДАН ШАРЪИЙ ҚОНУН ИРОДА ҚИЛИНМАГАНЛАРИ

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан содир бўлган сўзлар ва ишлар улардан умумий шаръий қонун ва итоат кўзда тутилган бўлсагина, мусулмонлар учун ҳужжат, уларга итоат қилишлик вожиб бўлади. Бунга сабаб Пайғамбар алайҳиссалом ҳамма инсонлар қатори бир инсондирлар, фақат, Аллоҳ тало у зотни саралаб, инсониятга ўз тарафидан элчи қилиб юборган.

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ...

„Айтинг (эй Муҳаммад): „Мен ҳам худди сизлар каби инсонман, лекин менга Аллоҳ томонидан ваҳий қилинади“ (Каҳф сураси, 110-оят).

1. Жаноби Пайғамбар алайҳиссаломдан инсонлик хусусияти нуқтаи назаридан содир бўлган ўтириш, туриш, юриш, ухлаш, ейиш ва ичиш каби амаллардан шаръий қонун кўзда тутилмайди. Чунки булар пайғамбарлик вазифасига кирмайди. Аммо у зотдан бирор инсоний феъл содир бўлса, мазкур ишдан мақсад шаръий қонун бўлиб, унга эргашиш лозимлигига бирор далил далолат қилса, унда итоат қилиниши лозим бўлган шаръий қонун бўлади.

2. Жаноби Пайғамбар алайҳиссаломдан дунё ишларидаги инсоний тажрибалари, маҳоратларидан чиқиб келиб, савдога, деҳқончиликка, ҳарбий тадбирга, аскарларни жойлаштиришга, бирор касалга керакли давони сифатлаш кабиларга алоқадор ишлар ва сўзлар содир бўлса, булар ҳам шаръий қонун эмас, булар ҳам пайғамбарлик вазифасига кирмайди. Масалан, Бадр жангида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Ислом лашкарларини бир жойга жойлаштирганларида, саҳобалардан Хубоб ибни ал-Мунзир айтдиларки: „Бу лашкарларни шу тартибда жойлаштиришингиз Аллоҳнинг иродасими ёки ўзингизнинг фикрингизми?“ Шунда жаноб: „Ўзимнинг ҳарбий ишлардаги тажрибаларимдан келиб чиққан фикрим“, дедилар. „Ундай бўлса, бу бўлмайди, лашкарларни фалон жойга жойлаштираман, яхши бўлади“, дедилар саҳоба. Жаноб маслаҳатга биноан лашкарларни бошқа жойга кўчирдилар.

Яна бир мисол: Пайғамбар алайҳиссалом Мадинага келганларида, Мадина аҳли, ҳосил яхши бўлсин, деб хурмо дарахтларининг шохларини бутар эканлар. Жаноб бутамасликка ишора қилган эдилар,

шундай қолдирдилар. Лекин ўша йили ҳосил яхши бўлмади. Шунда жаноб:

انتم اعلم بامور دنياکم

„Ўзларинг дунёвий ишларингни яхшироқ билар экансизлар“, дедилар.

3. Бирор иш ё сўз Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан содир бўлса, бу иш ё сўзнинг ўзларига хос эканлигига далил бўлса, у ҳам шаръий қонун эмас. Масалан, жанобнинг тўрттадан ортиқ аёлга уйланганликлари. Ваҳоланки, Аллоҳ таоло тўрттагача уйланишга рухсат берган:

...فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنً وَثُلَاثَ وَرُبْعَ

„Ўзларингга маъқул бўлган аёллардан биттадан, иккитадан, учтадан ва тўрттадан уйланинглар“ (Нисо сураси, 3-оят). Ёинки Жаноби Расулуллоҳ Хузайма деган саҳобанинг гувоҳлигини икки киши ўрнида қабул қилганлар.

من شهد له خزيمة فهر حسب

„Хузайма кимга гувоҳлик берса, шунинг ўзи кифоя“, деганлар. Шариатда эса, гувоҳ энг камида икки киши бўлиши лозим.

Юқоридагилардан хулоса ясасак, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан содир бўлган сўзлар ва феълларнинг мазкур уч хил кўриниши суннат (жанобнинг йўллари), лекин улар шаръий қонун эмас, кишиларнинг итоат қилишлари лозим эмас.

Аммо Жанобдан шаръий мақсадда, мусулмонлар ҳам қилсинлар, деган мақсадда содир бўлган ҳар бир сўз ва ҳар бир иш қонундир, унга итоат лозимдир.

الدليل الثالث - الاجماع

Учинчи манбаъ

ИЖМОЪ

Таърифи

Ижмоънинг луғавий маъноси „қасд қилмоқ“ дир. Мужтаҳидларнинг бир ҳукмга иттифоқиға „ижмоъ“ дейилишининг боиси — мазкур ҳукми шаръий ҳукм деб қасд қилишларидир.

Усул уламолари истилоҳида эса, ижмоънинг таърифи бундайдир: Мусулмонлардан бўлган мужтаҳидларнинг Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам вафотларидан сўнг, бирор даврда, шаръий ҳукмга қилган иттифоқиға ижмоъ дейилади.

Таърифдан кўриниб турибдики, ижмоъ бўлиши учун тўртта рукн лозим:

аввало, мужтаҳидлардан бўлиши керак. Мужтаҳид бўлмаган олимларнинг иттифоқи ижмоъ эмас;

иккинчидан, улар мусулмонлардан бўлиши шарт;

учинчидан, Жаноби Пайгамбар алайҳиссалом вафотларидан сўнг бўлиши керак. Чунки ҳаётлик вақтларида барча шаръий масалаларда жанобнинг ўзларига мурожаат қилинган. Бундан ташқари, ижмоъ-иттифоқ кўпчилик томонидан бўлади, якка кишидан ижмоъ содир бўлмайди;

тўртинчидан, ижмоъ қилинадиган масала шаръий масала бўлиши керак, дунёвий масалаларда бундай ижмоъ қилинмайди.

Демак, Пайгамбар алайҳиссаломдан сўнг бирор воқеанинг ҳукми Қуръондан ҳам, суннатдан ҳам топилмаса, ўша даврнинг мужтаҳидларидан масаланинг шаръий ҳукми сўралади. Уларнинг мазкур масала юзасидан бир ҳукмга иттифоқи ижмоъ бўлиб, у шаръий қонун ҳисобланади ва унга итоат қилиш лозим, қарши чиқиш мумкин эмас. Ижмоъ қилинган

масала иккинчи бор, кейинги давр мужтаҳидлари учун ижтиҳод мавзуи бўлиши мумкин эмас. Чунки ижмоъ билан собит бўлган ҳукм қатъий бўлиб, унга қарши чиқиш ҳамда уни насх (ҳукмини бекор) қилиш мумкин эмас.

ИЖМОЪНИНГ ШАРЪИЙ ҲУЖЖАТ ЭКАНЛИГИГА ДАЛИЛ

1. Аллоҳ таоло Қуръони Каримда мўминларни Аллоҳга, унинг пайгамбарига ҳамда ўзларидан чиққан ишбошиларга итоат қилишга буюради:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأَطِيعُوا

الْأَمْرَ مِنْكُمْ...

„Эй иймон келтирган инсонлар, Аллоҳга итоат қилинглар ва пайгамбарга итоат қилинглар ҳамда ўзларингдан чиққан иш бошқарувчиларга ҳам итоат қилинглар“ (Нисо сураси, 59-оят).

امر даги „амр“ лафзи иш маъносида бўлиб, у ҳам диний ишни, ҳам дунёвий ишни ўз ичига олади. Дунёвий ишлар бошлиғи подшолар, амирлар, ҳокимлардир, диний ишлар бошлиғи мужтаҳидлар ва аҳли фатволар — фатво беришга иқтидорли уламолардир.

Абдуллоҳ ибн Аббос розийаллоҳу анҳумо бошлиқ баъзи муфассирлар, оятдаги „улул-амр“ лафзида уламолар назарда тутилган, деганлар. Ояти карима ҳар икки маънога ҳам далолат қилади.

Демак, улул-амр — иш боши бўлган мужтаҳидлар шариатда бир ҳукмга иттифоқ қилсалар, унга итоат лозим, уларнинг ҳукмларини ижро қилиш Қуръони Карим оятига асосандир. Шунинг учун Аллоҳ таоло Нисо сурасининг, 83-оятида айтадики:

„Менинг умматим хатонинг устида жамъ бўлмайди“.

ما راه المسلمون حسنا فهو عند الله حسن

„Ниманики мусулмонлар яхши деб билсалар, Аллоҳнинг наздида ҳам яхшидир“.

Демак, ҳар хил ихтилоф қилишга сабаблар етарли бўла туриб, мужтаҳидларнинг бир ҳукмга иттифоқ қилишлари, ҳақиқатдан, масаланинг тўғри ва савобли ечими уларнинг иттифоқида эканлигига далилдир.

3. Шаръий ҳукмга қилинган ижмоъ шаръий далилга суянган бўлмоғи лозим. Чунки ҳар бир мужтаҳиднинг ижтиҳодига ҳам чегара қўйилган. У чегарадан ўтиши мумкин эмас. Мужтаҳид ўз ижтиҳодида бирорта шаръий далилга эътимод қилмоғи, суянмоғи лозим. Демак, мужтаҳидларнинг барчалари, иттифоқ қилган ҳукмларида, бир шаръий далилга суянганлар.

Уламолар ижмоъ қилинган бир неча масалаларни ҳам айтиб ўтганлар. Шулардан, Абу Бакр ас-Сидиқнинг халифаликлари; чўчқанинг ёғи ҳам ҳаромлигига; мусулмон аёлининг мусулмон бўлмаган кишига турмушга чиқиши ботил (никоҳи шариатга ҳилоф) эканлигига; ўғилнинг ўғлини ўғил мерос олишдан тўсиб қўйишлигига ижмоъ иттифоқ қилинган.

...وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولَى

الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ

„Агар ояти каримадан ё суннати набавиядан жавоби топилмаган масалани пайгамбарга қайтарсалар (яъни, пайгамбар суннатига солиштирсалар) ва ўзларидан чиққан мужтаҳидларга ҳавола қилсалар, албатта, ижтиҳод қилишга қодир бўлганлар ўша масалани биларди“.

Аллоҳ субҳонаҳу мўминларнинг йўлидан бошқа йўлга юрган кишиларни Пайгамбар алайҳиссаломга қарши чиққанлар ила баробар қилиб Нисо сурасининг, 115-оятида айтади:

وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّ لَهُ
الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ تُوَلِّهِ

مَا تَوَلَّىٰ وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ ۖ وَسَاءَتْ مَصِيرًا

“Кимки ҳидоят (тўғри йўл) аниқ бўлгандан кейин ҳам Расулуллоҳга (соллаллоҳу алайҳи васаллам) мухолафатчилик қилса, мўминларнинг йўлидан бошқа йўлга юрса, биз ундайларни ўзи юрган тарафга юргизурмиз ва сўнг жаҳаннамга киргизурмиз, у борган жойи қандайин ҳам ёмондир“.

2. Мусулмон умматларидан бўлган мужтаҳидларнинг бир шаръий ҳукм тўғрисида бир фикрга иттифоқ қилишлари ҳақиқатдан ҳамма мусулмонлар номидан вакил қилинган мужтаҳидлар ҳукмидир.

Бинобарин, Пайгамбар алайҳиссаломдан ривоят қилинган бир қанча ҳадиси шарифлар, саҳобаи киром розийаллоҳу анҳумдан қолган асарлар Ислом умматининг барчаси жамъ ҳолда хатога йўл қўйишлари мумкин эмаслигига далолат қилади.

Масалан, Жаноби Пайгамбар алайҳиссалом айтганларки:

ИЖМОЊНИНГ НАВЛАРИ

Ижмоъ қандай ҳосил бўлишига қараб икки хил бўлади.

۱. **الاجماع الصريح**

1. Очик, равшан ижмоъ.

Мужтаҳидларнинг ҳар қайсилари алоҳида бир шаръий ҳукми ёқлаганликлари ҳақида ўз фикрларини очик изҳор этиб иттифоқ қилинган ижмоъга „равшан ижмоъ“ дейилади.

۲. **الاجماع السكوتى**

2. Сукутий ижмоъ.

Мужтаҳидларнинг баъзилари бир шаръий ҳукми ёқлаганликларини очик изҳор қилсалар ҳам, баъзилари ўз фикрларини очик айтмайдилар, сукут сақлаб турадилар. Уларнинг мазкур ҳукмга мувофиқ эканликларини ҳам, мухолиф эканликларини ҳам билб бўлмайди.

Равшан ижмоъ ҳақиқий ижмоъ бўлиб, жумҳур уламолар наздларида ҳужжат деб қабул қилинган.

Сукутий ижмоънинг шаръий ҳужжат эканлигига уламолар ихтилоф қилганлар.

Аммо ҳанафий мазҳабдаги уламолар сукутий ижмоъга ҳам шаръий ҳужжат деб қараганлар. Чунки мужтаҳидга бирор масалани фикр этиш учун кўрсатилса, фикр айтишга етарли вақт берилса, фикр айтишга ҳеч қандай монельлик бўлмаса, фикр айтишдан ожиз эканлигини ҳам, масалага мухолиф эканлигини ҳам очик айтмаса, унда мужтаҳиднинг бошқалар айтган фикрга мувофиқ мавқеъда эканлигининг аломатидир. Агар мухолиф бўлганида, сукут сақлаб туриши мумкин эмас эди. Биноан алайҳ, иккинчи хил ижмоъ ҳам ҳужжатдир, дейдилар.

Бироқ ҳанафий мазҳаб уламолари иккала ижмоъни бир-биридан фарқ қилиб, айтадиларки, равшан ижмоъни инкор қилган кишилар (Аллоҳ сақласин) диндан чиқиб кетади, кофир бўлади, аммо сукутий ижмоъни инкор қилса, диндан чиқмайди, деганлар.

Ҳар иккала ижмоъ лафзининг маънога далолати ҳам икки хил — қатъий ва зонний бўлади. Равшан ижмоъ қатъий далолатли бўлиб, унинг ҳукми қатъийдир. Унга мухолафатчилик қилиш, унинг ҳукми сабабчи бўлган воқеани яна иккинчи бир ижтиҳод майдонига ташлаш мумкин эмас.

Аммо сукутий ижмоъ зонний далолатли бўлади. Бироқ зоннийлиги қатъий томонга яқинроқдир. Бундай ҳукмга боис бўлган воқеа-масалани ижтиҳод қилиш учун қайтадан ўртага ташлаш мумкин, деган уламолар ҳам бор.

الدليل الرابع - القياس

Тўртинчи манбаъ

ҚИЁС

Таърифи, ҳужжатлиги, рукнлари

1. Таърифи

Қиёс луғатда икки хил маънода ишлатилади. Биринчиси — бир нарсани ўзига ўхшаш иккинчи нарса билан солиштириш. Иккинчиси — бир нарсани ўзига ўхшаш иккинчи нарсага тенглаштириш.

Қиёснинг усул уламолари истилоҳидаги таърифи бундай: ҳукмига далил келмаган воқеани ҳукмига далил келган воқеага, ҳар иккала воқеа ҳукм иллатида (сабабида) бир хил бўлганлиги сабабли тобеъ қилдиришдир.

Агар бир воқеа ҳукмига далил бўлса, бу ҳукмнинг иллати ҳукмларнинг иллатини билиш йўллари ила билинса, сўнг иккинчи бир воқеа бўлиб, унинг ҳам иллати ҳукмига далил келган воқеа иллати ила тенг бўлса, иккинчи воқеага ҳам биринчи воқеанинг ҳукми берилади. Чунки қаерда иллат (сабаб) бўлса, ўша ерда ҳукм бўлиши лозим.

Қиёс тўғрисида яна ҳам ёрқинроқ тасаввурга эга бўлиш учун қуйида шаръий қиёслардан мисоллар келтирамиз:

а) хамр (маст қилувчи) ичиш ҳукмига далил келган воқеа. Ҳукми ҳаром, далили Моида сураси, 90-оятдаги Аллоҳ таолонинг ушбу сўзи:

...إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَمُ رِجْسٌ
مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ... ﴿٩٠﴾

„Албатта, хамр, қимор, бут, қуръаҳ (қиморнинг бир тури) шайтон ишидан бўлган ифлос нарсасидир. Сизлар ундай нарсалардан узоқ бўлинглар“.

Шунга биноан, маст қилиш хусусияти бўлган ҳар бир нарса, у қандай бўлмасин, унинг ҳукми ҳам ҳаром бўлади;

б) мерос олувчи киши мерос берувчисини ўлдирса, ҳукми уни меросидан маҳрум қилишдир. Далили Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ушбу ҳадисларидир:

لا يرث القاتل

„Мерос қолдирувчини ўлдирган киши мерос олмайди“.

Иллати — ишнинг вақти бўлмай туриб, шошилиб қилингани. Шунга асосан, васият қилинган киши васият қилувчини ўлдирса, бунинг ҳукми ҳам васият қилинган нарсадан маҳрум қилинишидир. Чунки бунинг иллати ҳам ҳукмига далил келган воқеа иллати ила тенг;

в) жумага азон айтилаётган вақтда савдо ила шуғулланиш макруҳ. Далили — Жумъа сураси, 9-оятдаги Аллоҳ таолонинг ушбу сўзи:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ
فَأَسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ... ﴿٩﴾

„Эй мўминлар, агар Жума кунда, Жума намозига азон айтилса, савдони ташлаб, Аллоҳнинг зикрига шошилинглар“.

Иллати — савдога овора бўлиб, намоздан қолиш хавфи. Демак, азон айтилаётган вақтда ижара ишлари ё бирор нарсани гаровга қўйиш иши билан машғул бўлиш ҳам манъ этилади, сабаб — жумадан қолиб қолиш хавфи бордир.

Юқоридаги мисолларда ҳукмига далил келмаган воқеалар ҳукмига далил келган воқеаларга ҳукмда тенглаштирилган. Асос — ҳукм иллатида ҳар иккала-са тенг бўлганлигидир.

2. Қиёснинг шаръий ҳужжатлиги (ҳаққонийлиги)

Кўпчилик мусулмон уламолари, қиёс ҳукмларда (қилиш манъ этилган ёки қилиниши лозим бўлган ишларда) шаръий ҳужжат ва у шаръий ҳужжатларнинг тўртинчиси, деб келишганлар.

Агар бир воқеанинг ҳукмига Қуръондан ҳам, суннатдан ҳам ва ижмоъдан ҳам далил бўлмаса, лекин шу воқеа иллатига тенг бўлган воқеанинг ҳукмига далил келган бўлса, ҳукми йўқ воқеани бунинг ҳукмига солиштириб, бу ҳукмни ҳукми йўқ воқеага тобеъ қиламиз.

Бундай фикрни ёқлаган кишиларга, *مشتوا القياس* яъни: „Қиёсни эътироф этувчилар“, дейилади.

Зоҳирий мазҳабдагилар ва шиъа мазҳабининг баъзи фирқалари, қиёсни шаръий ҳужжат деб қарамайдилар. Бундай кишиларни *نفاة القياس* „Қиёсни инкор этувчилар“, дейилади.

Қиёсни эътироф этувчиларнинг далиллари:

Қиёсни эътироф этувчилар айтган сўзларига Қуръондан, суннатдан, саҳобаларнинг сўзлари ва қилмишларидан ҳамда ақлий далиллардан ҳужжат келтирадилар.

1. Қуръони Каримдан:

а) Аллоҳ таоло Нисо сурасининг 59-оятида айтадики:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي
الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَزَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ...

„Эй мўминлар, Аллоҳга итоат қилинглар, Расул алайҳиссаломга итоат қилинглар ҳамда ўзларингдан чиққан иш бошиларга итоат қилинглар. Агар бирор масалада оятда, суннатда, ижмоъда жавоб бўлмаганлигидан бир фикрга келиша олмай мунозара қилиб қолсаларинг, уни Аллоҳга ва Расулга қайтаринглар“.

Ояти каримдаги *فردوه* лафзи, қайтаринглар деган маънони ифодалайди. „Қайтариш“ сўзи жавобига далил бўлмаган воқеани Аллоҳ ва Расулдан далил бўлган воқеага солиштириш маъносини ҳам ифодалайди. Чунки жавобига далил йўқ воқеа иллатда у билан бир хилдир. Демак, ҳар иккисини бир-бирига солиштиришлик қиёс қилиш демакдир.

б) Аллоҳ таоло Ҳашр сурасининг 2-оятида айтадики:

هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ
لِأَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُّوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ
حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ فَأَنَّهُمْ مِنَ اللَّهِ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ
فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدَى الْمُؤْمِنِينَ
فَاعْتَرِبُوا أَتَى أُولَى الْأَنْبَصَرِ

„Ул зотки, аҳли китоблардан бўлган кофирларни ўз диёрларидан чиқарди. Бу биринчи тўпланиш учун. Мўминлар, сизлар ўйлардиларингки, улар чиқмайдилар, деб. Улар эса (яъни, „Бани Назир“ яҳудлари), ўйлардиларки, бизни Аллоҳнинг азобидан мустаҳкам қургонларимиз ҳимоя қилур, деб. Бироқ Аллоҳ таоло уларга ўйламаган ерларидан азобини келтирди. Аллоҳ улар қалбига шундай қўрқинч солдики, ўз қўллари ила ўз қўргонларини ички тарафдан, мусулмонлар

биздан сўнг фойдалана олмасинлар, деб буза бошладилар. Мусулмонлар ичкарига кириш учун ташқи та- рафдан буза бошладилар. Эй ақлли инсонлар, мазкур ҳикоядан ибрат олинглар“.

(Ояти карима Мадинадаги Бани Назир номли яҳуд қабиласининг Мадинадан чиқарилиши ҳақида ҳикоя қилади. Мусулмонлар лашкари, улар (яҳуд- лар) ўртадаги аҳдни бузгандан сўнг, улар тепасига босиб борган эдилар).

Мазкур ояти каримадан бизга далил бўладиган жойи **فَاعْتَبِرُوا** — „ибрат олинглар“, лафзидир. Яъни, сизлар ҳам ўшалар каби инсонсизлар, ўзларингни уларга қиёс қилинглар. Улар қилган хиёнатини сиз- лар ҳам қилсаларинг, сизларнинг ҳам бошингизга уларнинг бошига тушгани каби Аллоҳнинг азоби ту- шиши мумкин.

Бу эса Аллоҳ таолонинг бутун борлиқни яратиш- даги қонунияти — неъматлари ва азобларининг кели- ши ҳамда шу каби бошқа ҳамма ҳукмлари неъматини ва азоби келмасидан аввал қилинган ишнинг нати- жаси эканлигига далилдир.

Қаерда сабаб бўлса, унинг мусаббаби (натижаси) ўз-ўзидан келаверади. Қиёс ҳам — худди шундай илоҳий қонунга мувофиқ юрмоқ, демакдир. Қачон, қаерда сабаб бўлса, ўша ерда мусаббаб — ҳукм бор- дир.

Яна ҳам буни соддалаштириб айтадиган бўлсак, бир идорада идора хизматчиларидан бирини бир айбга асосан ўз вазифасидан четлаштирган бошлиқ бошқаларга қараб: „Бу барчаларингга ибрат бўл- син“, дейди.

Бу дегани — шундай айб қилсаларинг, сизларнинг ҳам бошингизга мана бунинг куни тушади, дегани, албатта.

6) Ёсин сурасининг 78-оятида:

...قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظْمَ وَهِيَ رَمِيمٌ ﴿٧٨﴾

„Бу чириган суякни ким тирилтира олади?“ деган кишига жавобан Ёсин сурасининг 79-оятида Аллоҳ айтадики:

قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ... ﴿٧٩﴾

«(Эй Муҳаммад,) „Бу чириб кетган суякни бирин- чи бор инсон қилиб яратган зот тирилтиради“, денг».

Аллоҳ субҳонаҳу ўлгандан сўнг тирилишга ишон- мовчи кишига қиёс қилиш услуби ила жавоб беради. Махлуқлар ўлиб йўқ бўлиб кетгандан сўнг уни қай- тадан тирилтиришига унинг биринчи бор яратилиши- ни қиёс қилади. Мункирни қониқтириш учун, бир нарсани бошлаб яратишга қодир бўлган зот, албат- та, уни қайтадан яратишга қодирдир, дейди. Балки иккинчи бор яратиш биринчисига нисбатан осонлиги барчага маълум, агар чандики Аллоҳ таолога бунинг фарқи бўлмаса ҳам.

II. Суннати набавиядан:

а) Жаноби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васал- лам Муоз ибни Жабал розийаллоҳу анҳуни Яманга диндан таълим беришга юбораётганларида:

— كيف تقض اذا عرض لك قضاء؟

„Сендан бирор масалани сўралса, нима билан ҳукм қиласан?“ деб сўрадилар.

— اقضى بكتاب الله قال: فان لم تجد فى كتاب الله قال

فبسنة رسول الله قال فان لم تجد فى سنة رسول الله؟ قال

اجتهد رأى و لا آلو. قال فضرِب رسول الله صلى الله عليه
و سلم على صدره و قال: الحمد لله الذى وفق رسول رسول الله
لما يرضى رسول الله

— „Аллоҳнинг китоби билан. Агар ундан топмасам, Аллоҳ расулининг суннати билан. Агар ундан ҳам топмасам, ижтиҳод қиламан ва ижтиҳодда нуқсонга йўл қўймасликка ҳаракат қиламан“, дедилар.

“Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Муознинг кўкракларига ташаккурона уриб:

„Аллоҳнинг пайгамбарининг элчисини Аллоҳнинг пайгамбари рози бўладиган ишга муваффақ қилган Аллоҳга ҳамдлар бўлсин“, дедилар.

Мазкур ҳадиси шарифнинг биз учун далил бўладиган ўрни Жаноби Пайгамбар алайҳиссаломнинг муносабатларидир. „Бирор масала ҳукмига Қуръондан ҳам, суннатдан ҳам далил топа олмасам, ижтиҳод қиламан“, деганларини Пайгамбар алайҳиссалом маъқулладилар. Ижтиҳод эса, бор илмни сарфлаб бир ҳукмга эришмоқдир. Бу ўз навбатида қиёсчи ҳам ўз ичига олади, чунки у ҳам ижтиҳоднинг бир туридир. Жаноби Пайгамбар алайҳиссалом ижтиҳоднинг бир турини ёқлаб, ҳеч вақт иккинчи бир турини инкор этмайдилар;

б) саҳиҳ ҳадисларнинг хабарига кўра, Жаноби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ўзларидан сўралган кўплаб масаланинг жавобига, ваҳий келмаган тақдирда, қиёс қилиш йўли ила мазкур масаланинг ҳукмига далил келтирганлар. Пайгамбар алайҳиссаломнинг бу борада қилган умумий ишлари, ўзларигагина хос бўлганига бирор далил бўлмаса, умматлари учун ҳам қонундир. Демак, бирор масала жаво-

бига оятдан, суннатдан жавоб топилмаса, жавоби айтилган бошқа масалага солиштириш, қиёс қилиш Расулуллоҳ суннатларидан экан. Мусулмонлар эса, пайгамбарларининг ишларидан ибрат олишга буюрилганлар.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам суннатларида келган қиёслардан:

1. Хасъамиййаҳ қабиласидан бўлган бир аёл келиб:

”قالت يا رسول الله ان ابى ادركته فريضة الحج شيخا زما

لا يستطيع ان يحج ان حججت عنه اينفعه ذلك؟ فقال لها

ارايك لو كان على ابك دين فقضيته اكان ينفعه ذلك؟

قالت نعم فقال لها فدين الله احق بالقضاء.

„Ё Расулаллоҳ, отам ёшлари улуг, қувватдан кетган вақтларида ҳаж фарз бўлди. Бинобарин, ҳаж қилишга қодир эмаслар. Мен отам номидан ҳаж қилсам, отамга фойдаси тегадими?“ деди. Унга жавобан пайгамбар алайҳиссалом: „Менга айтгин, агар отангнинг бировдан қарзи бўлса, ўша қарзни сен берсанг, отанг қарзидан қутулармиди?“ дедилар. Аёл: „Қутулардилар“, деди. Шунда Жаноб: „Аллоҳнинг қарзини адо этиш бошқа қарзларга қараганда муҳимроқ“, дедилар.

2. Ҳазрати Умар розийаллоҳу анҳу Жаноби Пайгамбардан: „Рўза тутган киши рўза ҳолида ўз хотинини ўпса, лекин маний келмаса, рўзаси очиладими?“ деб сўрадилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам у кишига: „Менга айтгин, агар сен рўза ҳолингда огзингни сув ила чайсанг, рўзанг очиладими?“ дедилар. Ҳазрати Умар: „Оғиз чайқаш зарар қилмайди“, дедилар. Жаноб: „Демак, масала ҳал бўлди, шу билан кифоялан“, дедилар.

3. Фазозаҳ қабиласидан бўлган бир кишининг хотини қора танли фарзанд туғди. Бироқ эр ва хотиннинг ранглари қора эмас эди. Шунинг учун, боланинг бундай рангда бўлишидан эри хотинидан шубҳаланди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам унга қараб:

هل لك من اهل؟ قال نعم. قال ما الوانها؟ قال حمر. قال هل فيها من اوراق؟ قال نعم. قال فمن اين؟ قال لعله نزع عرق قال وهذا

لعله نزع عرق.

- Туяларинг борми? — деб сўрадилар.
- Ҳа, бор, — деди.
- Уларнинг ранглари қандай?
- Қизғиш рангда.
- Уларнинг ичида кулранги ҳам борми?
- Бор.
- Бундай ранглиси қаердан келди?
- Эҳтимол томирлардаги қонларнинг оқими, ҳаракатида ўзгариш бўлганлигидандир.
- Фарзандининг ранги бошқача бўлиши ҳам эҳтимол қоннинг сабабидандир, — деб уни хотиржам қилдилар.

Юқоридаги учта ҳадисдан Жаноби Пайғамбар алайҳиссалом қиёс қилганликлари яққол кўриниб турибди. Биринчисида, отанинг қарзини фарзанд берса, ота қарздан қутулишига қиёс қилдилар.

Иккинчисида, рўза тутган киши кундуз куни ўз аёлини инзолсиз ўпса, рўзаси очилмаслигини таҳорат қилаётган киши оғзига сув олиб оғзини чайқаса, рўзаси очилмаслигига қиёс қилдилар.

Учинчисида эса, кишининг фарзанди ота-она рангидан бошқа рангда бўлиши ҳам мумкинлигини қизғиш тусни туялардан қондаги ўзгариш сабабли кулранг туя тугилиш ҳам мумкинлигини қиёс қилдилар.

III. Саҳобаи киромларнинг ишлари ва сўзларидан:

Саҳоба розийаллоҳу анҳумлар ҳам ҳукмига نص (ҳужжат)* бўлмаган воқеаларни ҳукмига насс келган воқеаларга қиёс қилганлар.

Масалан: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан сўнг Абу Бакр розийаллоҳу анҳунинг халифа бўлишларини Пайғамбар алайҳиссалом бетоблик вақтларида намозга имом бўлсин, деб шу кишини кўрсатганларини қиёс қилиб:

"رضيه رسول الله لديتنا افلا نرضاه لدينانا"

„Расулуллоҳ динимизда бошлиқ бўлишига рози бўлган кишига дунёимизда бошлиқ бўлишига рози бўлмаймизми!“ деб у кишининг номзодларини маъқулладилар.

Расул алайҳиссаломнинг халифалари (ноиблари) у кишининг номзодларини Расулга қиёс қилиб, закот беришдан бош тортганларга қарши курашдилар. Бунга далил қилиб Расул алайҳиссаломнинг ўша закотни ўзлари олишларини келтирдилар.

Ҳазрати Умар розийаллоҳу анҳу Ироқда волий бўлиб турган Абу Мусо Ал-Ашъарий розийаллоҳу анҳуга: „Сендан сўралган масалаларда Қуръонда ҳам, суннатда ҳам жавоб бўлмаса, мазкур масалани аввал яхши фаҳмлаб, жавоби аниқ бошқа масалалар ила солиштир, таққосла, қиёс қил. Сўнг қайси жавобни Аллоҳга маҳбуброқ, ҳақиқатга яқинроқ деб билсанг, ўшанга асосан ҳукм қилгин“, деб кўрсатма бердилар.

Ҳазрати Али каррамаллоҳу ваҳҳаҳ: „Ақлли кишилар ҳузурида ҳақиқат ишларни бир-бирига қиёс қилиш ила билинади“, деганлар.

* Усул уламолари истилоҳида Қуръони Карим оятлари ҳамда суннати набавийя „насс“ (ҳужжат) деб юритилади.

Абдуллоҳ ибни Аббос Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилиб, айтадиларки:

نهى عن بيع الطعام قبل ان يقبض

„Жаноб, ҳар бир озиқ-овқат моллари ила савдо қилувчи киши, сотадиган нарсасини қўлига киритмасдан олдин сотишидан қайтардилар. Шунга қиёсан, ҳамма нарса ҳам шундай бўлиши лозим деб ўйлайман”, дедилар.

Ибнул Қайум ал-Жавзийнинг اعلام الموقعين (Гумон қилувчиларга маълумот) номли китобларининг иккинчи жилдида саҳобаларнинг қиёс йўли ила ижтиҳод қилиб берган фатволаридан бир қанчаси келтирилган.

Жаноби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳаётлик даврларида ижтиҳод қилган саҳобаларга эътироз билдирмаганлар. Шунингдек, саҳобалар ҳам баъзи саҳобаларнинг қиёслаш билан қилган ижтиҳодларини нотўғри деб билмаганлар.

Демак, қиёсни инкор қилишлик саҳобаи киромларнинг ижтиҳодда тутган йўллари, айтган сўзларини ва иқрорларини хато дейиш бўлур эди.

IV. Ақлий далиллардан:

1. Албатта, Аллоҳ таоло ҳар бир ҳукми маслаҳат бўлсагина машруъ қилган. Маслаҳат эса, бандаларга бирор фойда келтириш ё улардан бирор зарарни дафъ қилишдан иборатдир. Шаръий ҳукмларни чиқаришдан кўзланган мақсад айнан шу маслаҳатдир.

Агар ҳукмига насс — ҳужжат келмаган воқеанинг иллоти ҳукмига ҳужжат келган воқеа иллоти билан бир бўлса, ўша иллат биз айтган маслаҳатга манбаъ бўла олса, ҳар икки воқеанинг ҳукми ҳам бир бўлиши айна ҳикмат ва адолатдандир. Бандаларнинг ақ-

лини муҳофаза қилиш учун хамрни, маст қилиш хусусиятига асосан, ҳаром қилса-ю, бошқа бир ичимликни ё нарсани унда маст қилувчи хусусият бўла туриб, ҳаром қилмаслик Аллоҳ таолонинг адолати ва ҳикматига зиддир. Чунки бундай қилса, бир маст қилувчи моддадан ақлни муҳофаза қилиб, иккинчи бир маст қилувчи моддани ўз ҳолига ташлаб қўйиш бўлур эди.

2. Қуръони Карим оятлари, Пайгамбар алайҳиссалом ҳадислари маълум бир вақт — рисолат даври билан чегараланган. Яъни, Пайгамбар ҳаётлари ила боғлиқ. Аммо, модомики кишилик жамияти мавжуд экан, одамларнинг эҳтиёжлари давом этаверади. Бинобарин, чегараланган насс (ҳужжат) тугамас эҳтиёжлар учун масдар - манбаъ бўла олмайди. Демак, қиёс кишиларнинг янги-янги эҳтиёжлари ила баробар юрадиган шаръий масдардир.

3. Қиёснинг шаръий далил эканлигини соғлом жиблийат ҳам тасдиқлайди. Бир киши таркибида заҳар бор бир муайян ичимликдан қайтарилса, демак, таркибида заҳар бўлган ҳар бир ичимликдан қайтарилганидир. Иллатда бир-бирига ўхшаш бўлган икита нарсанинг бирига қандай ҳукм қилинса, иккинчисига ҳам шундай ҳукм қилинади. Бу борада ихтилоф йўқдир.

Қиёсга ишонмайдиганларнинг баъзи шубҳалари

Қиёсга мункирларнинг энг кўринарли шубҳаларидан:

Биринчиси — қиёс, ушбу насс ҳукмининг иллоти бу бўлса керак, деб гумонга бино қилинган. Аллоҳ таоло эса, гумонга тобеъ бўлишдан қайтариб, Исро сурасининг 36-оятида айтади:

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ...

(„Эй пайгамбар,) ўзинг билмаган нарсага эргашма“, дейди. Шунга кўра, қиёсга биноан ҳукм қилиш тўғри бўлмайди.

Аммо шубҳачиларнинг бу шубҳалари ажабланарли. Чунки гумонга эргашшдан қайтарилган экан, бунда ақидада бўладиган гумон назарда тутилган. Амалий аҳкомларнинг эса, кўпининг далили зоннийдир. Агар мазкур шубҳа эътиборга олинадиган бўлса, унда зонний далолат қилувчи нассларга тобеъ бўлишликни гумонга тобеъ бўлишлик деб баҳолашга ва унга амал қилмасликка тўғри келади. Бундай фикрнинг ботил эканлигига ҳамма уламолар иттифоқ қилганлар. Чунки нассларнинг кўпчилиги зонний далолатга эгадирлар.

Иккинчи шубҳалари — қиёс ҳукмлар иллатини белгилашда турли фикрларни ўз ичига олади. Бу эса, ҳукмлардаги ихтилоф ва қарама-қаршиликка сабаб бўлади. Ҳолбуки, шариат ҳукмлари ўртасида зиддият бўлмаслиги керак.

Буниси аввалги шубҳаларидан ҳам таажжублидир. Чунки қиёсга биноан қилинган ихтилофлар ақидадаги ёки диннинг асосларидаги ихтилоф эмас. Бу амалий ҳукмлардаги жузъий ихтилоф бўлиб, бирор фасодга боис бўлмайди. Балки бундай ихтилоф кишилар учун раҳмат ҳамда маслаҳатдир.

Учинчи шубҳалари — баъзи саҳобалардан нақл қилинган шундай иборатлар борки, унда шаръий ҳукмларда гумон ила фикр изҳор қилишлик қораланган. Масалан, ҳазрати Умар розийаллоҳу анҳу бундай деганлар:

”و اياكم و اصحاب الراى فانهم اعداء السنن اعيتهم
الاحاديث ان يحفظوها فقالوا بالرأى فضلوا و اضلوا“

„Ўз фикрларига асосланиб ҳукм қилувчилардан эҳтиёт бўлинглар. Улар суннат душманидирлар. Ҳадисларни ёдлаш чарчатганидан, ўз фикрлари ила ҳукм айтадиган бўлдилар. Натижада ўзлари ҳам адашдилар, бошқаларни ҳам адаштирдилар“.

Аввало, бу сўзларни ҳазрати Умар айтганликлари ишонарли эмас, иккинчидан, бундан қиёснинг ёки унинг ҳужжат эканлигини инкор этиш кўзда тутилмаган. Балки киши ўз хоҳишига қарабгина, нассга суянмаган ҳолда фикр айтишдан қайтарилган.

ҚИЁСНИНГ АРКОНЛАРИ

Ҳар бир қиёс тўрт рукндан (асосдан) ташкил топади:

1. **الاصل** — ал-асл. У ҳукмига насс келган воқеадир. Уни **المشبه به، القيس عليه** деб ҳам юритилади.

2. **الفرع** — ал-фаръ — ҳукмига насс ворид бўлмаган воқеа. Уни аслнинг ҳукмига тенглаштириш назарда тутилади. **المشبه، القيس** деб ҳам аталади.

3. **حكم الاصل** — ҳукмул асл — аслнинг насс орқали ворид бўлган шаръий ҳукми.

4. **العلة** — ал-иллату — аслнинг ҳукмига асос бўлган сифат. Айнан шу сифат фаръда ҳам мавжудлиги сабабли, фаръга аслнинг ҳукмини берилади.

Биринчи мисол:

Хамр асл, чунки унинг ҳукмига насс келган. У Моида сурасининг 90-оятидир:

...رَجَسْنَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ ... ﴿٩٠﴾

“У (яъни, хамр ичишлик) ҳаром, шайтон ишларидан. Ундан узоқ бўлинглар”. Мазкур оят хамр ичишнинг ҳаромлигига далолат қилади, бу ҳукмга унинг

маст қилишлик сифати боис бўлган.

Набиз (бир ичимлик тури) фаръ, чунки ҳукмига насс келмаган. Лекин бунда ҳам маст қилишлик сифати бор. Бинобарин, бунинг сифати хамрнинг сифати билан тенг бўлганлиги учун, ҳукмда ҳам тенглаштирилади. Демак, унинг ҳукми ҳам ҳаром.

Иккинчи мисол:

Ушбу олти нарса — тилло, кумуш, бугдой, арпа, хурмо, туз аслардир. Чунки уларнинг ҳар қайсини ўз жинсига сотганда, алмаштирганда миқдори тенг бўлмаса, рибо бўлиб, унинг ҳукми эса, ҳаромдир. Иллати, сабаби — ўлчаниш хусусияти ва жинсининг бир хиллиги.

Нўхот, гуруч, лўя, мош — булар фаръ, чунки ҳукмига насс келмаган. Ҳукмига насс келган юқоридаги олти нарса ила сифатда (иллатда) тенг. Буларда ҳам ўлчаниш хусусияти мавжуд. Бинобарин, ҳукмда бир бўлиши лозим.

Демак, нўхотни нўхотга, гурунни гурунча сотса, алмаштирса, миқдори тенг бўлмоғи лозим. Аммо бир-биридан фарқ қилса, рибо ҳисобланади.

Биринчи ва иккинчи рукнда, яъни, **الاصل** — асл ва **الفرع** — фаръда ҳеч қандай шарт айтилмаган. Фақат, асл — ҳукмига насс келган воқеа, фаръ — ҳукмига насс ва ижмоъ келмаган воқеа. Иккисини ҳукмда тенг қилишлик учун ҳеч қандай монеълик йўқдир.

Аммо учинчи рукнда (**حكم الاصل** — ҳукмул аслда) бу ҳукм фаръга ўтиши учун бир қанча шартлар қўйилган. Чунки насс орқали собит бўлган ҳар қайси шаръий ҳукм ҳам қиёс орқали фаръга ўтавериши қобилиятига эга эмас. Бунинг учун эса:

1. Насс орқали собит бўлган амалий шаръий ҳукм бўлмоғи шарт. Ижмоъ ила собит бўлган амалий

шаръий ҳукмни қиёс орқали фаръга ўтиши ҳақида икки хил фикр мавжуд.

Биринчиси — ижмоъ орқали собит бўлган ҳукмнинг фаръга ўтиши саҳиҳ эмас, деган фикр. Чунки ижмоъ қилинган ҳукмда қайси далилга эътиمود қилинганлигини — асосланганлигини айтишлик шарт эмас, дейилган. Далили тайин бўлмаган ҳукмнинг иллатини топиш қийин. Бинобарин, у ҳукмга қиёс қилиб бўлмайди.

Иккинчиси — ижмоъ орқали собит бўлган ҳукмнинг фаръга ўтиши дурустдир, дейилган фикр. Имом Шавконий иккинчи фикрни саҳиҳроқ деб баҳолаган эканлар.

Аммо қиёс орқали собит бўлган ҳукмнинг фаръга ўтиши мумкин эмас. Чунки қиёсга таққосланадиган воқеанинг иллати қиёс орқали собит бўлган ҳукм иллатига тенг бўлса, у ҳолда уни қиёс қилинган ҳукмга таққосламай, модомики иллати бир хил экан, тўғридан-тўғри аслга таққослаш лозим. Биноан алайҳ, **نبذ التمر** - набизут тамр (хурмо шарбатидан олинадиган, маст қилиш хусусиятига эга бўлган махсус ичимлик) хамрга қиёсан ҳаром қилинган фаръдир. Энди бунга **نبذ العنب** - набизул ьинабга (узум шарбатидан олинадиган, маст қилиш хусусиятига эга бўлган махсус ичимлик) қиёс қилиб ўтирмай, уни тўғри аслга — хамрнинг ўзига қиёс қилиш лозим. У ҳолда узум шаробининг ҳаромлиги хурмо шаробига қиёсан бўлмай, балким аслга — хамрга қиёсан бўлган бўлади.

2. Асл ҳукмининг иллатини ақл ила билишга имконият бўлмоғи шарт. Агар унинг иллатини билиш мумкин бўлмаса, уни қиёс орқали фаръга ўтказиш мумкин эмас. Чунки қиёснинг асоси асл ҳукмининг иллатини билмоқдир.

Ушбу иккинчи шартни кенгроқ тушунтиришга ўта-миз. Амалий шаръий ҳукмларнинг ҳаммаси иллатла-рига биноан кишиларнинг маслаҳатларини кўзлаб машруъ қилинган. Ҳеч бири иллатсиз, бефойда маш-руъ қилинмаган. Бироқ ҳукмлар икки навъ бўлади:

а) иллатларини Аллоҳ таолодан бошқа ҳеч ким билмайдиган, билиш учун ҳеч қандай тавсия ҳам кўрсатилмаган, „Бандаларим иллатини билмасалар ҳам, ҳукми ижро этадиларми? Бўйин сунадилар-ми?“ деб имтиҳон қилиш учун келтирилган ҳукмлар.

Буларни الاحكام التعبدية - бандалик сифатига асосан сўзсиз қабул қилинадиган ҳукмлар, дейилади. Масала-н: беш вақт намозлардаги ракатларнинг ададлари, закот бериладиган молларнинг турлари, улардан олинадиган миқдорлар, ҳаддлар, каффоратларнинг миқдори, меросда олинадиган улушлар;

б) иллатларини билиш фақат Аллоҳ таолонинг ўзига хос бўлмай, балки насслар ва бошқа далиллар ёрдамида ақлни ишлатиб, ҳукмлар иллатини билиш-га йўл-йўриқ кўрсатилган ҳукмлар. Мана шундай ҳукмларни қиёс тариқасида асдан фаръга ўтказиш мумкин. Масалан: хамр ичишликнинг ҳаромлиги қи-ёс орқали ҳар бир маст қилувчи моддага татбиқ эти-лади. Бугдой ва арпадаги рибонинг ҳаромлиги, нў-хот ва гуручга қиёс орқали ўтказилади. Демак, ас-нининг ҳукмларини фаръга ўтишининг шарт — иллати ақл ила билинадиган ҳукм бўлиши лозим. Шу қоида-га асосан ибодатларда, ҳаддларда, мерос улушлари-да, намоз ракатларида қиёс қилиш саҳиҳ эмасдир.

3. Аслнинг ҳукми аслнинг ўзигагина хос бўлмас-лиги шарт. Агар ўзигагина хос бўлса, қиёс орқали ўзидан бошқага ўтмайди (татбиқ этилмайди).

Аслнинг ҳукми икки хил ҳолатда ўзига хос бўла-ди:

а) ҳукмнинг иллати асдан бошқада бўлиши тасав-вур қилинмаса. Масалан: мусофирнинг намозни қис-қа ўқиши. Бу ҳукм ақлга тўғри келади, чунки мусо-фирдан машаққатни кўтаради. Лекин унинг иллати (шарти, сабаби) — сафар. Сафарни эса, масофасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунингдек, оёқдаги ки-йимга масҳ тортиш ҳукми ақлга сиғади, намозхонга енгиллик келтириб, ҳаражни дафъ қилади. Лекин унинг иллати — оёққа кийим кийганлиги. Оёқда ки-йим бўлмаса, масҳ тортишни тасаввур қилиб бўл-майди;

б) агар бир далил келиб, бу ҳукм аслнинг ўзигаги-на хос эканлигини билдирса. Масалан: Жаноби Ра-сулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг тўрттадан ортиқ аёлга уйланганликлари, Жанобнинг аёлларини ўзларидан сўнг ҳеч ким никоҳига олиши мумкин эмаслиги Пайғамбар алайҳиссаломгагина хосдир. Яна: Ҳузайма бинни Собитнинг гувоҳлиги. Расулул-лоҳнинг: „Кимгаки Ҳузайма гувоҳ бўлса, шунинг ўзи кифоя“, деган сўзлари Ҳузайманинг ўзигагина хос-дир. Чунки Қуръони Карим оятларида ва суннати набавияда келган ҳукмларда бир кишига бир вақт-нинг ўзида тўртта аёлдан ошиғини никоҳида ушлаб туришнинг мумкин эмаслиги, биров вафот этса, аё-лининг иддаси чиққандан сўнг бошқа киши хотин-ликка олиши мумкинлиги ва гувоҳ энг камида икки эр ёки бир эр икки аёл бўлиши айтилган.

Аммо тўртинчи рукн **العلّة** (иллат) — қиёснинг энг асосий рукнидир. Унинг тадқиқоти энг муҳим тадқи-қотлардан бўлиб, улар кўпдир. Биз шулардан тўрт-таси ила кифояланганмиз. Улар: иллатнинг таърифи, шартлари, қисмлари, йўллари.

ИЛЛАТНИНГ ТАЪРИФИ

العلة (иллат) аслдаги сифат бўлиб, ҳукм шунинг асосига бино қилинган. Шу иллат ила фаръда ҳам ўша ҳукмнинг борлиги билинади. Масалан: маст қилишлик хамрдаги сифат, шунга асосан унинг ҳаромлигига ҳукм қилинган. Шу билан ҳар бир маст қилувчи модданинг ҳаромлик ҳукми билинади. Тажовуз — бир кишининг ишига иккинчи кишининг ноҳақ аралашувидаги сифат. Чунки Пайғамбар алайҳиссалом:

لا تبع على بيعه اخيك

„Бир биродарининг савдосига унинг савдосини бузиш ниятида аралашма“, деганлар. Бир кишининг ижарасига аралашинишда ҳам шундай тажовуз бўлиши мумкин.

Усул уламолари шу боисдан ҳам: „Иллат — ҳукмни билдирувчи сифатдир“, деганлар. Иллатни مناط الحكم (ҳукм боғланган нарса) — ҳукмнинг сабаби, ҳукмнинг аломати деб ҳам айтилади.

Аллоҳ таоло ҳар бир ҳукмни фақат бандалар маслаҳати учунгина машруъ қилганлигига барча мусулмон уламолари яқдил фикрдалар. Маслаҳат эса, бандаларга бирор фойда келтириш ёки улардан бирор зарарни қайтаришдан иборатдир.

Ҳукмнинг машруъ бўлишига сабаб — шу маслаҳат.

Ҳукмдан кўзда тутилган мақсад — шу маслаҳат.

Ҳукмнинг ҳикмати — шу маслаҳат.

Рамазонда касал бўлган кишига оғиз очишликка берилган рухсатнинг ҳикмати — касалдан машаққатни кўтариш.

Қўшнига шафиълик ҳуқуқини беришликдан кўзланган ҳикмат — қўшнига эҳтимоли бўлган зарарни қайтариш.

Бир кишини иккинчи бир киши қасддан, душманлик қилиб ўлдириб қўйса, ўлдирганни қасос тариқасида ўлдиришдан кўзланган ҳикмат — кишиларнинг ҳаётини муҳофаза қилиш.

Ўғрининг қўлини кесишдан кўзланган ҳикмат — кишиларнинг мол-мулкни муҳофаза қилиш.

Инсонларга ҳалол олди-сотдига рухсат берилишининг ҳикмати — уларнинг ҳолатини чиқариш.

Демак, ҳар бир шаръий ҳукмнинг ҳикмати бирор фойда келтириш ёки бирор зарарни дафъ қилишдир.

Юқоридаги мисолларга қараганда, ҳукмга сабаб, ҳукмдан мақсад, ҳукмнинг маслаҳати, ҳикмати бўлса, ҳукмларнинг ҳикматларига вужудан ва адаман боғланса, зоҳиран, тўғри бўладиган кўринади. Бироқ ҳукмларнинг ҳикматлари чуқур илмий тадқиқот қилинганда, маълум бўладики, баъзи шаръий ҳукмларнинг ҳикмати махфий, яъни, зоҳир эмаслиги сабабли, унинг бор ё йўқлигини аниқлаб бўлмайди. Бундай ҳолда, у ҳикматни ҳукмга вужудан ва адаман* боғлаб бўлмайди. Мисол: олди-сотдининг мубоҳлиги — рухсат берилганининг ҳикмати — кишилардан харажни кўтариб, ҳолатларини чиқариш. Лекин бу ердаги ҳолат махфий нарса. Олди-сотди ҳақиқатдан эҳтиёж тақозосими ёкин йўқми — аниқ маълум эмас.

Гоҳо ҳикмат ўзгарувчан мукаллафнинг аҳволи, шароитига қараб турлича бўлиши мумкин. Бундай ҳолда ҳикматни ҳукмга вужудан ва адаман боғланса, ҳукм мустақил бўлмайди. Мисол: Рамазонда бемор кишига оғиз очишга рухсат бор. Ҳикмати — бемордан машаққатни дафъ қилиш. Бироқ машаққат кишиларнинг жисмоний қувватларига қараб ҳар хил бўлади.

* Вужудан ва адаман — ҳукмнинг ҳикмати бор бўлса, ҳукм бўлиши ва ҳикмати бўлмаса ҳукм бўлмаслиги

Шунингдек, қўшнининг шафиълик ҳуқуқига эга бўлиши. Ҳикмати — ундан зарарни қайтариш. Лекин зарар тақдирӣ — мукаллафга қараб ўзгариб турувчидир.

Ҳикматнинг баъзи ҳукмларда махфӣй, баъзиларида тақдирӣ эканлиги сабабли бошқа бир зоҳир, ўзгармайдиган, ҳукмнинг ҳикматига муносиб, ҳикматга манбаъ бўладиган нарсани ҳукм ила вужудан ва адаман боғлашлик лозим бўлиб қолади. Худди ўшандай нарса усул уламолари истилоҳида **الملة** иллатдир.

Ҳукмнинг ҳикмати билан иллатининг фарқи шуки, ҳукм ҳикмати — ҳукм чиқишига боис, ҳукмдан кўзланган мақсад — инсонлар маслаҳати, шориънинг (Аллоҳ ё унинг расулининг) ҳукм чиқаришдаги ғоясики, уни вужудга келтиришга, камолга етказишга ё бирор фасодни дафъ қилишга, ёинки камайтиришга қаратилган нарсадир.

Ҳукм иллати эса — зоҳир, ўзгармайдиган, ҳукмга асос, ҳукм ила вужудан ва адаман боғланган, бу боғланишда, ҳукмни машруъ қилишдаги ҳикмат вужудга келади. Мусофирга тўрт ракатли фарз намозларни қисқартириб ўқишга рухсат берилган. Унинг ҳикмати — мусофирга енгиллик туғдириб, машаққатни дафъ қилишдир. Бу ҳикмат тақдирӣ ва ўзгарувчандир. Ҳукмни унга вужудан ва адаман боғлаш мумкин эмас. Шунинг учун шориъ сафарни ҳукмга иллат деб эътибор қилди. Сафар эса — зоҳир, ўзгармайдиган, ҳукм ила боғланса, унинг ҳикматига манбаъ бўлишга лаёқатли. Чунки сафарда озми-кўпми машаққат мавжуд. Демак, ҳукмнинг ҳикмати — тўрт ракатли фарз намозларини қаср қилишга рухсат бериб, мусофирдан машаққатни дафъ қилишдир. Аммо иллати — сафардир.

Қўшнининг шафиъликка мустаҳиқ бўлишининг ҳикмати — ундан зарарни дафъ қилиш. Бу ҳикмат тақдирӣ, ўзгарувчан. Шунга асосан, қўшни бўлишнинг ўзини ҳукмга боғланди, чунки зоҳир, ўзгармасдир. Бу боғланиш ҳукмнинг ҳикматига манбаъ бўла олади. Чунки зарар қўшни бўлганга етади. Демак, шафиъликка мустаҳиқ бўлишнинг ҳикмати — қўшни бўлган кишидан зарарни дафъ қилиш. Иллати эса — қўшнилигидир.

Шаръий олди-сотдига рухсатнинг ҳикмати — кишилардан ҳаражни кўтариб, уларнинг эҳтиёжларини қоплаш. Бироқ бу ҳикмат махфӣйдир. Шунинг учун олишга ва сотишга розилик ила киришганигини билдирувчи „олдим“, „сотдим“ деган лафз — ақд сийғаси — ҳукмга боғланди. Чунки ақд сийғаси зоҳир, ўзгармайдиган, ҳукмнинг ҳикматига манбаъ бўладиган сўздир. Икки томон рози бўлса, олди-сотди эҳтиёжга асосан бўлганлигини билдиради. Сотилган нарсанинг олувчи мулкига, пулнинг эса, сотувчига ўтиши ҳар икки томоннинг эҳтиёжини қоплаш бўлиб, ҳукмнинг ҳикмати шудир. Иллати эса — ақд сийғасидир.

Ушбу мисоллардан маълум бўладики, барча шаръий ҳукмлар иллатлари устига бино қилинади. Яъни, иллат билан вужудан ва адаман боғланади, ҳикматлари билан эмас. Бунинг маъноси — ҳар бир шаръий ҳукм қаерда иллат бўлса, ўша ерда мавжуддир, агарчандики ҳикмат бўлмаса ҳам. Қаерда иллат тугаса, ўша ерда ҳукм ҳам тугайди, агарчандики ҳикмат бор бўлса ҳам. Чунки ҳикмат баъзи ҳукмларда махфӣй бўлганлиги, баъзиларда ўзгарувчан бўлганлиги сабабли ҳукмнинг бор ё йўқлигига аломат бўла олмайди. Агар ҳукмни ҳикматга вужудан ва адаман боғланса, у ҳолда тақлиф мустаҳийм бўлмайди.

Шунга асосан, шориъ ҳар бир ҳукмнинг иллатига аҳамият берган. Чунки у зоҳир, ўзгармайдиган, ҳукм ҳикматига манбаъ бўлиши кўзда тутилганлиги учун, ҳукмлар уларга (иллатларга) боғланди. Тоинки таклиф мустақийм, муомалалар муназзам бўлсин деб.

Шу боисдан усул уламолари, шаръий ҳукмларнинг вужуди ва адами иллатларига боғлиқ, ҳикматларига эмас, дейдилар.

Шунинг учун Рамазон ойида ким сафарда бўлса, унга оғиз очишга рухсат, агарчандики сафарида машаққат бўлмаса ҳам, чунки оғиз очишга сабаб (иллат) — сафар бор. Ким қўшни бўлса, у шафъи бўлишга иллат ҳақли, агарчандики қўшни бўлиб келувчи одам бунга зарар келтирмаса ҳам. Чунки шафиъ бўлишига бор — у қўшнилигидир.

Бундан келиб чиқадики, кимки Рамазонда касал ё мусофир бўлмаса, оғиз очиши мумкин эмас, ҳатто у оғир ишларда ишлаб рўза тутишда қийналса ҳам.

Имтиҳонда фаннинг маълум моддасидан паст натижа олиб, имтиҳондан ўтса бўлади, ҳатто бошқа моддаларни билмаса ҳам. Аксинча, маълум моддадан қониқарсиз натижага эришса, имтиҳондан ўтмайди, агарчандики бошқа моддаларни яхши билса ҳам.

Модомики шаръий ҳукм ҳикматига эмас, иллатига асосан машруъ бўлар экан, мужтаҳид қиёс қилаётган вақтда асл ила фарънинг иллатда бир бўлишига эришмоғи лозим, ҳикматда эмас.

Қози, ҳикматидан қатъи назар, иллат мавжудлигига қараб ҳукм чиқармоғи лозим. Агар шафиъликни қўшни бўлмаган кишига берса, олувчидан зарар етади деб; ёинки, олувчидан зарар бўлмайди, деб шафиъликка асосан қилинган ҳукмни рад этса, у ҳукмда хато қилган бўлади.

Эслатма: Баъзи усул уламолари „иллат“ ила „сабаб“ни бир маънодаги икки хил лафз деганлар. Лекин кўпчилик бошқача фикрда. Яъни, иллат ила сабаб ҳукмга аломат, белгидир. Уларнинг ҳар иккаласига биноан ҳукм машруъ бўлади, ҳар иккаласини ҳам ҳукмга вужудан ва адаман боғлаш мумкин. Бундай боғланишдан бўлган муносабатни инсон ақли сеза билса, ундай сифатни ҳам иллат, ҳам сабаб дейилади. Аммо боғланиш муносабатини ақл ила билиб бўлмаса уни фақат сабаб дейилади, иллат дейилмайди. Масалан, сафар тўрт ракатли фарз намозларини қаср қилиб ўқиш учун ҳам иллат, ҳам сабабдир. Аммо шом намозининг вақти — куннинг ботиши, пешиннинг вақти — куннинг заволи, Рамазоннинг вақти — Рамазон ойининг келиши бўлса, булар ҳаммаси сабабдир, иллат эмас. Демак, ҳар бир иллат сабаб, лекин ҳамма сабаб иллат эмас.

ИЛЛАТНИНГ ШАРТЛАРИ

Ҳукмга насс келган ҳар бир аслда бир нечта сифатлар бўлиши мумкин. Лекин аслдаги бу сифатларнинг ҳаммаси ҳам иллат бўлиш салоҳиятига эга эмас. Шунинг учун аслда иллат бўлган сифатда бир қанча шартлар тўпланган бўлиши лозим. Бу шартларни, насс ила собит бўлган иллатларни усул уламолари чуқур таҳқиқ қилиш ҳолда иллатнинг таърифига риоя этиш йўли ила чиқариб олганлар. Ҳукм иллатини ўрганишдан кўзланган асосий мақсад — ўша ҳукмни фаръга таъдиёт қилдиришдир (ўтказишдир).

Олимлар иллат шартларининг баъзиларига иттифоқ ва баъзиларига ихтилоф қилганлар. Биз қуйида иттифоқ қилинган шартларни баён қилиш билан кифояланамиз.

ИЛЛАТНИНГ ИТТИФОҚ ҚИЛИНГАН ШАРТЛАРИ

1. Иллат деб билишга яроқли сифат зоҳир бўлмоғи лозим. Зоҳир дегани — кишининг сезиш аъзоларидан биронтаси ила сезилиши керак. Чунки иллат фаръдаги ҳукмни билдирувчидир, шунинг учун зоҳир бўлиши шарт. Унинг аслда борлигини, қандай эканлигини сезилсагина, фаръда борлиги билинади.

Мисол: хамрдаги маст қилишлик сифатининг борлиги сезиш аъзолари ёрдамида сезилади. Кейин шу сифат хамрдан бошқа ичимликларда ҳам борлигига ишонч ҳосил қилинади.

Ўлчов бирлигига эгалик ва бир хил жинсдан бўлиш — рибо бўладиган олти нарсда сезиладиган икки хил сифатдир. Бу икки сифатнинг бошқа ўлчанадиган нарсаларда ҳам борлигини сезиш мумкин.

Шунинг учун зоҳир бўлмаган, сезиш аъзолари ёрдамида ҳис қилинмайдиган, махфий бўлган нарсалар ила ҳукмни иллатлаш тўғри эмас. Чунки ундай нарсаларнинг бор ё йўқлигини аниқлаб бўлмайди. Чунончи, насаб эр кишининг нутфаси аёлнинг раҳмига тушиши ила исботланмайди. Балки зоҳир, сезги аъзолари ила сезиладиган, шаръий никоҳ ақди ила исботланади.

Мулкнинг бир кишидан иккинчи кишига ўтишига иллат қилиб ҳар икки тарафнинг розилиги олинмайди, балки зоҳир бўлган, „сотдим-олдим“ деган савдо ақди-сийғаси иллат ҳисобланади.

Бировнинг балоғатга етганига ақли камолга етганлиги иллат саналмайди, балки балоғат аломати — ўзи қайси ёшда бўлса ҳам, тушида эҳтилом бўлиш ёинки, ҳанафий уламолари мазҳабида, ўтил бола ўн саккиз, қиз бола ўн еттига тўлса, эҳтилом бўлмаса

ҳам, болиг деб ҳисобланади. Аммо шофий мазҳаби, ҳар иккиси ҳам ўн беш ёшга кирса, болиг бўлади, дейди.

2. Иллат бўладиган сифат ўзгармайдиган бўлиши лозим. „Ўзгармайдиган“ дегани — маълум, муайян кўринишда бўлиб, айнан шу кўринишда фаръда мавжуд бўлмоғи лозим. Чунки қиёснинг асоси шуки, ҳукмнинг иллатида фаръ ила асл тенг бўлиши керак. Бу тенглик ўзгармайдиган, муайян кўринишдаги иллатдагина бўлади. Тоинки ҳар икки воқеада иллат баробар деб ҳукм чиқарилсин. Масалан: ўзига мерос қолдирувчини қасддан, душманлик ила ўлдирган ворис (мерос олувчи) ўзгармас, бор ҳақиқатдир. Худди шундай ўзгармас қотиллик васият қилувчининг васият қилинувчи томонидан ўлдирилишида ҳам топилади.

Бир кишининг савдосида иккинчи бир кишининг тажовузи ўзгармас мавжуд ҳақиқатдир, айнан шундай тажовузни бир кишининг ижара ишларига иккинчи бир кишининг тажовузидан ҳам топиш мумкин.

Шунга кўра, ўзгарувчан, бир-биридан кескин фарқ қиладиган, кишиларнинг аҳволига, шароитига қараб ўзгариб турувчи сифатларни ҳукмнинг иллати қилиб олиш саҳиҳ бўлмайди. Рамазонда мусофирга ва касалга оғиз очишга берилган рухсатни, машаққатни дафъ қилишга асосан эмас, балки сафарга ва касалликка асосан деб тушунмоқ лозим.

3. Иллат бўладиган сифат муносиб бўлиши лозим. Муносиб дегани — ҳукмнинг ҳикматига манбаъ бўла оладиган сифат бўлиши керак. Агар ҳукмга ўша сифатни вужудан ва адаман боғланса, ҳукм чиқаришдан шориънинг кўзда тутган мақсади бирор фойда келтириш ё бирор зарарни дафъ қилиш имконияти

бўлиши лозим. Чунки ҳукмнинг машруъ бўлишига боис ҳукмдан кўзланган мақсаддир, ҳукмнинг ҳикматидир. Агар ҳикмат ҳамма ҳукмларда ҳам зоҳир ва ўзгармас бўлганида эди, ҳукмларга иллат уларнинг ҳикматлари бўларди. Лекин ҳикмат баъзи ҳукмларда махфий, баъзиларида ўзгарувчандир. Шунинг учун унинг ўрнига зоҳир, ўзгармас, ҳукм ҳикматига манбаъ, муносиб сифатлар қўйилди. Ўша сифатларни ҳукмларга иллат қилиб, уларнинг ҳикматлари ўрнига қўйиш, улар ҳикматларига манбаъ бўлмаса, мумкин бўлмас эди. Маст қилишлик — хамрнинг ҳаром қилинишига муносиб сифат. Чунки ҳаром қилишликда ақлнинг муҳофазаси кўриниб турибди. Қасддан душманлик қилиб ўлдириш — қасос олишга муносиб сифат. Чунки қасос олишга ҳукм қилишда кишилар ҳаётининг муҳофазаси кўриниб турибди. Ўғрилиқ — ўғрининг қўлини кесишда муносиб сифат. Чунки қўл кесишда кишилар молининг муҳофазаси кўриниб турибди.

Шу боисдан, номуносиб, умумий, ҳукмга ва унинг ҳикматига алоқаси бўлмаган сифатларни иллат қилиш тўғри эмас. Масалан: хамрнинг ранги, қотилнинг мисол учун мисрлик бўлиши, ўғрининг кўзи кўклиги, Рамазонда қасддан оғзини очганининг миллати — буларни барчаси иллат бўлишга муносиб эмас.

4. Иллат бўладиган сифат аслнинг ўзига хос бўлмаслиги лозим. Яъни, иллат бўладиган сифат аслдан бошқа ўринларда ҳам бўлиши шарт. Чунки асл ҳукми иллатга биноан бўлишидан мақсад — асл ҳукмини фаръга таъдиёт қилдириш. Агар асл ўзидан бошқада бўлмайдиган иллат ила иллатланса, у қиёсга асос бўла олмайди. Шунинг учун Расулуллоҳга хос бўлган сифатларга асосан қиёс қилиш тўғри эмас.

Хамрнинг ҳаромлигига иллат унинг узум сувидан олингани эмас. Рибонинг ҳаромлигига иллат унинг тилла ва кумуш бўлганлиги эмас.

ИЛЛАТНИНГ ҚИСМАЛARI

Иллатни қисмларга бўлиш деганда, уни шориъ иллат деб ҳисоблаганлиги ёки ҳисобланмаганлиги назарда тутилади.

Биз иллатнинг шартларини кўриб ўтганимизда, ҳар қайси сифат ҳам иллат бўлиш салоҳиятига эга эмаслигини, у сифат зоҳир, ўзгармайдиган, муносиб бўлиши (муносиблиги ҳукмнинг ҳикматига манбаъ бўлишидир) шартлигини, ҳикмати эса, ҳукми машруъ қилишдан кўзда тутилган маслаҳат вужудга келиши лозимлигини айтиб ўтган эдик. Энди бу баҳсда иллат бўладиган сифатнинг айтиб ўтилган шартларига қўшимча, эҳтиёт тариқасида, ўша иллатни шориъ эътиборга олган-олмаганлиги жиҳатини ўрганамиз.

Усул уламолари иллатга муносиб бўлган сифатни, шориънинг эътиборга олиш ва олмаслигига қараб, тўрт қисмга бўлдилар:

1. المناسب الموتر - ал-муносибул муассар.
2. المناسب الملايم - ал-муносибул мулоим.
3. المناسب المرسل - ал-муносибул мурсал.
4. المناسب الملغى - ал-муносибул мулго.

Агар шориъ бир сифатнинг айнан ўзини, айнан ўша ҳукмга иллат қилиб эътиборга олган бўлса, у муносибул муассардир. Агар шориъ уч хил эътибордан (шарҳи кейин келади) бирортаси ила эътиборга олган бўлса, у муносибул мулоимдир. Агар шориъ эътиборга ҳам олмаган, эътиборга олишни бекор ҳам қилмаган бўлса, у муносибул мурсалдир. Агар шориъ уни эътиборга олишни бекор қилган бўлса, у муносибул мулгодир.

Уламолар муносибул муассар ва муносибул мулоим билан ҳукмларни иллатлашга, муносибул мулго билан эса, иллатламасликка иттифоқ қилганлар. Муносибул мурсал билан иллатлашга ихтилоф қилади-лар.

Қуйида ҳар қайси қисмни алоҳида-алоҳида баён этишга ўтамиз.

1. **النَّاسِبُ الْمُنْزَرُ** - ал-муносибул муассар сифатнинг ҳукмга иллат бўлишига насс таъсир қилган бир сифатдирки, шориъ ўшанга асосан ҳукм чиқарган, ўша сифатнинг айнан ўзи ҳукмга иллат эканлиги насс ёки ижмоъ ила собит бўлган. Мисол. Бақара сурасининг 222-оятида Аллоҳ айтадики,

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ
قُلْ هُوَ أَذَى فَأَعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ...

Яъни: „(Эй Муҳаммад) сиздан ҳайз тўғрисида сўрашса, айтингки, у кишига азият, озор берувчи нарсадир. Бинобарин, ҳайз вақтида хотинлардан узоқ бўлинглар (жинсий алоқа қилманглар)“.

Бу насс ҳайз вақтида хотинлардан узоқ бўлишни ижоб қилади, буюради. Шориъ ҳайзнинг азият эканлигига биноан ҳукм чиқарди. Нассда очиқ айтилдики, бундай ҳукмга иллат **أَذَى** - азият экан.

Демак, азият, ҳайз ҳолатда хотинлардан узоқ бўлишни ижоб қилувчи муносиб-улмуассар сифат экан.

Жаноб Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам **لا يَرِثُ الْقَاتِلُ** - яъни, „Қотил мерос олишдан маҳрум“, дедилар. Бу насс мерос олувчи, мерос қолдирувчини ўлдирса, қотилни меросдан маҳрум қилади. Шориъ нассни келтириб, меросдан маҳрум бўлишга иллат —

қатл, деб ишора қилади. Чунки ҳукм **الْقَتْلُ** (қатл)дан иштиқоқ қилиб олинган. Унинг **قَاتِلٌ** - қотилга боғланиши қатл иллат эканлигини билдиради. Демак, **الْقَتْلُ** (ал-қатл) мерос олишдан маҳрум қилишга муносиб-улмуассар сифат экан.

Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло Нисо сурасининг олтинчи оятида айтади:

وَابْنُوهَا لِلْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا
فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ...

Яъни: „Етимларни то балоғатга етгунча синаб кўринглар, агар уларни болиғ, рошид бўлибдилар, деб билсаларинг, уларнинг мол-мулкларини ўзларига топширинглар“.

Насс билан собит бўлган ҳукм. Балоғатга етмаган етимларнинг молу мулкига етимнинг яқинлари қараб турмоқлари лозим. Ижмоъ ила собит бўлганки, ёш етимларнинг мол-мулкига унинг волийси — яқини қараб туришига иллат — етимнинг ёшлиги — **الصغر** дир. Демак, ёшлик етимларнинг мол-мулкига волий бўлиш учун муносибул муассар сифат.

Келтирилган бу мисоллардан кўриниб турибдики, ҳар бир шаръий ҳукмни шориъ бир муносиб сифатга асосан машруъ қилган бўлса, насс ёки ижмоъ айнан шу сифат, шу ҳукмга иллат деса, у сифат муносибул муассардир. Сифатни бундай эътиборга олиш энг юқори эътибор ҳисобланади.

2. **النَّاسِبُ الْمُلَاقِمُ** - ал-муносибул мулоим.

У муносиб сифат. Шориъ ўшанга мувофиқ ҳукм машруъ қилган. Лекин шу сифатнинг айнан ўзи айнан ўша ҳукмга иллат эканлигига насс ҳам, ижмоъ ҳам собит бўлмаган. Аммо ўша сифатнинг айнан ўзи

Ўша ҳукмнинг жинсидаги ҳукмга иллат бўлганлигини ёки ўша сифатнинг жинсидаги бошқа сифат айнан ўша ҳукмга иллат бўлганлигини ёки ўша сифатнинг жинсидаги бошқа сифат ўша ҳукмнинг жинсидаги бошқа ҳукмга иллат бўлганлигини насс ё ижмоъ тасдиқлайди.

Бир муносиб сифат юқорида айтилган уч хил навъдан бирортаси ила эътибор қилинса, бундай иллатлаш шориънинг ҳукмларни иллатлашдаги ишига мувофиқ ҳисобланади. Шу сабабдан бундай эътиборни муносибул мулоим, яъни, шориънинг тасарруфотига мувофиқ деб номланади. Усул уламолари мазкур эътиборга биноан, ҳукмларни иллатлаб қиёслаш тўғри, деб иттифоқ қилганлар.

Биринчи навъ сифатга, яъни, шориъ ўша сифатнинг айнан ўзини ўша ҳукм жинсидаги бошқа ҳукмга иллат деб эътибор қилган муносиб сифатга мисол:

Ёшлик — отага ўзининг ёш қизини турмушга беришда волийлик қилиш ҳуқуқини берган сифатдир. Чунки ота ўзининг ёш қизини турмушга чиқаришда валоят ҳуқуқига эга деган масала мавжуд. Валоят ҳуқуқини берувчи ҳукм بكارى (қизлик) сифатига ва صغر (ёшлик) сифатига биноан машруъ қилинган. Лекин қизлик ва ёшликнинг айнан ўзи турмушга чиқариш ҳуқуқига иллат эканлигига ижмоъ бўлганлиги собитдир. Мол-мулкка волийлик қилиш ҳуқуқи ва жонга волийлик қилиш ҳуқуқи бир хил валоятдир. Шориъ ёшликни валояти молияга иллат қилиб эътиборга олганлиги бу сифатнинг бошқа хил валоятга ҳам иллат бўлишига ишорадир. Бу жумлага турмушга чиқариш валояти-ҳуқуқи ҳам киради. Ёш қизини турмушга беришда отага собит бўлган валоят, ёшлик сифатига биноан берилган. Ушбу сифат (ёшлик) бо-

киралиги кетган ёш „қизда“ ҳам бўлиши мумкин. Ундай ҳолда, уни ёш қизга қиёс қилиб, унга ҳам турмушга чиқишда ота валоятга эга бўлиши мумкин. Ёш қизга унинг ҳукмида бўлган мажнуна ва ақли кам аёлларни ҳам киритиш мумкин.

Иккинчи навъ сифатга, яъни, шориъ бир сифатнинг жинсидаги сифатни айнан ўша ҳукмга муносиб деб эътиборга олган сифатга мисол:

Ёмғир икки намозни бир вақтда жамъ қилиб ўқишга рухсат берилишига сабаб бўлган сифатдир. Ёмғир вақтида икки намозни жамлаб ўқиш мумкин деган масала мавжуд. Бу ҳукм ёмғир ҳолатига асосан машруъ қилинган. Лекин мазкур ҳукмга иллат ёмғир эканлиги нассда ҳам, ижмоъда ҳам собит бўлмаган. Аммо бошқа насс бир вақтнинг ўзида икки намозни жамъ қилиб ўқишга сафар вақтида рухсат берган. Икки намозни жамъ қилишга сафар иллат эканлигига ижмоъ собит бўлган. Сафар ва ёмғир иккаласи бир жинсдир. Чунки ҳар икки шароитда ҳам мукаллаф машаққатга дучор бўлади. Шориъ сафарни икки намозни жамлаб ўқиш учун иллат деб эътиборга олганда, шу жинсдаги сифатларни ҳам гўё эътиборга олган. Демак, ёмғир икки намозни жамлаб ўқишга рухсат берган иллатдир. Бунга қор, совуқ ҳолатни қиёс қилинса мумкин.

Эслатма: мазкур қиёс — ёмғирни сафарга асосан қиёс қилиш Имом Молик қиёслари бўлиб, жумҳур уламолар бунга қарши эканликларини билдирганлар. Чунки бу қиёс сафарга асосан қилинган. Сафарни эса, масофасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Яъни, аслага хос иллат фаръга ўтмайди.

Учинчи навъ сифатга, яъни, шориъ бир сифатнинг жинсидаги сифатни ўша ҳукмнинг жинсидаги ҳукмга муносиб деб эътиборга олган сифатга мисол:

Кечаю кундуз намоз вақтларининг такрорланиши ҳайз кўрган аёлдан намозларнинг қазосини олиб ташлашга сабаб бўлган. Нассда келганки, аёл киши ҳайз ҳолатида рўза ҳам тутмайди, намоз ҳам ўқимайди. Пок бўлгандан сўнг рўзанинг қазосини тутадую, намозининг қазосини ўқимайди. Бу ҳукмнинг иллатига насс келмаган. Лекин текшириб қаралса, кеча-кундуз намоз вақтларининг такрорланиши уни бажаришда хараж ва машаққатни тугдиради. Шориъ харажга сабаб бўладиган кўп нарсаларни рухсатга — мукаллафдаги оғирликни енгиллатувчи ҳукмларга иллат деб эътиборга олган. Масалан, бетоблик ва сафар Рамазонда оғиз очишга рухсатнинг иллати; сафар тўрт ракатли фарз намозларни қаср қилиб ўқишга рухсатнинг иллати; сув бўлмаслиги таяммумга рухсатнинг иллати бўлганидек. Гўё шориъ турли харажларга сабаб бўлувчи бир қанча нарсаларни мукаллафга енгиллик тугдириш мақсадида бир қанча ҳукмларга иллат қилиб олган. Демак, намоз вақтларининг такрорланиши харажга боис ишлардандир. Аёл ҳайз ҳолатида ўқимаган намозларини кейин қазо қилмаслигига берилган рухсат мукаллафга енгиллик тугдирувчи ҳукмлар туркумидандир.

Эътиборга олиш навъларининг бу навъи муносиб сифатларни иллатлаш доирасини анча кенгайтиради. Чунки шориъ бир муносиб сифатга мувофиқ чиқарган ҳар бир ҳукм уни бирор ҳамжинс сифатни бирор ҳамжинс ҳукмга иллат қилиб эътиборга олишдан холи бўлмайди. Ҳамжинс ҳукмларда, муносиб ҳамжинс сифатларни иллат деб олишнинг тўғрилиги қиёсда катта енгиллик тугдиради. Чунки унинг натижасида шориъ харажга сабаб бўлувчи бирор сифатни мукаллафга енгиллик тугдирувчи бирор ҳукмга муносиб сифат деб эътиборга олса, у ҳолда харажга сабаб

бўладиган ҳар қандай сифатни мукаллафга енгиллик тугдирувчи ҳар қандай ҳукмга иллат деб эътиборга олишни тўғри дейишга олиб келади.

Бир муносиб сифатга асосан шориъ ҳукм машруъ қилиб, уни юқоридаги эътиборга олиш навъларининг бирортаси ила эътибор қилмаганини тасаввур қилиб бўлмайди. Балки лоақал бир ҳамжинс сифатни ҳамжинс ҳукмга эътибор қилиш навъи ила эътибор қилган бўлмоғи лозим. Шунга асосан шориъ ҳукм машруъ қилган бўлса, у ё муносибул муассардир ва ё муносибул мулоимдир.

3. المناسب المرسل - ал-муносибул мурсал.

У шундай сифатки, шориъ унга асосан ҳукм машруъ қилмаган. Уни бирор навъ эътиборга олиш ила эътиборга олганлигига ҳам, эътиборга олишликни бекор қилганлигига ҳам далил келмаган. Лекин маслаҳат рўёбга чиқадаиган сифат. Бироқ у эътиборга олган далилдан ҳам, эътиборни бекор қилган далилдан ҳам холи. Мутлақ ташлаб қўйилган. Бундай сифат усул уламолари истилоҳида *المصلحة المرسله* „ал-Маслаҳатул мурсала“ дейилади.

Масалан, саҳобаи киромлар асос қилиб шаръий ҳукмлар чиқарган маслаҳатлардан: экиладиган ерга *خراج* - экин солиғи (хирож) солиш; Ислом давлатининг махсус пулини чиқариш; Қуръони Каримни китоб шаклига келтириб тўплаш, уни тарқатиш каби шаръий ҳукмларга маслаҳатни асос қилиб олганлар. У маслаҳатнинг эътиборга олинганига ҳам, эътиборга олишни бекор қилинганига ҳам далил келмаган.

Муносибул мурсалга биноан шаръий ҳукмлар машруъ қилишда уламолар ихтилоф қилдилар. Баъзилар, шориъ эътиборга олмаганлиги сабабли, унга биноан ҳукм машруъ қилиш жоиз эмас, десалар,

баъзилар, шориъ эътиборга олишни бекор қилмаган-лиги учун, унга асосан ҳукм машруъ қилиш мумкин, дедилар. Бу муносибул мурсални *الصلحة المرسلة* - „ал-маслаҳатул мурсала“ ҳам деган эдик. Кейинроқ бу борада муфасссал баҳс қилурмиз, инша Аллоҳ.

4. *الناسب للمنفى* - ал-муносибул мулго.

Бу бир сифат бўлиб, унга биноан ҳукм машруъ қилинса, зоҳиран маслаҳат юзага келадигандек туюлади. Лекин шориъ унга биноан ҳукм машруъ қилган эмас, балки унга биноан ҳукм машруъ қилишни бекор қилган. Масалан, кишининг ўғли ила қизи ота-онага нисбатан яқинликда баб-баробар бўлганлиги учун ҳар иккисига ҳам меросни тенг тақсимлаш лозим, дейилса, кўринишдан бу фикр тўғри бўлиб, фарзандларга нисбатан адолат ҳисобланади. Лекин шориъ меросни ўғил ва қиз фарзандга тенг тақсимлашни бекор қилиб, Нисо сурасининг 11-оятида Аллоҳ таоло айтганки:

لِلَّذَكَرِ مِثْلَ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ...

Яъни: „Меросда ўғил болага қизнинг икки улуши берилади“. Демак, шориъ тенг тақсимни бекор қилган.

Иккинчи мисол. Рамазонда қасддан оғзини очган кишига, бунга мана бу жазо тўғри келади, деб шориъ кўрсатган жазо тартибига риоя қилмаслик. Чунки шориъ айтганки:

من افطر في رمضان فعليه ما على المظاهر

Яъни: „Кимки Рамазонда узрсиз қасддан оғзини очса, унинг-жазоси музоҳирга (зиҳор масаласига алоқадор ҳукм) белгиланган жазодир“. (Бу масала „ал-маслаҳатул мурсала“ бобида кенгроқ ёритилур, инша Аллоҳ.)

Шунинг учун муносибул мулго бўлган сифатга асосланиб шаръий ҳукм чиқариш саҳиҳ бўлмайди.

مسالك العلة

ИЛЛАТНИ БИЛИШГА ОЛИБ БОРАДИГАН ЙЎЛЛАР

Иллатни билишга олиб борадиган йўллар учтадир:

1. Насс.

Агар Қуръони Каримда ёки Пайгамбар суннатида мана бу ҳукмнинг иллоти ушбу сифатдир, дейилса, мазкур сифатнинг иллатлиги насс орқали собит бўлган дейилади. У иллатга биноан қиёс қилинса, ҳақиқатдан у насснинг татбиқи бўлади.

Бир сифатнинг иллат эканлигига насс гоҳи очик, гоҳи ишоратан далолат қилади. Нассдаги лафзнинг ўзи лугавий маъно жиҳатдан очик иллатга далолат қилса, „шу иллат учун“, „шу сабабдан“, „шунга биноан“ каби унинг далолати очик бўлади. Агар нассдаги иллатга далолат қилган лафзнинг иллатга далолатидан бошқа далолатга эҳтимоли бўлмаса, у лафзга „очик қатъий далолат қилувчи“ дейилади. Аллоҳ таоло пайгамбарларни юборишига иллат нима эканлигини билдириб, Нисо сурасининг 165-оятида шундай дейди:

رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ...

„Биз пайгамбарларни солиҳ амал қилувчиларга Аллоҳнинг раҳматидан башорат берувчи, ёмон амал қилувчиларга унинг азоби борлигини эслатувчи қилиб юбордик, тоинки кишилар пайгамбарлардан сўнг, биз

бундай бўлишини билмабмиз, деб Аллоҳга эътироз билдирмасинлар“. Пайғамбарларнинг юборилишига сабаб-иллат нима эканлигини очиқ айтди.

Расули акрам соллалоҳу алайҳи васаллам:

إِنَّمَا نَهَيْتُكُمْ عَنْ ادْخَالِ لِحُومِ الْأَضَاحِيِّ لِأَجْلِ الدَّافَةِ فَكُلُوا وَادْخَرُوا

Яъни: „Мен сизларни қурбонлик гўштларини сақлаб қўйишдан манъ қилганимнинг сабаби, атрофдан келган камбағалларга серобчилик қилиш эди. Энди енглар ва ортганини сақлаб қўйинглар“, деганлар. Бунда қурбонлик гўштини сақлаб қўймасликка бўлган сабаб-иллат очиқ айtilган ва унинг бошқа маънога эҳтимоли йўқ.

Агар нассда иллатга далолат қилган лафзнинг иллатдан бошқага ҳам эҳтимоли бўлса, у лафзга „очиқ зонний далолат қилувчи“ дейилади. Масалан:

а) Исро сураси 78-оятида:

أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ...

Яъни: „Намозни қуёш заволга оққандан то кеча қоронгу бўлгунга қадар адо қилгин“, дейди Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло.

б) Аллоҳ таоло Нисо сурасининг 160-оятида айтади:

فَيُظْلَمُونَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَبِيبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ...

Яъни: „Яҳудийларнинг гуноҳлари сабабли, биз ҳалол қилинган бир қанча покиза нарсаларни уларга ҳаром қилдик“.

в) Аллоҳ таоло Бақара сурасининг 222-оятида айтади:

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ

قُلْ هُوَ أَذَى فَأَعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ...

Яъни: „(Эй Муҳаммад) сиздан ҳайз ҳақида сўрасалар, айтингки, ҳайз вақтида хотинлар ила жинсий алоқа қилманглар“.

г) Пайғамбар алайҳиссалом мушукнинг олдидан қолган нарса ҳақида шундай дедилар:

انها من الطوائف والطوائف

Яъни: „Мушуклар уйларида доим бирга бўладиган, айланиб юрувчи ҳайвондир“. Биноан алайҳ, унинг олдидан қолган нарсалар тозадир.

Бу тўрт мисолда келган **اللام**, **والباء**, **والفاء**, **وان** лафзлари иллатга ҳам далолат қилади ва ундан бошқага ҳам.

Насснинг иллатга ишоратан далолати эса, бундай бўлади: нассда бир сифат келади, унинг нассда келишининг ўзи ҳукмга иллат эканлигига ишоратдек фаҳмланади. Чунки у сифат ҳукмга иллат бўлмаганида эди, нассда келишидан ҳеч қандай манфаат бўлмасди. Масалан, Расулуллоҳ соллалоҳу алайҳи васаллам деганларки:

а) لا يقضى القاضى وهو غضبان „Қози ғазоби келиб турган ҳолда ҳукм қилмасин“;

б) لا يرث القاتل „Қотил мерос олмайди“;

в) للراجل سهم وللنار سهمان „Пиёдаларга бир ҳисса, отлиқларга икки ҳиссадан (ғазотда тушган ганиматлардан тегадиган улуш)“;

г) Бир киши келиб Жанобга: راقعت اهل في نهار رمضان „Рамазонда кундуз куни ўз аёлимга яқинлик қилиб қўйдим“, деганида, Жаноб **كُفِّرَ** - „Каффорот бер“, дедилар...

Бу ҳадислардаги:

غضبان، القاتل، الراجل، الفارس، وقوع الإهل في رمضان عمدا

сифатларнинг насда келишлари уларнинг ҳукмга иллат эканлигига ишоратдир. Агар иллат бўлмаса, насда келишлари бесамар бўлур эди.

2. Ижмоъ.

Агар мужтаҳидлар бирор даврда бир сифатнинг бир шаръий ҳукмга иллатлигига иттифоқ қилган бўлсалар, мазкур сифатнинг иллатлиги ижмоъ орқали собит бўлган ҳисобланади. Масалан: етимнинг мол-мулкига волийлик қилишга унинг الصغر - ёшлиги иллат деб ижмоъ қилинган.

3. السبر و التقسيم - ас-сабру ват-тақсиму.

Ас-сабрнинг луғавий маъноси — текширмоқдир.

مسبار — мисбор шундан олинган бўлиб, маъноси зонд (ҳавони текшириш учун осмонга учирадиган шар). التقسيم - ат-тақсим эса, асдаги иллатга муносиб сифатларни тўплаб, уларни бир-бир кўрикдан ўтказиб, иллат қайси бири экан, деб текширишдир.

Агар насда бир шаръий ҳукм келиб, унинг иллатига насс келмаган, ижмоъ ҳам собит бўлмаган бўлса, мужтаҳид унинг иллатини „сабр“ ва „тақсим“ йўли ила аниқлайди. Ҳукмдаги барча сифатларни ҳисоблаб, иллатнинг шартларига — шориънинг эътиборга олган-олмаганлиги қоидаларига риоя қилган ҳолда, „сабр“ ёрдамида иллатга номуносиб сифатларни чиқариб ташлаб, иллатга муносибини олиб қолади. Шу услубда ҳукмнинг иллатини аниқлайди. Масалан: арпани арпага алмаштирганда, ўлчовда фарқ қилса, рибо бўлиб, унинг ҳаромлигига насс келган. Лекин мазкур ҳукмнинг иллати қайси эканлигига насс ҳам, ижмоъ ҳам собит бўлмаган. Мужтаҳид унинг иллатини билишда „сабр“ ва „тақсим“

йўлидан боради. Арпанинг иллати — унинг ўлчанадиган нарса бўлганлигими? ё ейдиган нарса бўлганлигими? ё сақлаб қўйишга салоҳиятлигими? Унинг таом эканлиги тўғри келмайди, чунки бу ҳукм тилло ва кумушга ҳам собит бўлган, ҳолбуки, улар таом эмас. Ейдиган нарса эканлиги ҳам тўғри келмайди, чунки таҳрим тузга ҳам собит бўлган. Демак, маълум бўладики, иллат унинг ўлчанадиган бўлганлигидир. Шунга кўра, ўлчанадиган бошқа нарсаларни ҳам унга қиёс қилинади. Уларнинг жинсини жинсига алмаштиришда бир томони ортиқ бўлиши рибодир.

Масалада келганки, ота ёш (балоғатга етмаган) қизини эрга беришда волийдир. Лекин бу ҳукмнинг иллатига насс ҳам, ижмоъ ҳам келмаган. Мужтаҳид ундаги сифатларни кўздан кечириб, бу ҳукмга иллат қизнинг ёшлигими? ёки бокиралигими? — шуларни ўрганади, зеро шориъ бокираликни иллат деб ҳеч қайси навъ эътиборда эътиборга олган эмас. Ёшлик сифати қолади, чунки уни валояти молияда иллат деб эътиборга олинган.

Турмушга чиқариш валояти, молия валояти каби, ҳар иккиси бир жинсдир. Шунга асосан ҳукм қилинади, унинг иллати ёшлигидир. Унга бокира ёшни ҳам, саййиба (бакорати кетган) ёшни ҳам қиёс қилинади. Зеро, уларни ёшлик сифати шу ҳукмда жамлайди.

Шунингдек, хамр ичишликнинг ҳаромлиги насда келган, лекин унинг иллати нима эканлигига насс келмаган. Мужтаҳид эса, иллатга унинг қайси сифати — узумдан бўлганлигими? суюқлигими? маст қилиш хусусиятиими? — муносиблигини текширади. Узумданлиги тўғри келмайди, чунки унда аслга хос бўлиб қолади. Суюқлиги ҳам тўғри келмайди, чунки у умумий сифат бўлиб, иллатга муносиб бўлмайди.

Маст қилиш хусусияти эса, тўғри келади, у муносиб, биноан алайҳ, маст қилиш хусусиятини олиб қолиб, уни иллат деб ҳукм қилади.

Иллатни билишнинг бундай йўлининг ҳулосаси шундан иборатки, мужтаҳид аслдаги ҳамма сифатларни бирма-бир текшириб, иллат бўлишга салоҳияти бўлмаган сифатларни четлаштиради, ўз фикрида иллатга муносиб сифат деб билган сифатни олиб қолади.

Бу текширишда мужтаҳиднинг асосий қўлланмаси иллатнинг шартлари, яъни, олиб қолган сифати зоҳир, ўзгармас, фаръга таъдиёт қилувчи, ҳукмнинг ҳикматига муносиб, шориъ эътиборга олиш навларининг бири ила эътиборга олинган бўлиши каби қоидалардан келиб чиқади.

Бундай текширишда мужтаҳидларнинг фикрлари бир-биридан фарқ қилади. Битталари бу сифатни муносиб десалар, иккинчилари бошқа сифатни муносиб деб айтадилар.

Шу боисдан ҳанафий уламолари, рибо бўладиган молларда ҳаром бўлишига иллат — ўлчовга эга бўлиши ва жинсининг бир хил эканлиги, деганлар. Шофиъий уламолари эса, таъми тотиб кўриб сезилиши мумкин бўлган нарса (егулик, ичимлик каби) ва жинсининг бир хиллиги, деганлар. Моликий уламолари эса, инсон баданига қувват бериш, сақлаб қўйишлик имконияти мавжудлиги хусусиятлари билан жинс бирлиги, деганлар.

Ҳанафий уламолари ёш қизни турмушга бериш ва-лояти — ҳуқуқининг иллоти ёшлиги, деганлар. Шофиъийлар эса, бокиралиги, деганлар.

Баъзи усул уламолари **تنقيح المناط** - танқиҳул манотни* иллатни билиш йўллари билан биттаси деган

* Иллатнинг бир номи „**مناط**“ - „манот“ эканлигини айтиб ўтган эдик.

бўлсалар ҳам, лекин уни таҳқиқ қилганда, у алоҳида маслак — иллатни биладиган йўл эмаслиги маълум бўлади. Чунки бунда иллат бўладиган сифат нассда келган, бироқ насс, айнан мана шу сифат, деб аниқ айтмаган. Бундай кўринишни — иллоти бор-у, қайси эканлиги аниқ айтилмаганини **تهذيب المناط**-таҳзибул манот — „иллатни тозалаш“ дейилади. Масалан, суннатда келган:

ان اعرابيا جاء الى رسول الله صلى الله عليه و قال هلكت فقال له
الرسول ما صنعت؟ فقال واقعت اهلى فى نهار رمضان عمدا فقال له
الرسول كفر:

Яъни: „Бир саҳройи киши келиб Жаноби Расулуллоҳга: „Мен ҳалок бўлдим“, деди. Жаноб: „Нима қилдинг?“ деб сўрадилар. Айтдики: „Рамазон кунинда қасддан ўз аҳлимга яқинлик қилдим“. Жаноб: „Ундай бўлса, каффорат бер!“ дедилар.

Мазкур ҳадис кишига ишоратан каффоратни вожиб қилган иллат — ундан содир бўлган ишдир. Лекин ундан содир бўлган ишда каффоратни вожиб қила олмайдиган сифатлар ҳам бор. Мисол учун, у кишининг **اعرابى** саҳройи бўлганлиги, ўз аҳлига яқинлик қилгани, бу ҳодиса ўша йили Рамазонининг кундузида содир бўлганлиги. Мужтаҳид иллатликка муносиб бўлмаган сифатларни узоқлаштириб, Рамазон кунини қасддан яқинлик қилишни олиб қолади. Шунга асосан, шофиъий мазҳаби уламолари, Рамазон кунини қасддан жинсий алоқа қилсагина, каффорат лозим бўлади, дейдилар. Аммо ҳанафий уламолари, ҳар турли қасддан оғиз очишлик, каффорат беришни тақозо қилади, дейдилар. Шунга кўра, кимки Рамазон кунини қасддан рўзасини жинсий алоқа биланми, ейиш ё ичиш биланми — умуман нима билан бўлса ҳам, қасддан очса, каффорат шарт, дейдилар.

Таърифи, навлари, ҳужжат эканлиги, ҳужжат эмас дегувчиларнинг шубҳалари

1 Таърифи.

„Истиҳсон“ лугатда „бир нарсани яхши деб ҳисоблаш“ маъносида ишлатилади. Усул истилоҳида эса, „мухтаҳиднинг очиқ — равшан қиёсдан махфий қиёсга, куллий ҳукмдан жузъий ҳукмга ўтишлиги“ тушунилади. Бундай ўтишликни унинг ижтиҳоди тақозо қилган.

Мухтаҳиддан бир масала сўралса, унинг ҳукмига насс келмаган бўлса, мазкур масалага икки хил ёндашиши мумкин. Бири очиқ — равшан бир ҳукмни тақозо қилса, иккинчиси махфий бошқа ҳукмни тақозо қилади. Мухтаҳид ўз ижтиҳоди ила равшан ҳукмни қолдириб, махфий ҳукмга ўтишни маъқул кўради. Бундай ўтишни шариятда „истиҳсон“ дейилади.

2 Навлари.

Истиҳсоннинг истилоҳий таърифидан кўриниб турибдики, у икки хилдир. Биринчиси — махфий қиёснинг очиқ қиёсдан устун қўйиш; иккинчиси — далилга асосланиб куллий ҳукмдан жузъий ҳукмга ўтишдан иборатдир.

Биринчи навъига мисоллар:

1. Агар сотувчи билан олувчи сотилган нарсани ҳали олувчи қўлига олмасдан аввал унинг пули тўғ-

Бу мисолдан кўриниб турибдики, تنقيح المناط - танқиҳул манот — السبر و التقسيم - ас-сабру ват-тақсим эмас. Чунки танқиҳул манотда ҳукмнинг иллатига насс далолат қилган бўлади, лекин у тозаланмаган, иллатга муносиб бўлмаган бошқа сифатлар ила аралаш ҳолдадир. Аммо ас-сабру ват-тақсимда иллатга насс умуман далолат қилмайди. Иллатни ас-сабр ва ват-тақсим ила билишга эришилади, тозалашга эмас.

Иллатига насс келмаган ҳукмнинг иллатини баҳс ила, зикр қилиб ўтилган иллатни билишнинг уч хил йўлидан биронтаси ёрдами ила билишга تخرج المناط - таҳрижул манот (яъни, иллатни чиқариш) дейилади. Аммо تحقيق المناط - таҳқиқул маноти эса, насс ё ижмоъ ила ёинки бошқа йўллар ила иллати ҳукмда айтилган бўлиб, ҳақиқатан ўша иллат борлигини текширишдир.

Ҳайз ҳолатида аёллардан узоқ бўлишга иллат азият эканлиги насс орқали собит бўлган. Энди шу азиятнинг нифосда борлиги текширилади.

Ҳамр ичишнинг ҳаромлигига иллат, маст қилишлик хусусияти эканлиги собит бўлган. Энди маст қилишликнинг ҳамрдан бошқа ичимликда ҳам борлиги текширилади.

Бу ўрингача ҳамма мазҳаблар иттифоқ қилган, шаръий ҳукмлар олинадиган тўрт масдарни ўргандик. Энди, инша Аллоҳ, олгита мухталаф масдарларнинг зикрига ўтамиз.

рисиди ихтилоф қилсалар, яъни, сотувчи: „Юз сўмга сотдим“, деб даъво қилса, олувчи: „Йўқ, тўқсон сўмга сотгансан“, деб даъво қилса, ҳанафий уламо-лари истиҳсон йўлида, ҳар иккаласи ҳам қасам ича-ди, дейдилар.

Қиёс эса, сотувчи қасам ичмаслигини тақозо қи-лади. Чунки сотувчи ўн сўм ортигини даъво қилмоқ-да, олувчи ўша ўн сўмни инкор қилмоқда. Шариат-даги қоида эса:

البينة على من ادعى و البمين على من انكر

Яъни: „Даъво қилган киши, даъвосига ҳужжат келтириши лозим, уни инкор қилган киши эса, қа-сам ичиши лозим“.

Истиҳсонга шу нарса сабаб бўлмоқдаки, сотувчи ўн сўм ортигини даъво қилиш билан олувчининг тўқ-сон сўм бериб нарсани олишини инкор қилмоқда. Олувчи ўн сўм ортигини инкор қилиб, тўқсон сўмни даъво қилмоқда. Демак, ҳар иккаласи ҳам бир то-мондан даъвогар бўлсалар, бир томондан мункир-дирлар. Биноан алайҳ, ҳар иккаласи ҳам қасам ича-дилар.

Очиқ қиёс мазкур масалани даъвогар ва мункир ўртасидаги воқеага таққослаб, даъвогар ҳужжат келтиришини, мункир эса, қасам ичишини тақозо этади. Махфий қиёс эса, мазкур масалани ҳал этиш-да, сотувчи ва олувчининг ҳар бири бир вақтнинг ўзида ҳам даъвогар, ҳам мункир бўлишини тақозо этади. Бу махфий қиёсни мужтаҳид ўз наздида яхши деб ҳисоблаб, ҳар иккаласи ҳам қасам ичадилар, дейди.

2. Бургут, лочин, қарга, калхат каби ваҳший қуш-ларнинг олдида қолгани сўлак истиҳсон тариқасида тоза, қиёсда эса, нажас-ҳаромдир, деб айтганлар ҳа-нафий фуқаҳолари.

Қиёс йўли: гўшти ҳаром бўлган шер, бўри, тулки каби ҳайвонларнинг олдида қолгани ҳаромдир. Ҳайвоннинг олдида қолгани гўштига тобеъ.

Истиҳсон йўли: ваҳший қушларнинг гўшtlари ҳа-ром бўлса ҳам, бироқ уларнинг гўшtidан пайдо бў-ладиган сўлаклари олдида қолганига аралашмайди. Чунки қушлар сувни тумшуқлари ила ичадилар. Тумшуқлари эса, тоза суяк. Аммо ваҳший ҳайвонлар сувни тиллари ила ичадилар. Тиллари сулаги ила аралашган бўлади. Шунинг учун уларнинг қолдиқла-ри ҳаромдир.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, бир воқеада икки қиёс бир-бирига тўқнашаётир. Бирин-чиси — очиқ қиёс, уни дарров фаҳмлаш мумкин. Ик-кинчиси — махфий қиёс, уни фаҳмлаш анча мулоҳа-зани талаб қилади.

Мужтаҳид махфий қиёсни ҳукмга мувофиқ деб билганлиги сабабли очиқ қиёсни ташлаб, махфийси ила ҳукм қилади. Мана шу ўтишлик „истиҳсон“ де-йилади. Махфий қиёсга ўтишга далил шу истиҳсон-дир.

Иккинчи навъига мисоллар:

Кишини ўзи молик бўлмаган нарсани сотишдан ё сотишга аҳдлашишдан шорий қайтарган. Лекин ис-тиҳсон тариқасида ҳунармандчилик, заргарлик, ти-кувчилик, ижара масаласи, деҳқончилик ишларига рухсат берган. Чунки юқорида айтилганларнинг ҳам-маси мавжуд бўлмаган нарсаларга аҳдлашишдир. Истиҳсоннинг боиси — кишилар ҳожатларини чиқа-риш ва шундай қилишга одатланганликларидир.

Фуқаҳолар, балоғатга етмаган боланинг молига волий бўлган шахс вафот этса, бироқ қўйилган мол миқдори кам чиқса, етимга сарф қилганлигига ҳуж-жат бўлмаса, камини ўликнинг эгалари тўлашлари

лозим, деб фатво берганлар. Аммо истиҳсон тариқасида, истисно қилиб, боланинг бобоси, отаси, волий бўлсин деб васият қилинган кишилар вафот қилганларида, маблағ кам чиқса, тўланмайди. Чунки боланинг ҳожатига ишлатган бўлишлари мумкин, зеро, болага фақат хайрхоҳ кишилар бўлганликлари шу истиҳсонни тақозо қилади.

Мазкур мисолларда мужтаҳид куллий ҳукмни қўйиб, жузъий ҳукмга ўтганлигига боис, шу ўтиш мукаллафлар учун маслаҳат бўлади, деб истиҳсон қилган.

ИСТИҲСОННИНГ ҲУЖЖАТЛИГИ

Истиҳсоннинг таърифи, унинг навълари баёнидан кўриниб турибдики, истиҳсон мустақил шаръий масдар эмас. Чунки биринчи навъида очиқ қиёсдан махфий қиёсга, иккинчисида эса куллий ҳукмдан жузъий ҳукмга ўтишдир.

Истиҳсонга асосланиб ҳукм чиқарувчилар — ҳанафий мазҳабидаги уламолардир. Истиҳсонни ҳукм чиқаришда далил қилиб олиш — махфий қиёсни ёки маслаҳатул мурсалани далил қилиб, куллий ҳукмдан жузъий ҳукмга ўтишдир.

ИСТИҲСОНГА ЭЪТИРОЗ БИЛДИРУВЧИЛАРНИНГ ШУБҲАЛАРИ

Баъзи мужтаҳидлар, шаръий ҳукмлар чиқаришда истиҳсонни далил қилиб олиш киши ҳоҳишига қараб ҳукм чиқаришдир, деб бундай истинботни инкор этганлар. Бундай мужтаҳидлар аввалида бош Имом Шофий раҳматуллоҳ алайҳ турурлар.

У кишидан: **من استحسن فقد شرع** — „Ким истиҳсонга асосан ҳукм чиқарса, у ўзидан янги шариат тўқиб

чиқарибди“, деганлари ривоят қилинади. Имом Шофий ўзларининг „Усул“ номли рисоаларида: „Кимки истиҳсонга асосан ҳукм чиқарса, гўё бир томонга қараб намоз ўқиб, ўша томонни Каъба деб истиҳсон қилгандек бўлади“, деб айтган эканлар. Яна шу китобда: „Кимки истиҳсон ила ҳукм қилса, у хоҳиш — истагига бўйинсунибди“, дейилган.

Агар динда истиҳсон ила ҳукм олишга рухсат бериб қўйилса, ақлли кишилар илм аҳлисиз ҳам, истаган ўринда, ҳар қайсилари ўзлари учун шариат машруъ қилишлар жоиз бўлади, дейилган.

Кўриниб турибдики, бир-бирига муҳолиф ҳар икки томон истиҳсон маъносини чегаралашда бир иттифоққа келмаганлар. Истиҳсон ила ҳукм чиқариш жоиз деганлар „истиҳсон“ деганда бошқа маънони тушунсалар, жоиз эмас, деганлар бошқа маънони тушунганлар. Агар истиҳсоннинг нима эканлиги маъносида келишганларида эди, ихтилоф қилмасдилар. Чунки истиҳсон зоҳир қиёсдан махфий қиёсга, куллий ҳукмдан жузъий ҳукмга далил асосида ўтишдир. Бу эса, хоҳишга қараб шаръий ҳукм чиқариш эмас. Ҳар бир қози кўп вақтларда қонунда зоҳиран аниқ бўлган ҳукмни ташлаб, ўз фикрига кўра фойдалироқ деб билган ҳукмга ўтади. Шунинг учун Имом Шотибий „Мувофиқот“ номли китобларида: „Кимки истиҳсон ила ҳукм қилса, у ўз хоҳиш истаги асосида эмас, балки шориънинг қасдини яхши тушунганидан шундай қилади“, деган эканлар.

АЛ-МАСЛАҲАТУЛ МУРСАЛА

Таърифи, уни ҳужжат ҳисобловчиларнинг далили, унинг ҳужжат бўлиш шартлари, уни ҳужжат эмас деганларнинг шубҳалари

1 Таърифи.

„Маслаҳатул мурсала“ луғатда, қайддан холи бўлган, ҳеч бир нарсага боғланмаган маслаҳат, маъносида келади. Усул уламолари истилоҳида эса: у шундай бир маслаҳатки, шориъ унга асосан ҳукм ҳам машруъ қилмаган, бирор шаръий далил келиб, уни эътиборга олганини ҳам, эътиборга олишни бекор қилганини ҳам исботламаган. Шунинг учун унинг бир номи, маслаҳатул мутлақаҳ (*مصلحة المطلقة*), яъни, эътиборга олинган далилдан ҳам, эътиборга олиш бекор қилинган далилдан ҳам холи маслаҳатдир.

Масалан, пул чиқариш, қамоқхона ташкил этиш, фатҳ қилинган ерларни эгаларига қолдириб, унга хирож тўлашни жорий қилиш каби ҳукмларни саҳобалар маслаҳатга биноан машруъ қилганлар. Бундай ҳукмлар чиқариш заруратига кишиларнинг эҳтиёжи ёинки шароитни яхшилаш тақозолари асос бўлган. Чунки мазкурларга биноан шоръи ҳукм чиқармаган, эътиборга олганлигига ёки эътиборга олишни бекор қилганлигига ҳам шаръий далил мавжуд эмас.

Ушбу таърифни атрофлича, кенгроқ баён қилишга ўтамиз.

Шаръий ҳукмларни чиқаришдан кўзланган мақсад фақат кишиларнинг маслаҳатлари учунгинадир. Маслаҳат эса, инсонларга бирор нафъ келтириш ёки улардан бирор зарарни кетказиш ёки улардан бирор харажни кўтаришдан иборатдир. Инсонларнинг маслаҳатлари чексиз, ниҳояси йўқдир. Кишиларнинг аҳволлари янгиланса, тараққий қилса, шароитлари ўзгарса, маслаҳатлари ҳам янгиланиб, тараққий этиб, ўзгариб бораверади. Бир шаръий ҳукм бир даврда фойда келтирса, бошқа бир вақтда зарар келтириши, бир вақтнинг ўзида бир ҳукм бир шароитда фойда келтирса, иккинчи бир шароитда зарар келтириши мумкин.

Шориъ кишилар маслаҳати юзасидан ҳукмлар машруъ қилиб, улар иллатини эътиборга олганлигига далил бўлса, бу нарса усул уламолари истилоҳида „шориъ томонидан эътиборга олинган маслаҳатлар“ дейилади. Масалан, инсон ҳаётини муҳофаза этиш учун шориъ қасддан бировни ўлдиргандан қасос олишликни вожиб қилди. Кишиларнинг мол-мулкани сақлаш учун ўғрининг қўлини кесишни, инсонлар ор-номусини ҳимоя қилиш учун, сен бузуқсан, деб бировга тухмат қилганга, зинокор хотинга ва зинокор эрга ҳад уришликни вожиб қилди. Бу айтиб ўтилган: қасддан одам ўлдириш, ўғрилиқ, тухмат, зино кабилар муносиб сифатлардир. Уларга асосланиб ҳукм машруъ қилиш маслаҳатни юзага чиқаради. Улар шориъ томонидан эътиборга олинган, чунки шориъ уларга асосан ҳукм бино қилган. Шориъ томонидан бўлган бундай муносиб эътиборга олиш ё муносибул муассар, ё муносибул мулоим ҳисобланиб, қайси эътибор навъига биноан эътиборга олганлигига боғлиқдир. Айтиб ўтганимиздек, юқоридагиларга асосан шаръий қонун машруъ қилишда уламолар ўрталарида ихтилоф йўқдир.

Аммо ваҳий келиши тўхтагандан сўнг жамиятда бир қанча маслаҳат юзага келди. Уларга асосан шориъ ҳукм ҳам машруъ қилмаган, уларни эътиборга олганлигига ёки эътиборга олишни бекор қилганлигига ҳам далил келмаган. Буларни *المناسب المرسل* - муносибул мурсал ёки, бошқа ибора ила айтганда, *المصلحة المرسله* — маслаҳатул мурсалаҳ дейилади. Масалан: эр-хотинликларни исботловчи расмий ҳужжат бўлмаса, эр-хотинлик тўғрисидаги даъволари кўрилмайдиган; олди — сотди ишлари расмийлаштирилмаса, мулк бир кишидан иккинчи киши ҳисобига ўтказилмайдиган. Мазкурлар маслаҳат, лекин унга асосан ҳукм ҳам чиқарилмаган, эътиборга олганлигига ҳам, эътиборга олишни бекор қилганлигига ҳам далил келмаган, мутлоқ ташлаб қўйилган маслаҳатдир.

МАСЛАҲАТУЛ МУРСАЛНИ ҲУЖЖАТ ДЕГАНЛАРНИНГ ДАЛИЛЛАРИ

Кўпчилик мусулмон уламолари, маслаҳатул мурсалаҳ шаръий ҳужжатдир, унга асосан ҳукмлар машруъ қилинади, деганлар. Бир воқеа содир бўлса, унинг ҳукмига ё нассда, ё ижмоъда, ё қиёсда, ё истиҳсонда далил бўлмаса, маслаҳатул мурсалаҳ тақозосига қараб ҳукм чиқарилади. Маслаҳатга биноан ҳукм чиқаришда, у маслаҳатни шориъ эътиборга олганлигига далил лозим деб тўхтаб турилмайди.

Бу айтилган фикрга иккита далил келтирадилар:

1. Кишилар маслаҳатларининг ниҳояси йўқ, у доим янгиланиб туривчидир. Агар кишилар тараққиёти тақозосига асосан, янгиланиб туривчи маслаҳатларига ҳукмлар машруъ қилинмай, фақат шориъ эътиборга олган маслаҳатлар ила кифояланилса, турли давр ва маконларда кишиларнинг кўпгина маслаҳатлари ҳукмсиз тўхтаб қолишига тўғри келади. Нати-

жада шариат кишилар тараққиёти ва маслаҳатлари ила ёнма-ён юрмай, орқада қолади. Бу эса, шаръий қонунлар чиқаришдан кўзланган мақсад — кишиларнинг маслаҳатларини ҳал этишдир, деган қоидага мувофиқ келмайди.

2. Саҳобаи киромлар, тобиинлар, мужтаҳид дин пешволари машруъ қилган ҳукмларни чуқур мулоҳаза қилиб кўрилса, шориъ эътиборга олган далилдан холи бўлган, мутлақ маслаҳатни рўёбга чиқариш учун бир қанча ҳукмлар машруъ қилганликлари маълум бўлади. Масалан, Абу Бакр ас-Сиддиқ розийаллоҳу анҳу тарқоқ қолда бўлган Қуръон саҳифаларини китоб шаклига келтириб тўплаганлар; закот беришдан бош тортганларга қарши муҳораба (уруш) қилганлар; ўзларидан сўнг Умар бинни ал-Хаттобни халифа этиб тайинлаганлар.

Ҳазрати Умар бир лафз ила айтилган уч талоқни уч талоққа ҳукм қилганлар; закотдан *المؤنة القلوب* — муаллифатул қулубга тегадиган улушни бекор қилганлар; ерга хирож солиғи солганлар; Ислом мамлакатининг даромад ва харажатларини ҳисоб-китоб қиладиган алоҳида девон (канселярия) тузганлар; қамоқхона ташкил қилганлар; очарчилик йили қорнига яраша таом ўтирлаб еган кишига ҳад уришни (шаръий жазони) қўллашни вақтинча тўхтатганлар...

Ҳазрати Усмон мусулмонларни бир Қуръонга тўплаганлар; ўша нусхани тарқатиб, қолганларини ёқиб юборишга буюрганлар; бир киши ўз хотинини меросдан маҳрум қилиш ниятида ўлими олдидан хотинини талоқ қилса, у хотин мерос олиши лозим, деб фатво берганлар. Фиқҳда уни *طلاق النار* — дейилади.

Ҳазрати Али, у кишини илоҳ даражасига кўтариб ҳаддан ошган равофиз тоифаси шиаларини ўтда куйдирганлар.

Ҳанафий уламолари **الفتى الماچن** — кишилардан беркитиб ношаръий иш қилувчи муфтийни фатво беришдан, илмсиз кишини табиблик қилишдан манъ қилишган.

Моликий уламолари жиноят қилганликда гумон этилган кишини қамаб, жиноятига иқрор қилдириш учун таъзир беришга рухсат этишган.

Шофийий уламолари бир кишини кўпчилик қасддан ўлдирса, қотилликда иштирок этган кишиларнинг барчасини қасос тариқасида ўлдиришга фатво беришган.

Бу мисолларнинг барчасига „маслаҳат“ деб қаралган ва шунга асосан мазкур ҳукмларни машруъ этганлар. Чунки шориъ томонидан уларга асосан ҳукм чиқармасликка далил — **دليل الغاء** мавжуд эмаслиги, шориъ томонидан эътиборга олганлиги ҳақида далил лозим, деб мазкур уламолар шаръий ҳукм чиқаришдан тўхтатиб турганлари йўқ.

Шунинг учун Қирофий: „Саҳобаи киромлар, эътиборга олинганлигига далил бўлмаса ҳам, кўп ишларда маслаҳатга асосан амал қилганлар“, деган эди. Ибну Ақил: „Ҳар бир иш, кишиларни салоҳиятга яқин қилиб, фасоддан узоқ қилса, шу тўғри сиёсатдир, агарчандики Пайгамбар алайҳиссаломдан кўрсатма ҳам бўлмай, ваҳий ҳам нозил бўлмаган бўлсада. „Тўғри сиёсат шариат айтган бўлсагина тўғри, бўлмаса хато“, деган кишилар саҳобаларнинг шаръий ҳукмларини нотўғри деб баҳолаган бўлур эдилар.

МАСЛАҲАТУЛ МУРСАЛАНИ БЎЛИШ ШАРТЛАРИ

Маслаҳатул мурсалаҳни ҳужжат деган уламолар унга биноан ҳукм чиқаришда эҳтиёт чорасини кўрганлар: ҳар ким ўз хоҳиш ва истаги таъсирида хоҳлаганидек ҳукмни чиқариб олиши мумкин бўлган жиҳатларни беркитиб, маслаҳатул мурсалаҳ асосида ҳукм чиқаришда учта шарт қўйганлар:

1. Маслаҳат ҳақиқий бўлмоқлиги шарт.

Яъни, унга биноан ҳукм машруъ қилинганда, кишиларга бирор фойда келтириши ёки улардан бирор зарарни дафъ қилиши лозим. Лекин гумон қилиб, шундай ҳукм қилинса, маслаҳат бўлади, деб унинг фойда ва зарарини яхши мулоҳаза қилмаслик ваҳмий маслаҳатдир. Чунончи, қўйди-чиқдини камайтириш мақсадида талоқ қилиш ҳуқуқини эрдан бутунлай олиб, фақат қозининг қўлига бериш ваҳмий маслаҳатдир.

2. Маслаҳат умумий бўлмоғи шарт.

Бир тоифа кишилар манфаатини ёки маълум кишилар маслаҳатини кўзлаб, маслаҳат деб ҳукм чиқариш мумкин эмас.

3. Маслаҳатга биноан чиқарилган ҳукм, насс ёки ижмоъ орқали собит бўлган ҳукмга, умумий шариат таълимотларига зид келмаслиги шарт.

Масалан, ўғил билан қизга меросда тенг улуш бериш мумкин эмас. Чунки буни Қуръон ояти бекор қилган. Шунингдек, Имом Молиқнинг шогирдлари Яхъёнинг Андалус (ҳозирги Испания) ҳокимларидан биттаси Рамазонда қасддан оғзини очганда, унга фақат икки ой кетма-кет рўза тутасан, деб берган фатволари нотўғридир. Бундай фатво берилишига қуйидагича мулоҳаза сабаб бўлган: каффоратдан мақсад

гуноҳкорнинг таъзирини бериш, аммо агар бу ҳокимга бир қул озод қилишинг керак, десангиз, у дарҳол осонгина қулни озод қилади, унга деярли таъзир берилмагандай бўлади, шунинг учун у икки ой кетма-кет рўза тутиши лозим, дедилар Яҳъё. Бу маслаҳат зоҳиран тўғри бўлса ҳам, нассга муҳолифдир. Насс эса, Рамазонда қасддан оғзини очган кишига каффорат тариқасида аввал бир қул озод қилишни, агар озод қилишга қурби етмасагина, икки ой кетма-кет рўза тутишни вожиб қилган. Агар унга ҳам қодир бўлмаса, олтмиш кишини тўйгазмоғи лозим. Мазкур ҳукм бойга ҳам, камбағалга ҳам баробардир. Демак, ҳокимга Яҳъё томонидан берилган фатво маслаҳатул мулгога, яъни, шориъ бекор қилган эътиборга асосан бўлганлиги учун тўғри эмасдир.

Айтилганлардан маълум бўладикки, маслаҳат, бошқа ибора ила айтилганда, муносиб сифат, эътиборга олиш навъларининг бирортаси ила эътиборга олинганлигига шаръий далил бўлса, у шориъ томонидан эътиборга олинган муносиб сифатдир. У ҳолда у ё муносибул муассар, ё муносибул мулоим бўлур.

Агар уни эътиборга олиш шориъ томонидан бекор қилинган бўлса, муносибул мулго, агар эътиборга олинганлигига ҳам, эътиборга олишни бекор қилинганига ҳам далил бўлмаса, у муносибул мурсал, бошқа ибора билан айтганда, маслаҳатул мурсалаҳдир.

МАСЛАҲАТУЛ МУРСАЛАНИ ҲУЖЖАТ ЭМАС ДЕГАНЛАРНИНГ ШУБҲАЛАРИ

Баъзи мусулмон уламолари маслаҳатул мурсалаҳга асосан ҳукм машруъ қилиш дуруст эмас, чунки унинг эътиборга олинганига ҳам, эътиборга олишнинг бекор қилинганига ҳам шаръий далил мавжуд эмасдир деганлар. Улар бу сўзларига иккита далил келтирадилар:

1. Шариат, кишиларнинг барча маслаҳатларини насслар орқали, қиёс қилишга йўл кўрсатиб эътиборга олган. Шориъ ҳеч бир маслаҳатни четда ё ҳукм чиқаришга иршод қилмай, муҳмал ҳолда қолдирмаган. Шунга кўра, шориъ эътиборга олмаган маслаҳат ҳақиқий маслаҳат бўлмай, у ваҳмий маслаҳатдир, унга биноан шаръий ҳукм чиқариш саҳиҳ эмасдир.

2. Маслаҳатга биноан шаръий ҳукм чиқаришлик ҳокимлар, амирлар ҳамда фатво бериш ҳуқуқига эга бўлганлар учун истаганларича ҳукм чиқаришга кенг йўл очган бўлур эди. Зеро, уларнинг баъзилари, ҳою ҳавас голиб келиб, фасодга элтувчи нарсани маслаҳат ҳаёл қилишлари мумкин. Чунки маслаҳатлар тақдирий, шароитга ва жамиятга қараб ўзгариб турувчидир. Ҳукм чиқармоққа бунчалик кенг йўл очишлик ёмонлик эшигини очиш билан баробардир.

Аммо мен маслаҳатул мурсалаҳга асосан шаръий ҳукмлар чиқариш тарафдориман. Агар шундай қилинмаса, Ислом қонуншунослиги турган жойида қотиб қолишига тўғри келиб, замон, шароит ва тараққиёт билан баробар юра олмайди. Ким-ки, шориъ барча маслаҳатларни (муаммоларни) насслар, Исломнинг умумий таълимотлари орқали ҳал этиб бўлган, деса, унинг бу фикрни воқеълик қувватламайди.

Чунки, ҳеч шубҳа йўқки, янги баъзи маслаҳатлар пайдо бўлмоқда, уларни шаръий эътиборга олинганга ҳеч қандай далил йўқдир. Кимки маслаҳатул мурсалаҳга асосан ҳукм чиқаришда хатодан, зулмдан қўрқса, унинг бу қўрқинчини маслаҳатул мурсалаҳга биноан ҳукм чиқаришда биз юқорида айтиб ўтган учта шарт маслаҳат умумий, ҳақиқий бўлиши, шаръий насс ва шаръий таълимотларга муҳолиф бўлмаслиги дафъ қилади.

Ибнул Қайюмнинг фикрича, мусулмонларнинг баъзилари маслаҳатул мурсалаҳга риоя этишда ўта сусткашлик қилиб, шариат қадрини етарли баҳоламаганлар, бу билан ҳақиқат ва адолатдан бўлган тўғри йўлни ўзларига беркитиб қўйганлар. Баъзилари эса, маслаҳатул мурсалаҳга асосан ҳукм чиқаришда ҳаддан ошиб, Аллоҳнинг шариатига муҳолиф ёмонлик ва фасодга сабабчи бўлувчи бир қанча бидъатларни вужудга келтирганлар.

الدليل السابع العرف

Еттинчи манбаъ

УРФ

Таърифи. Навълари. Ҳукми.

1. Урфнинг таърифи

„Урф“ деб кишилар ўрганиб, одатланиб қолганликларига асосан қилиб келаётган ишларига, сўзларига айтилади. Урфни одат деб ҳам юритилади. Ишдаги урфга мисол: кишилар олди-сотди вақтида, „олдим“, „сотдим“ деган лафз-сийгани ишлатмай, пулни бериб, нарсани олиб кетаверадилар. Аслида, икки томоннинг ризолигини ифода этувчи „олдим-сотдим“ сийгаси ишлатилиши лозим.

Сўздаги урфга мисол: одамлар „бола“ деганда фақат ўғил болани тушунишади, ваҳоланки, „бола“ лафзи ўғил ва қизга баробар далолат қилади. Одамлар „гўшт“ деган лафзни балиққа нисбатан ишлатмай, уни балиқ дейдилар. Ваҳоланки, Аллоҳ таоло Наҳл сурасининг 14-оятида айтадики:

وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ
لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا... ﴿١٤﴾

Яъни: „У (Аллоҳ) денгизларни мусаххар қилди (яъни, сузиб, кемада ва бошқа нарсалар ила юришга муяссар қилди), тоинки янги-янги гўштан истеъмол қилинглари, деб“.

Бу оятда балиқ гўшт деб айтилган бўлса ҳам, урфда балиқ дейилади.

Урф кишиларнинг ҳар хил табақалари одатидир. Унга махсус кишилар бўлиши лозим эмас.

УРФНИНГ НАВЪЛАРИ

Урф икки хил — урфу саҳиҳ ва урфи фосид бўлади. Урфи саҳиҳ кишилар одатланиб қолган, шаръий далилга муҳолиф бўлмаган, ҳаромни ҳалол қилмайдиган, бажариш лозим бўлган ишни бажаришдан тўхтатмайдиган нарсага айтилади. Ҳунармандчилик буюртмалари каби. Буюртма бераётганда, буюрилган нарса ҳали вужудда йўқ, лекин косиб буюрилган нарсани тайёр қилмасдан олдин пулини келишиб, балки олиб ҳам бўлади.

Урфи фосид эса, одамлар одатланиб қолган, бироқ у шариатга хилоф, ҳаромни ҳалол қилувчи, лозим бўлган ишни қилишдан тўхтатувчи нарсадир. Масалан: кишилар одатланган, фарзанд туғилгандан кейин, ношаръий зиёфатлар, туғилган кунни ҳар йили нишонлаш, киши вафот қилгандан сўнг бажариладиган мункар ишлар; судхўрлик, турли қимор ўйинлари... киради.

Зеро, шариат бузуқ, фасод ишларни қарор топтириш учун келган эмас. Агарчандики кейинги вақтда кўплаб кишилар мункар ишларни, биз уларга қарши курашамиз, деган ёлғон шиор остида қилишга ўтган бўлсалар ҳам.

УРФНИНГ ҲУКМИ

Саҳиҳ урфга биноан шаръий ҳукм чиқаришда, яъни, қозилар ўз ажримларида ва мужтаҳидлар ҳукмларида риоя этишлари лозим. Чунки худди эҳтиёжларининг бир бўлагидек одамлар одатланиб қолган ишлар, агар улар шариат қонунларига зид бўлмаса, уларнинг маслаҳатлари ҳисобланади. Шориъ шаръий ҳукм машруъ қилишда Ислом ҳукмларига зид бўлмаган Исломдан аввалги саҳиҳ урфга рух-

сат берган. Масалан: қатл жаримасида хун тўлашда қотилнинг ота томон қариндошларининг ёрдам қилишлиги; уйланишда келин ва куёвнинг бир-бирларига ҳар томонлама тенг бўлишларига иложи борица риоя қилишлик; мерос тақсимлашда қавм-қариндошларни ҳам қуруқ қолдирмасликка ҳаракат қилишлик... каби одатлар.

Шунинг учун уламолар, *العادة شرعية محكمة* — „Одат шаръий ҳукmdir“, деганлар. Биноан алайҳ, шариатда урфга эътибор қилинади. Имом Молик кўп масалаларни Мадина аҳлининг урф-одатига биноан ҳал қилганлар. Абу Ҳанифа билан шогирдлари ўртала-рида баъзи ҳукмларда ихтилоф чиқиши урфга асосан турлича ҳал қилинганидандир. Имом Шофеъий Мисрга келганларидан сўнг Боғдодда айтган баъзи ҳукмларни урф ўзгарганлиги учун ўзгартирганлар. Масалан: икки даъвогар ўз даъволарида ҳужжатлари йўқлиги сабабли келиша олмасалар, урф қайси бирини қувватласа, ҳукм шунинг фойдасига бўлишлиги; эр билан хотин маҳрнинг аввалдан бериладиган ва кейин бериладиган қисмларига келиша олмасалар, урфга асосан ҳал қилиниши; бир киши гўшт емайман деб қасам ичса-да, балиқ еса, қасамига хонис бўлмаслиги, яъни, каффорот бермаслиги каби ҳодисалар урфга асосан ҳал қилинган.

Марҳум олим Ибну Обиддин —

نشر العرف فيما بنى من الاحكام على العرف

„Урфга биноан чиқарилган ҳукмларни тарқатиш“ номли рисола ёзганлар.

Урф ҳақидаги машҳур иборалардан: урф ила собит бўлган ҳукм насс ила собит бўлган ҳукмдек; урф ила билинган ҳукм аҳд қилинган ҳукмдекдир. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам:

деганлар. Яъни, „Мусулмонларнинг кўпчилиги нимани яхши деб билса, у Аллоҳ ҳузурида ҳам яхшидир“.

Аммо фосид урфга риоя қилмаслик вожибдир. Чунки унга риоя қилишлик шаръий далилга қарши туриш ёки шаръий ҳукмни бекор қилишдир. Агар кишилар ҳаққига хиёнат қилиш, рибо каби бирор нотўғри ишга одатланган бўлсалар, унга одамлар ўрганган, одатланган деб йўл қўйиш мумкин эмас. Бундай ҳолда масалага бошқа томондан ёндошиб ҳал қилинади. Агар ўша иш кишилар учун ғоят зарур бўлса, яъни, қилинмаса, ҳаётий тартибларига ҳалал етади ё улар машаққатга, қийин аҳволга тушиб қоладилар, дейилса; **الضرورات تبيح المحظورات** —

„Зарурат ҳолатларда ноиложликдан манъ қилинган нарсаларга рухсат этилади“, деган қоидага асосан ҳал этилади. Агар ўша иш ҳақиқатдан кишилар эҳтиёжи бўлмаса, у сиз ҳам ўтадиган бўлса, у ҳолда уни нотўғри деб ҳукм қилиниб, кишиларнинг одатланганликлари эътиборга олинмайди.

Урфга асосан бино қилинган ҳукмлар замон ва макон ўзгариши ила ўзгариб турувчи ҳукмлардир. Чунки асос ўзгарса, унинг қисмлари ҳам ўзгаради. Шунинг учун фуқаҳолар бундай ўзгаришни замон ва макон ўзгариши, ҳужжат ва далил ўзгариши эмас, дейдилар. Демак, урф, текширишда маълум бўладики, мустақил шаръий далил эмас. Балки у кўпроқ маслаҳатул мурсалаҳга тўғри келади. Унга шаръий ҳукмлар чиқаришда риоя қилинганидек, насларни шарҳлашда ҳам риоя қилинади. Урф билан **يخصص به العام و يقيد به المطلق** — умумий лафз тахсис топади, мутлақ эса, муқайяд қилинади. Гоҳо қиёс

урф сабабли тарк қилинади. Масалан, ҳунармандчилик ишлари, қиёсга хилоф равишда, кишилар ўрталарида амал қилиниб келаётир.

ИСТИСҲОБ

1. Истисҳобнинг таърифи

„Истисҳоб“ лугатда „бирга бўлмоқ“ маъносида-дир. Усул истилоҳида эса, бир нарсанинг бирор да-лил келиб ўзгартирмасдан аввалги ҳолига берилган ҳукм истисҳоб дейилади.

Агар мужтаҳиддан бирор ишнинг ё бирор нарсанинг ҳукми сўралса, мужтаҳид унинг ҳукмига нассдан ҳам, бошқа шаръий ҳужжатлардан ҳам жавоб тополмаса, уни аслига эътиборан мубоҳ (яъни, жоиз) рухсат деб ҳукм беради. Чунки аслида ҳар бир нарса мубоҳдир. Бу мубоҳлик шундай ҳолатки, Аллоҳ таоло барча нарсани мубоҳ қилиб яратган. Модомики бирор шаръий далил келиб уни бу аслий ибҳотдан чиқармаса, у мубоҳлик ҳолича тураверади.

Мужтаҳиддан бирор ҳайвон, ўсимлик, таом, ичимлик ё бирор иш ҳақида сўралса, унинг ҳукмига шаръий далиллардан ҳужжат тополмаса, унинг ҳукми мубоҳдир. Зеро, ҳамма нарса, ўзгарганига далил бўлмаса, аслида мубоҳдир. Ҳар бир нарсанинг аслида мубоҳ бўлганига далил шуки, Аллоҳ таоло Бақара сураси 29-оятида:

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا...

„У (Аллоҳ) шундай илоҳки, ер юзидаги барча нарсаларни сизлар учун яратди“, деган. Бошқа бир қанча оятларда, еру осмондаги қанча нарсаларни сизларга бўйинсунувчи, сизларнинг измиларингизда юрувчи қилиб яратдим, деган. Ер юзидаги нарсалар

мубоҳ бўлмаса, инсонлар учун яратилган бўлмайди. Инсонлар улардан истифода қилишлари мумкин бўлмаса, улар учун халқ қилинмаган бўларди.

ИСТИСҲОБНИНГ ШАРЪИЙ ҲУЖЖАТЛИГИ

Истисҳоб — мужтаҳид бирор воқеанинг ҳукмини билишда мурожаат қиладиган энг сўнгги шаръий далилдир. Шунинг учун усул уламолари: „Истисҳоб фатвонинг сўнгги таянчи — бир нарсанинг бирор далил келиб ўзгартирмасдан олдинги ҳолатига берилган ҳукмдир“, деганлар. Кишилар ўзларининг барча ишларида шу тариқа далил келтиришга одатланиб қолганлар. Масалан: тириклиги маълум бир кишига, уни тирик деб ҳукм қилиниб, модомики унинг вафот этганлигига ҳужжат бўлмаса, унга тирик деган нуқтаи назардан муомала қилинади. Бир аёл бир кишининг хотини эканлиги маълум, тоинки эр-хотинлигининг тугаганига далил бўлмаса, уларга эр-хотин деб ҳукм қилинади. Шунингдек, ҳар ким бир нарсанинг борлигини билса, унинг йўқлигига далил бўлмаса, уни бор деб ҳукм қилади. Ва ҳар ким бир нарсанинг мавжуд эмаслигини билса ва унинг борлигига далил бўлмаса, уни йўқ деб ҳукм қилади.

Истисҳобга биноан, қуйидаги шаръий таълимотлар машруъ қилинган:

الاصل بقاء ما كان على ما كان حتى يثبت ما يغيره

— Аслида ҳар бир нарса, то бирор далил келиб ўзгартирмаса, ўз ҳолида бўлади.

الاصل في الأشياء الإباحة

— Мубоҳлик ҳар бир нарсанинг аслидир.

ما ثبت باليقين لا يزول بالشك

— Далил ила собит бўлган нарса, гумон ила ўзгармайди.

— Инсон аслида барча гуноҳлардан холидир.

Ҳақиқатдан, истисҳобни бирор ҳукмга далил дейилса, бир оз ошириб юборилган бўлади. Чунки бундаги далил ҳар бир нарсанинг собиқ ҳукмининг далилидир. Демак, истисҳоб — ҳар бир нарсанинг ўз ҳолида қолишининг далилидир.

Шунга кўра, ҳанафий уламолари,

الاستصحاب حجة للدفع لا للاثبات

деганлар. Яъни: истисҳоб ҳар бир нарсанинг ўз ҳолида туришига далил бўлиб, шу ҳолатга хилоф ҳолатни дафъ қилади, тоинки хилоф ҳолатига далил бўлмаса. У собит бўлмаган нарсани исботлаш учун ҳужжат эмас.

Мазкур фикрни турган жойи ва ўлик-тириклиги номаълум бўлган киши мисолида ойдинлаштириш мумкин. Истисҳобга биноан, бу йўқолган киши тирик деб қаралади. Бу эса, уни ўлган деган даъвони, мерос тариқасида молини тақсимлашни, кишилар билан савдо келишувини бекор қилишни, хотини ила бўлган эр-хотинлик муносабатини бузишни рад этади. Лекин унинг бировдан мерос олишига истисҳоб ҳужжат бўла олмайди, чунки унинг ҳаёт эканлиги истисҳобга асосан эътиборга олинган, ҳақиқий ҳаёт деб қаралмайди.

Тўққизинчи манбаъ

БИЗДАН АВВАЛГИ УММАТЛАР ШАРИАТИ

Агар Қуръони Карим ёки саҳиҳ суннат биздан аввалги умматларга Аллоҳ таоло машруъ қилган шаръий ҳукмлардан бирортасини, пайгамбар тилидан, ҳукм уларга фарз қилинганидек, бизга ҳам фарз қилингани айтилса, унинг биз учун ҳам шариат эканлигига, унга итоат этиш вожиблигига уламолар ўрталарида ҳеч қандай ихтилоф йўқдир. Масалан:

Аллоҳ таоло Бақара сурасининг 183-оятда:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ

الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ

„Эй имонли кишилар, сизларга рўза тутмоқлик фарз қилинди, сизлардан аввалги умматларга ҳам фарз қилинганидек“, дейди.

Пайгамбаримиз алайҳиссалом:

صحوا فان سنة ابيكم ابراهيم عليه السلام

„Қурбонлик қилинглар, чунки у боболарингиз Иброҳим алайҳиссалом суннатларидир“, дедилар.

Агар Қуръони Карим ёки саҳиҳ суннат, ўшандай ҳукмлардан бирортасини айтса-ю, лекин ундай ҳукмининг бизга ҳукм эмаслигига, бизнинг шариатимиз ундай ҳукмни насх (кучидан қолдириш) қилганлигига шариатимизда далил бўлса, ундай ҳукм бизга ҳукм эмаслигига ҳам ихтилоф йўқдир. Масалан: Мусо алайҳиссалом шариатларида гуноҳкорнинг гуноҳи у то ўзини ўзи ўлдирмагунча кечирилмайди. Бу ҳақда Аллоҳ таоло Бақара сурасининг 54-оятда:

وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَتَقَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ
بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَى بَارِيكُمْ فَاقْنَلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ
خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِيكُمْ فَنَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

Яъни, „Вақтоки Мусо алайҳиссалом ўз қавмларига айтдиларки: „Эй менинг қавмим, сизлар бузоқни ўзларингга маъбуд қилиб олиб, ўзларингга зулм қилдиларинг. Энди ўз яратгувчиларингга тавба қилинглар. Тавбаларинг эса ўзларингни ўзларинг ўлдириш ила бўлади. Шундай қилишларинг Роббингиз ҳузурида яхши бўлиб, сизларнинг тавбаларингизни қабул қилур. Чунки у тавба қилувчиларнинг тавбасини қабул қилувчи раҳмли зотдир“.

Мусо алайҳиссалом шариатларида яна кишининг кийимига нажосат тегса, у жойни қирқиб ташласагина, кийим тоза бўларди. Ва ҳоказо, аввалги қавмларнинг умматларига юкланган шунга ўхшаш оғир ҳукмларни Аллоҳ таоло биздан кўтарган.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам

احلت لى الغنائم ولم تحل لاحد قبلى

„Урушда қўлга тушган маблағлар, менга ҳалол қилинди, мендан илгари ҳеч қайси пайгамбар ҳалол қилинган эмасди“, дедилар.

Лекин агар Аллоҳ ёки унинг пайгамбари ўтган умматлар шариатидаги ҳукмларни айтса-ю, унинг бизга ҳам фарз эканлигига ёки биздан кўтарилиб, мансук бўлганига далил бўлмаса, бу борада ихтилоф бор. Масалан, Аллоҳ таоло Моида сурасининг 45-оятда:

وَكُنَّا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنْ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ
بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ
بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ... ﴿٤٥﴾

„Биз яхудларга Тавротда жонга жон, кўзга кўз, бурунга бурун, қулоққа қулоқ, тишга тиш, жароҳатга жароҳат ила қасос олмоқликларини фарз қилдик“, дейди.

Кўпчилик ҳанафий уламолари, баъзи моликий ва шофий уламолари ҳам, модомики бизга қисса қилинган бўлса, шариатимизда унинг мансук бўлганлигига далил бўлмаса, пайгамбарлар тилидан улар илоҳий ҳукм эканлиги айтилган бўлса, улар бизлар учун шариат, бунга итоат этишимиз, уни ҳаётга татбиқ қилишимиз лозим, дейдилар. Шунга асосан, ҳанафий уламолари, агар мусулмон киши зиммийни (Ислом давлатидаги яшовчи ғайри динни) ўлдирса, қасос тариқасида мусулмон қотил ўлдирилади; шунингдек, эр киши аёлни ўлдирса, қасосга асосан қотил эр киши ўлдирилади, деганлар. Чунки оятда „النفس بالنفس“ яъни, жонга жон, деб ҳеч қандай тафриқасиз мутлақ келганлигини далил қилганлар.

Иккинчи далиллари: Аллоҳ таоло

أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَتْهُمْ أَقْتَدَهُ... ﴿٤٦﴾

„Ана уларни (пайгамбарларни) Аллоҳ ҳидоят қилган, сен ҳам (эй Муҳаммад) уларнинг тўғри йўлларига эргаш“ (Анъом, 90), дейди. Демак, Аллоҳ пайгамбар алайҳиссаломга ҳам ваҳий келмаган ўринларда уларга эргашишлик лозимлигини айтган.

Учинчи далиллари: Жаноби пайгамбаримиз зино

қилган яҳудийни ражм (тошбўрон) қилишда Таврот-га мурожаат қилганликлари ривоят қилинган.

Баъзи уламолар эса, бизнинг шариатимиз уларнинг шариатидаги ҳукмларнинг бизга шариатлигини тасдиқламаса, улар биз учун шариат эмас, чунки бизнинг шариатимиз илгариги шариатларнинг барчасини насх қилувчидир, деганлар. Бунда улар Аллоҳ таолонинг:

لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا...

„Биз сиз пайгамбарларнинг ҳар қайсиларингги алоҳида шариат ва хос йўл берганмиз“, (Моида, 48) деган ояти каримасини далил қилиб келтирадилар.

Иккинчидан Жаноби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳазрати Муознинг ҳукм қилиш тариқаси сифатида айтган фикрларини тасдиқлаганликлари маълум, бироқ унинг ичида ўтган умматлар китоби зикр қилинган эмасди.

Ҳақиқат биринчи мазҳабда. Зеро, бизнинг шариатимиз илгариги шариатларнинг шариатимизга хилоф бўлганларинигина насх қилган. Чунки Қуръони Карим бизга илгариги шаръий ҳукмни айтса, унинг биздан мансухлигига далил бўлмаса, у илоҳий ҳукмни бизга пайгамбар етказган бўлса, демак, у зимдан бизга ҳам шариатдир. Зеро, Қуръони Карим Таврот ва Инжилни тасдиқловчидир. Улардаги бирор ҳукмни насх қилмаса, у ҳолда уни тасдиқлаган бўлади.

الدليل العاشر - مذهب الصحابي

Учинчи манбаъ

САҲОБАНИНГ ЙЎЛИ

Расули Акрам соллаллоҳу алайҳи васаллам вафотларидан сўнг, у зот билан бирга бўлган, Қуръон ва унинг ҳукмларини яхши фаҳмлаган, кишилар ўртасида илмий деб танилган саҳобалар мусулмонларга шаръий фатволар бера бошладилар. Улардан турли муносабатларга боғлиқ бир қанча фатволар содир бўлди.

Тобиин* ва табаъа тобиъинлардан баъзилари мазкур фатволарни ёзишга аҳамият бердилар. Ҳаттоки баъзилари уларни Расулуллоҳнинг ҳадислари ила бирга ёза бошладилар. Хўш, шу фатволар шаръий масдар ҳисобланиб, нассларга қўшимча манбаъ бўладими? Мужтаҳид қиёсдан олдин мазкур фатволарга мурожаат қиладими? Ёки улар якка шахсларнинг ижтиҳодий фикрлари бўлиб, мусулмонлар учун ҳужжат деб эътиборга олинмайдими?

Ушбу мавзунинг хулосаси, ақл ва тафаккур ила билиб бўлмайдиган масалаларда саҳобаларнинг айтган сўзлари мусулмонлар учун ҳужжат эканлигида уламолар ўртасида ихтилоф йўқдир. Чунки саҳоба айтган сўзини албатта Пайгамбар алайҳиссаломдан эшитган бўлиши лозим.

Масалан: ҳазрати Ойша розийаллоҳу анҳо:

لا يملك الحمل في بطن امه اكثر من سنتين

„Ҳамл она қорнида икки йилдан ортиқ турмайди“, дедилар. Бундай фикрларни ижтиҳод билан билиб

* Саҳобалардан кейинги табаъа кишилари.

бўлмайди. Агар унинг саҳиҳлиги аниқ бўлса, манбаъи Расулуллоҳ бўлади. У ҳолда у саҳобийнинг сўзи суннат ҳисобланади.

Шунингдек, бир саҳоба сўз айтса, унинг сўзига бошқа саҳобалар эътироз билдирганлари маълум бўлмаса, унинг мусулмонлар учун ҳужжат эканлигига ҳам ихтилоф йўқдир. Чунки саҳобаларнинг Расулуллоҳга замондош, шариат сирларидан яхши воқиф, бир қанча масалаларда турли фикрда бўлганларига қарамай, бир шаръий ҳукмда иттифоққа келганликлари унда бирор қатъий далилга суянганликларидандир. Худди бувиларга (оналар бўлмасалар) олтидан бир миқдорда мерос беришга иттифоқ қилганларидек. Бу масалада мусулмон уламолари ўрталарида ихтилоф маълум эмас.

Ихтилоф саҳобанинг ўз ижтиҳоди, хусусий фикри ила айтган сўзи устидаки, уни бошқалар қувватламаганлар.

Абу Ҳанифа раҳматуллоҳ алайҳи ва у кишига ҳам-фикр бўлганлар, агар бир масалага ҳукми Аллоҳнинг китобидан ҳам, пайгамбарининг суннатидан ҳам топа олмасам, ундай ҳолда мен ихтиёр этган саҳобанинг сўзини олиб, ихтиёр этмаганимнинг сўзини олмайман, лекин уларнинг сўзларидан чиқмайман, дедилар. Имом Абу Ҳанифа саҳобалар ичидан муайян бир саҳобанинг фикрини ҳужжат деб билмайдилар. Модомики саҳобалардан бир масалада муайян бир фикр мавжуд экан, у ҳолда қиёсга мурожаат этиш мумкин эмас, чунки бир воқеа ҳукмида саҳобаларнинг икки хил фикрга бўлинишлари учинчиси йўқ ижмоъ, уч хил фикрга бўлинишлари эса, тўртинчиси йўқ ижмоъдир. Уларнинг сўзларидан чиқиш уларнинг ижмоъларига қарши чиқишдир, дейдилар.

Имомнинг далиллари:

1. Аллоҳ таоло Қуръони Каримда бундай деган:

وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَنٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ...

Яъни: „Иймонга аввал келган муҳожир ва ансорлардан ҳамда уларга яхшилик ила эргашганлардан Аллоҳ розидир, улар ҳам Аллоҳдан розидирлар“ (Тавба, 100).

Бу оятда Аллоҳ уларга эргашганларни мақтади, бу эса саҳобаларга эргашиш лозимлигини тақозо этади.

2. Жаноби Пайгамбар алайҳиссалом айтганларки:

اصحابى كالنجوم بايهم اقتديتم اهتديتم

Яъни: „Менинг саҳобаларим гўё йўлчи юдузлардир, уларнинг қайси бирларига эргашсаларинг, тўғри йўл топган бўласизлар“.

3. Тобиъин, табаъ тобиъинлар, бирор масалада насдан жавоб топа олмасалар, саҳобаларнинг сўзларини олишга ижмоъ қилганлар.

Имом Шофеъий раҳматуллоҳ алайҳи саҳобалардан муайян битталарининг фикрини ҳужжат деб билмай, балки уларнинг барчаларига ҳам муҳолафат дурустдир, дейдилар. Чунки уларнинг фикрлари, саҳобалар айтганлари маъсум бўлмаган яқка шахсларнинг ижтиҳодларидир. Бир саҳоба иккинчи саҳобага эътироз билдириши мумкин бўлганидек, улардан кейинги мухтафидларнинг ҳам уларга муҳолафат қилишлари жоиздир. Ҳукм чиқариш, фатво беришда сўзсиз итоат қилинадиган томондаги далилга асосланиш лозим. У томон, ёки Аллоҳнинг китобига, ёки пайгамбарнинг суннатига, ёки аҳли илмнинг бу масалада ихтилоф йўқдир деган кўрсатмаларига, ёки мазкурларнинг баъзиларига қиёс қилишдир.

Имом Шофеъийнинг далиллари:

1. Тобиъинлар ўз фатволарида саҳобаларнинг сўзларини эътиборга олган эмаслар. Масалан: Ҳазрати Али розийаллоҳу анҳу, дирълари (урушда киядиган махсус кийим) йўқолганда, уни бир яҳудий кишида кўрганлар. Бу диръ ўзлариники эканлигини даъво қилиб, ўша вақтдаги қози Шурайҳга мурожаат қилдилар. Қози Ҳазрати Алидан даъволарининг исботи учун ҳужжат талаб қилади. Ҳазрати Али ўғиллари Ҳасанни гувоҳ қилиб кўрсатадилар. Лекин қози бу гувоҳликни рад қилади. Ҳазрати Али қозига итоат этиб, диръни олиш фикридан қайтадилар. Демак, қозининг наздида, ўғилнинг отага гувоҳлиги жоиз эмас. Ҳазрати Али наздларида эса, жоиз бўлганлиги сабабли ўз ўғилларини гувоҳ деб кўрсатган эдилар. Яҳудий эса, Ҳазрати Алининг қози ҳукмига сўзсиз итоат этганларини кўриб, мусулмон бўлди.

Китобнинг биринчи қисми тугади.

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

القِسْمُ الثَّانِي فِي الْأَحْكَامِ الشَّرْعِيَّةِ

ИККИНЧИ ҚИСМ

ШАРЪИЙ ҲУКМЛАР ҲАҚИДА

Усулул фикҳ илмидаги ҳукмлар баҳси тўрттадир:

1. Ҳоким (**الحاكم**) – ҳукм чиқарувчи.
2. Ҳукм (**الحكم**) – мукаллаф ишида ҳокимнинг иродасига далолат қилувчи нарсаси.
3. Маҳкум фикҳ (**المحكوم فيه**) – ҳукмга алоқадор бўлган мукаллафнинг иши.
4. Маҳкум алайҳ (**المحكوم عليه**) – ишига ҳукм боғлиқ бўлган мукаллаф.

1. **الحاكم**. – Ҳоким.

У ким? Унинг ҳукми нима билан билинади?

Мукаллафларнинг барча ишларига оид чиқариладиган шаръий ҳукмларнинг масдари (чиқадиган ўрни) Аллоҳ субҳанаҳу ва таоло эканлигига мусулмон уламолари ўрталарида ҳилоф йўқдир. У ҳукмлар тўғридан-тўғри Куръон оятлари ила изҳор қилинган ёинки Пайғамбар алайҳиссаломга ваҳий орқали билдирилган ва шунингдек, мужтаҳидларга воситалар, аломатлар ёрдамида шаръий ҳукмлар чиқаришга йўл кўрсатиш усули билан ҳам бўлиши мумкин. Шунга асосан, шаръий ҳукм таърифи ҳақида олимлар бир фикрга келганлар. У таъриф қуйидагича:

خِطَابُ اللَّهِ الْمُتَعَلِّقُ بِأَفْعَالِ الْمُكَلَّفِينَ طَلَبًا أَوْ تَغْيِيرًا أَوْ وَضْعًا

Яъни, мукаллафларнинг ишларига боғлиқ бўлган Аллоҳнинг талаб ё ихтиёрий ё вазъий тарздаги хитобига шаръий ҳукм деб айтилади.

Усул уламоларининг машҳур бўлган қоидаларидан **لَا حُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ** деган қоида юқоридаги таърифни қувватлайди. Яъни, “Аллоҳнинг ҳукмидан бошқа ҳукм – ҳукм эмасдир”.

Бу қоида Қуръони каримнинг Анъом сурасидаги 57 оятига асосланган.

...إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ يَقُصُّ الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَصِيلِينَ

Яъни, “Аллоҳнинг ҳукмидан бошқа ҳукм йўқдир. У ҳақиқатни баён қилувчи ва У ҳаммадан яхши ҳукм чиқарувчидир”.

Аммо мусулмон уламолари ўрталарида бир масалада ихтилоф борки, у ҳам бўлса Аллоҳнинг пайғамбарлари ва унинг китоблари воситачилигисиз мукаллафларнинг ишларидаги Аллоҳнинг ҳукмини мукаллаф ўз ақли ила била оладими ё йўқми? Агар пайғамбар даъвати кимгаки етмаса, у ақли ила ўз ишидаги Аллоҳ ҳукмини билишга қодирми ё йўқми? – деган масаладир.

Демак, ҳоким Аллоҳ эканлиги масаласида хилоф йўқ. Хилоф Аллоҳнинг ҳукмини нима ёрдамида билиш тўғрисидадир.

Бундай ихтилоф бўйича мусулмон уламолари уч хил мазҳабга бўлинганлар:

1. مَذْهَبُ الْأَشَاعِرَةِ. – Ашъарийлар мазҳаби – Абул

Ҳасан Ашъарийга тобеълар. Бу мазҳабдагиларнинг фикрича, мукаллафларнинг ишларидаги Аллоҳнинг ҳукмини ақл ила билиб бўлмайди. Уни билиш учун албатта, пайғамбарлар, китоблар восита бўлмоғи лозим. Чунки, феъллардаги ҳукмларни баён этишда ақллар бир-биридан кескин фарқ қилади. Баъзи ақллар баъзи феълларни яхши деб ҳисобласа, айнан шу феълларни бошқа баъзи ақллар ёмон деб ҳисоблайди. Ҳаттоки бир кишининг ақли ҳам бир ишни қатъий яхши ёки қатъий ёмон дея олмайди. Қўпинча бир ишни яхши ёки ёмон деб баҳолашда ҳавою-нафс ғолиб келиши мумкин. Шуларга асосан, ақл яхши деб билган нарса Аллоҳ наздида ҳам яхши, уни қилиш матлуб, қилган киши Аллоҳдан савобга эга бўлади; ақл ёмон деб билан нарса Аллоҳ наздида ҳам ёмон, уни тарк қилиш лозим, уни қилгучини Аллоҳ жазолайди деб бўлмайди.

Мазкур мазҳабнинг фикрича, мукаллафлар ишларидаги яхшилик Шориъ уни яхши деб ҳисобласа ва уни қилишни талаб этса, ёинки уни мубоҳ деб ҳисобласагина яхшидир. Ёмонлик эса, қачон Шориъ уни ёмон деб ҳисоблаб, уни қилишдан қайтарсагина ёмондир.

Ақл яхши деб билган нарса яхши эмас ва у ёмон деб билган нарса ёмон эмас. Демак, яхши ила ёмоннинг миқёси – ўлчови, бу мазҳабда, шариятдир, ақл эмас.

Мазкур мазҳабга асосан, инсон, унга пайғамбар даъвати ва Аллоҳнинг шарияти етиб келмагунча, Аллоҳ томонидан бирор ишни қилишга ё қилмасликка мукаллаф бўлмайди, Аллоҳ пайғамбарлар орқали нима қилиш ва нима қилмаслик лозимлигини билдирмай туриб, ҳеч ким бир ишни қилгани учун савобга сазовор бўлмайди ва

аксинча қилмагани учун ʔиқобга учрамайди. Ким бутунлай узлатда яшаб, унга пайғамбар даъвати ва унинг шариати етмаган бўлса, ундай инсон савобга ҳам, ʔиқобга ҳам мустаҳиқ эмасдир.

Аҳлул фитрах (أَهْلُ الْفِتْرَةِ) – бир пайғамбар вафотидан сўнг, унинг шариати ҳали етиб бормаган, кейинги пайғамбар ҳам келмаган оралиқ даврда яшаганлардир. Улар мукаллаф ҳисобланмайдилар, улар савобга ҳам, ʔиқобга ҳам мустаҳиқ эмаслар. Бу мазҳабни Аллоҳнинг Исро сураси, 15-оятдаги сўзи ҳам қувватлайди.

... وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا ﴿١٥﴾

Яъни, “Биз то пайғамбар юбормагунимизча ҳеч кимни азобловчи эмасмиз”.

2. مَذْهَبُ الْمُعْتَزِلَةِ – муътазила мазҳаби – Восил ибн Атоға тобеълар.

Бу мазҳабдагилар айтадиларки, мукаллафларнинг ишлари хусусидаги Аллоҳнинг ҳукмини Унинг пайғамбарлар ва китоблари воситасисиз мукаллаф ўзи билиши мумкин. Чунки мукаллафнинг ҳар бир иши ўзига хос сифатга эга. Ўша сифат таъсирида унинг фойдали ё зарарли эканлиги маълум бўлади. Инсон ақли эса ишнинг ўша сифатига ва ундан келадиган фойда ва зарарга асосланиб уни яхши ёки ёмон деб ҳукм чиқаришга қодир. Ишлардаги Аллоҳнинг ҳукми мукаллаф ақл-идрокига асосан, фойдали ёки зарарли бўлади. Демак, Аллоҳ Таоло мукаллафлардан уларнинг ақллари идрокида, уларга фойдали деб ҳисоблаган нарсани қилишни, уларга зарарли деб ҳисоблаган нарсани қилмасликни талаб қилади.

Инсон ақли нимани яхши деб ҳисобласа, уни қилиш матлуб, қилувчига Аллоҳ томонидан савоб

берилади. Ақл нимани ёмон деб ҳисобласа, у ёмон. Аллоҳ уни қилмасликни талаб этади, қилганларни эса, азоблайди.

Мазкур мазҳабнинг асоси: ақл нимани яхши, фойдали деб ҳисобласа, ўша нарса феъллардаги яхшиликдир; нимани ёмон, зарарли деб ҳисобласа, ўша нарса феъллардаги ёмонликдир. Мукаллафларнинг ишларидаги ҳукми уларнинг ақллари яхши ёки ёмон деб ҳисоблашига биноан бўлади.

Мазкур мазҳабга кўра, кимга пайғамбарлар даъвати ва шариатлари етмаган бўлса ҳам, ақлларига асосан мукаллафдирлар. Ақллар яхши деб ҳисоблаган ишни қилсалар, Аллоҳ томонидан савобга, ёмон деб ҳисоблаган ишни қилсалар, азобга дучор бўладилар. Ушбу мазҳабдагиларни, оқил инсон ҳар бир ишнинг хусусиятига ва унинг натижасига қараб яхши ёки ёмонлигини ажратишга қодир, деган фикр қувватлайди. Неъматга, ростгўйликка, вафога, омонатдорликка миннатдорчилик билдириш яхши эканлиги, аммо унинг акси бўлмиш ношукурчилик эса, ёмон эканлигини қайси ақл соҳиби инкор этади. Ҳеч бир оқил инсон мукаллафларнинг феълларидаги Аллоҳнинг машруъ қилган ҳукмлари уларнинг фойдалари ва зарарлари асосига бино қилинганлигини инкор этаолмайди. Шунга асосан, Аллоҳнинг шариати етган инсонлар ўша шариат ҳукмига биноан мукаллафдирлар, аммо Аллоҳнинг шариати етмаган инсонлар ақлларига биноан мукаллафдирлар. Демак, улар ақллари нимани яхши деб ҳисобласа, ўшани қилишлари, нимани ёмон деб ҳисобласа, уни тарк этишлари, қилмасликлари лозим.

3. مَذْهَبُ الْمَآثِرِيَّةِ – Мотуридиййа мазҳаби – Абул Ҳасан Мотуридийга тобеъ бўлганлар.

Бу мазҳаб мўътадил, ўртача йўл тутган бўлиб, мен ҳам шу мазҳабни устун деб биламан.

Мазкур мазҳаб фикрининг хулосаси: мукаллафнинг ишлари маълум хусусиятларга эга, ўша хусусиятларга қараб ишнинг натижасини билиш мумкин. Ақл шу хусусият ва натижаларга биноан уни яхши ё ёмон деб ҳукм чиқаришга қодир. Соғлом ақл қайси ишни яхши деб ҳисобласа, у яхши ва қайси ишни ёмон деб топса, у ёмон. Лекин мукаллафларнинг ишларидаги Аллоҳнинг ҳукмларини ақлнинг идрокига асосан яхши ё ёмон деб бўлмайти. Чунки ақллар қанчалик етук бўлмасин, гоҳо хатога ҳам йўл қўяди. Ушбу сабабларга кўра, мукаллафларнинг ишларидаги Аллоҳнинг ҳукмини фақат пайғамбарлар воситаси ила билиш мумкин.

Мотрудийалар, ақллар ишлардаги фойда ва зарар келтириш хусусиятига биноан, уни яхши ва ёмонлигини била олади, деган фикрларида муътазилаларга мувофиқ келадилар, аммо мукаллафлар ишларидаги Аллоҳнинг ҳукми ақлнинг ҳукмига мувофиқ бўлади, ақл нимани яхши деб ҳисобласа, уни қилиш Аллоҳ тарафидан матлуб ва нимани ёмон деб ҳисобласа, уни қилмаслик матлуб, деганларида, уларга тескари келадилар. Шу билан бирга, ишлардаги Аллоҳнинг ҳукмини фақат пайғамбарлар, китоблар воситасида билиш мумкин, дейишлари ашъарийларнинг фикрларига мувофиқ бўлиб, ишларнинг яхши ва ёмонлиги шаръийдир, ақлий эмасдир. Ҳар бир иш то Аллоҳ уни қилишни талаб қилсагина яхши, ва то Аллоҳ уни қилмасликни талаб қилсагина, ёмон ҳисобланади.

Бу фикрнинг ботиллиги кўриниб турибди. Шариатда ворид бўлмаган бир қанча улугъ фазилатлар борки, фойдали бўлганлиги учун уни ақлнинг ўзи яхши дейди. Ва бир қанча разолат,

қабих ишлар борки, зарарли бўлганлиги учун уни ёмон деб ҳисоблайди.

Бу айтиб ўтилган ихтилофлар пайғамбарларнинг даъвати етмаган кишиларгагина самара беради. Аммо пайғамбарлар даъвати етган кишиларга эса, яхши ва ёмоннинг миқёси шариатларида ворид бўлган ҳукмларга асосан бўлади. Шориъ нимани яхши деса, уни қилиш матлуб ҳам қилувчи савобга эга бўлади: нимадан қайтарса, у ёмон, уни қилмаслик матлуб ҳам қилувчи азобга дучор бўлади.

II. الْحُكْم – ҲУКМ

Таърифи. Навлари. Ҳар қайси навнинг қисмлари.

1. ҲУКМНИНГ ТАЪРИФИ

Шаръий ҳукм усул уламолари истилоҳида қуйидагича таърифланади.

Ҳукм – мукаллафларнинг ишларига боғлиқ бўлган Шориънинг талабий, ихтиёрий ва вазъий хитобидир.

Масалан, Аллоҳнинг Моида сураси 1 оятидаги

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَوفُوا بِالْعُقُودِ...

деган сўзи. Бунда Шориъ мукаллафдан аҳдга вафо қилишни талаб қилмоқда.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ...

– Хужурот сурасидаги 11 оят бировни масхаралашни тарк этишга чақирувчи Шориънинг хитобидир.

فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يَفْقِهَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا
فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ...

Бақара сурасидаги 229 ояти – эр ўз хотинини талоқ қилиш эвазига хотинидан мол олишга ихтиёрли эканлигини англатувчи хитобдир.

لَا يَرِثُ الْقَاتِلُ

Бу ҳадис орқали Шориъ, мерос олишга ҳақли инсон, агар ўзига мерос қолдирувчи кишини ўлдириб қўйса, бу жиноятини мерос олишдан манъ этишига (вазъ) сабаб қилиб қўйган.

Шориънинг ушбу бу талабий, ихтиёрий ва вазъий наслари, усул уламолари истилоҳида, шаръий ҳукмдир.

Аммо шаръий ҳукмнинг фуқаҳолар истилоҳидаги таърифи бошқачароқ бўлиб, улар феълдаги Шориънинг хитоби тақозо қилган натижага ҳукм деб атайдилар.

Аллоҳнинг **أَوْفُوا بِالْعُقُودِ** – яъни, аҳдга вафо қилинглари, деган сўзи, аҳдга вафо қилиш вожиблигини тақозо қилади. Усул уламолари истилоҳида насснинг ўзи ҳукм, фуқаҳолар истилоҳида эса, аҳдга вафонинг вожиблиги ҳукмдир.

Аллоҳнинг **وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَى** – яъни, зинога ҳаргиз яқинлашманглари, деган сўзи – насси усул уламолари истилоҳида ҳукм, аммо фуқаҳолар истилоҳида зинога яқинлашишнинг ҳаромлиги ҳукмдир.

Мукаллафлар ишларига боғлиқ бўлган Шориънинг хитоби усул уламолари истилоҳидаги шаръий ҳукм эканидан келиб чиқиб, ҳеч ким, шаръий

ҳукм фақат Шориънинг хитобига хосдир, ижмоъ, қиёс ва бошқа шаръий далилларни ўз ичига олмайди, деб гумон қилмасин. Чунки бошқа шаръий далиллар чуқур ўрганилганда, улар ҳам насс экани билинади, лекин уларда Шориънинг хитоби мубошаратан бўлмай, билвоситадир. Шунинг учун мукаллафларнинг ишларига боғлиқ бўлган ҳар бир талабий, ихтиёрий, вазъий шаръий далиллар усул уламолари истилоҳида шаръий ҳукмдир.

2. ШАРЪИЙ ҲУКМЛАР НАВЛАРИ

Усул уламоларининг истилоҳидаги шаръий ҳукм таърифидан кўриниб турибдики, у бир хил эмасдир. Чунки ҳукм, мукаллафнинг ишига ё талаб жиҳатидан, ё ихтиёрий ва ё вазъий жиҳатдан боғлиқ бўлиши мумкин.

Усул уламолари истилоҳларида, ҳукм мукаллафнинг ишига талаб жиҳатидан ё ихтиёрий боғлиқ бўлса, уни таклифий ҳукм; вазъий жиҳатдан боғлиқ бўлса, уни вазъий ҳукм деб аташ жорий қилинган. Шунинг учун шаръий ҳукмни икки қисмга – таклифий ҳукм ва вазъий ҳукмга бўлишга қарор қилганлар.

Мукаллафдан бир ишни қилишни талаб қилувчи ё бирор ишни қилмасликни талаб қилувчи ёнги бирор ишни қилиш ё қилмаслик ўртасида ихтиёрий бўлган ҳукмга таклифий ҳукм деб аталади.

Мукаллафнинг қилиши талаб этилган ҳукмга мисоллар:

Тавба - 103

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً

Яъни: “Эй Расул, мусулмонларнинг молларидан закот олинг”.

وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ

Яъни: “Одамларга Байтуллоҳни Ҳаж қилиш Аллоҳ томонидан фарз қилинди”.

Моида-1

يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ

Яъни: “Эй мўминлар, ваъда ва аҳдларингга вафо қилинглар”.

Қилмаслик талаб этилган ҳукмга мисоллар:Хужурат сураси 11-оятда Аллоҳ дейди:

يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ...

Яъни: “Бир қавм бошқа бир қавмнинг устидан кулмасин, масҳара қилмасин”.

وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ

Исро-32

Яъни: “Зинога ҳаргиз яқинлашманглар”.

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ

Моида-3

Яъни: “Сизларга ўзи ўлган ҳайвон, қон ва

тўнғиз гўштини истеъмол этишлик ҳаром қилинди”.

Мукаллаф қилиш ва қилмасликда ихтиёрий бўлган ҳукмга мисоллар:

وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا...

Моида -2

Яъни: “Қачонки ҳаж эҳромини ечсаларинг, ов қилинглар”. Бундаги талаб ихтиёрий – хоҳласа ов қилади, бўлмаса йўқ.

فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا

Жумъа-10

Яъни: “Жума намозини ўқиб бўлгандан сўнг тарқалинглар”. Бундаги тарқалиш ҳам ихтиёрий – иши борлар тарқалиб, иши йўқлар эса, масжидда кейинги намозни кутиб ўтиришлари ҳам мумкин.

Мулоҳаза: Мукаллаф қилиш ва қилмасликда ихтиёри бўлган ҳукмларда ҳеч қандай тақлиф йўқлиги ўз-ўзидан маълум. Чунки унда мукаллафни қилгин деб ҳам, қилмагин деб ҳам тақлиф қилинмайди. Бирок, бу турдаги ҳукмларни тақлифий ҳукмлар туркумига киритишда кўпинча ишлардан кўзда тутилган мақсад эътиборга олинган.

Аммо, бирор ҳукмни бажариш учун ўртага бошқа нарсани сабаб ё шарт қилиб ёки у ҳукмнинг бўлишига бирор нарса монё қилиб қўйилган ҳукмга вазъий ҳукм деб айтилади.

Бир ҳукмнинг бўлишига иккинчи бир нарсани сабаб қилиб қўйилганига мисоллар: Моида- 6 оятида Аллоҳ дейди:

يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا
وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ ...

Яъни: “Эй иймон келтирганлар, агар намоз ўқишга турсаларинг, уни бошламасдан аввал юзларингни ва қўлларингни тирсаги ила қўшиб ювинглар”. Намознинг мукаммал бўлишига сабаб қилиб таҳоратнинг фарзлиги қўйилди.

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا

Моида-38

Яъни: “Ўғри эр кишининг ва ўғри аёл кишининг ҳар иккисининг ҳам қўлини кесинглар”. Қўлнинг кесилишига сабаб қилиб ўғрилиқни қўйилди.

Пайғамбаримиз алайҳиссалом айтадиларки:

مَنْ قَتَلَ قَتِيلًا فَلَهُ سَلْبُهُ

Яъни: “Кимики жангда душманни ўлдирса, у аскар, душмандаги бор молни олишга ҳақли”. Бунда душманнинг ўлдирилиши ўлдирганга унинг молини олишга сабаб қилиб қўйилди.

Бир ҳукмнинг бўлишига иккинчи бир нарсани шарт қилиб қўйилганига мисоллар: Оли Имрон-97

وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيْلًا

Яъни: “Кимки сафар ҳаражатларига қодир бўлса, унга Аллоҳ учун Байтуллоҳни ҳаж қилмоқ фарздир”. Бунда ҳажнинг фарз бўлишлигига йўл ҳаражатларига қодир бўлмоқлик шарт қилиб қўйилди.

Пайғамбар алайҳиссалом:

لَا نِكَاحَ إِلَّا بِشَاهِدَيْنِ дедилар. Бу билан уйланиш шаръан саҳиҳ бўлишлиги учун никоҳ вақтида энг камида икки кишининг гувоҳ бўлиши шарт қилинди.

Бир ҳукмга иккинчи бир нарсанинг монёъ бўлишига мисол:

Пайғамбаримиз алайҳиссалом:

لَيْسَ لِلْقَاتِلِ مِيرَاثٌ дедилар. Яъни: “Мерос қолдирувчини ўлдирган қотилга мерос берилмайди”. Бу билан қотиллик мерос олишга монёъ қилиб қўйилди.

Мазкур мисолларнинг الحكم الوضعى – ҳукмул вазъий деб номланишига сабаб, мусаббабга сабаблар, маршрутларга шартлар ҳамда баъзи ҳукмларга монёъликлар қўйиб қўйилганидир.

Таклифий ҳукм ила вазъий ҳукм ўртасидаги фарқни икки жиҳатдан билса бўлади:

1. Таклифий ҳукмлардан мақсад, мукаллафдан бир ишни қилиш ёки қилмаслик талаб этилади ёки қилиш-қилмасликда ихтиёрли эканлиги билдирилади. Аммо вазъий ҳукмларда таклиф ҳам йўқ, ихтиёрлик ҳам йўқ, балки ундан мақсад – ушбу мусаббабга бу сабаб, ушбу маршрутга бу шарт ва ушбу ҳукмга мана бу монёъ деб баён қилишдир.

2. Қилиш ё қилмаслик талаб этилган ёки қилиш ва қилмасликда ихтиёрли бўлган таклифий ҳукмларни билдирувчи ишларни бажаришлик, албатта, мукаллафнинг қўлидан келиши, бажара олиши лозим.

Чунки таклиф ва ихтиёрлилик қўлдан келадиган, қурби етадиган ишларгагина жоиздир.

Аммо бир ҳукмнинг бўлиши учун ўртага қўйилган сабаб, шарт ва монёъликларни ўз ичига олган ишларни мукаллаф баъзисини бажара олиши, баъзисини бажаришга қурби етмаслиги мумкин.

Мукаллаф қодир бўлган ва ҳукмнинг келиши

учун ўртага бир сабаб қўйилган вазъий ҳукмлар: кишилар ўртасидаги барча турдаги аҳдлар; тасарруфотлар; ҳамма гуноҳ ва жиноятларга белгиланган жарималар ва ҳоказолар. Буларни мукаллаф бажаришга киришса, аҳдлар, тасарруфотлар ўз самарасини беради ва бирон бир жиноят қилса, унга яраша жазога сазовор бўлади.

Мукаллаф қодир бўлмаган, аммо ҳукмнинг юзага келиши учун ўртага бир сабаб қўйилган вазъий ҳукмлар: мерос олишга сабаб-қариндош бўлиш, лекин қариндош бўлиш мукаллафнинг қудратидаги иш эмас, у қачон қариндош бўлиб туғилсагина, мерос олишга ҳақли бўлади. Ўлимтикни истеъмол қилишга сабаб-ҳалок бўлиш мумкин бўлган даражадаги очлик. Очликни мукаллаф ўзи ҳосил қилолмайди.

Мукаллаф қодир бўлган ва ҳукмнинг юзага келиши учун ўртага бир шарт қўйилган вазъий ҳукмлар: никоҳ шаръан саҳиҳ бўлиши учун энг камида иккита гувоҳ шарт. Олди-сотдининг шаръан саҳиҳ бўлишлигига пул ва сотиладиган нарсанинг маълум бўлиши шарт.

Мукаллаф қодир бўлмаган, аммо ҳукмининг юзага келиши учун ўртага бир шарт қўйилган вазъий ҳукмлар: етимларга валоятнинг, яъни, уларга қараб туриш муддатининг тугаши учун етим балоғатга етиши шарт. Ёшларнинг олди-сотдилари қонуний бўлиши учун улар рошид бўлишлари, яъни, ақллари камолга етиши шарт.

Шунингдек, монеълик ҳам мақдур (қўлидан келади) ва ғайри мақдурга (қўлидан келмайди) бўлинади. Мақдур монеъга мисол: мукаллафни мерос олишдан манъ қилувчи нарса – қатл. Қодир бўлмаган монеъга мисол: васият қилинган киши васият қилувчига нисбатан мерос олувчи бўлиши.

اَقْسَامُ الْحُكْمِ التَّكْلِيفِي

ТАКЛИФИЙ ҲУКМ ҚИСМЛАРИ

Таклифий ҳукм беш қисмга бўлинади:¹

1. Ал-ийжоб. 2. Ан-Надб. 3. Ат-Таҳрим. 4. Ал-Кароҳаҳ. 5. Ал-ибоҳаҳ.

Зеро, бирор ишнинг бўлишини қатъий сийға ила талаб қилинса, у вожибдир: унинг натижаси вужуб, бўлиши талаб қилинган иш эса, вожиб бўлади.

Агар ишнинг бўлишини талаби қатъий бўлмаса, у надбдир: унинг натижаси надб, талаб қилинган иш мандуб бўлади.

Агар бажарилмаслиги талаб қилинган ишнинг сийғаси қатъий бўлса у таҳрим: унинг натижаси ҳурмах, қилинмаслиги талаб қилинган иш муҳаррам бўлади.

Агар бажарилмаслиги талаб қилинган ишнинг сийғаси қатъий бўлмаса у кароҳаҳдир: натижаси ҳам кароҳаҳ, қилинмаслиги талаб этилган иш макруҳ бўлади.

Мукаллаф қилиш-қилмасликда ихтиёрли бўлган иш бўлса, у ибоҳаҳ: натижаси ибоҳаҳ, ишнинг ўзи эса, мубоҳ бўлади.

Демак, қилиниши талаб этилган иш икки қисм – вожиб ва надб. Қилинмаслиги талаб қилинган иш ҳам икки қисм – ҳаром ва макруҳ.

Аммо қилиш ва қилмаслик ўртасида ихтиёрли бўлгани эса, биттадир – мубоҳ. Барчаси беш қисмдир.

1. الواجب – ал-Вожиб.

Вожибнинг таърифи: Шориъ мукаллафдан бирор ишни қилишни қатъийян талаб этса, қатъийлигига сийғанинг ўзи далолат қилса ёинки бирор қарина

¹. Аммо ҳанафий уламолари таклифий ҳукмларни етти қисмга бўлганлар. Уларнинг баъзи кейинроқ келади, инша Аллоҳ.

унинг қатъийлигини ифода қилса, ундай иш вожибдир.

Масалан, рўза тутмоқлик вожибдир, чунки тутишни талаб қилган сийга қатъийдир. Зеро, Бақара 183 оятида Аллоҳ

كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ

дейди. Яъни: “Сизларга рўза тутишлик вожиб қилинди”.

Уйланишдан олдин уйланаётган аёлга маҳр бермоқлик вожибдир. Зеро, Аллоҳ Нисо-4 оятида

وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدُقَتِهِنَّ نِحْلَةً

дейди. Яъни: “Хотинларга уларнинг маҳрларини хурсандлик ила беринглар”.

Шунингдек, намоз ўқиш, закот бериш, ҳаж қилиш, ота-онага яхшилик қилиш каби бажарилиши талаб қилинган бир қанча ишлар борки, уларни қилишлик мутлақ амр сийғасида келган. Шу билан бирга, бир қанча нассларда уларни тарк этган мукаллафни уқубатга солиш ваъда қилинган.

Қачонки Шориъ бирор ишни қилишни талаб этса, талабнинг қатъийлигига бирор қарина далолат қилса, у қарина шу жумла ичида келадими ёки бошқа жумлада келадими, барибир у вожибдир.

اقسام الواجب – ВОЖИБНИНГ ҚИСМЛАРИ

Вожиб турли эътиборларга қараб, тўрт қисмга бўлинади.

التقسيم الاول – Биринчи тақсим.

Вожиб бажарилиш вақтига қараб икки қисмга бўлинади:

واجب مطلق – вақти тайинланган ва واجب مؤقت –

вақти тайинланмаган вожиблар. Шориъ мукаллафдан муайян вақтда бажарилишини талаб қилса, бу вақти тайинланган вожиб бўлади. Масалан, беш вақт намоз каби. Чунки Шориъ ҳар бир намознинг бажарилишини муайян вақт доирасида чегаралаб берган. Муайян вақтидан олдин адо этилмайди. агар узрсиз вақтидан кечиктирилса, гуноҳкор бўлади. Шунингдек, рўза ҳам фақат Рамазон ойида тутилади. Ундан олдин вожиб бўлмайди ва ундан кейин ҳам адо этилмайди. Шориъ ҳар бир вожиб учун муайян вақт тайинланган.

Вақти тайинланмаган вожиб эса, Шориъ мукаллафдан бажаришни талаб қилган, лекин унинг бажарилиш вақтини кўрсатмаган бўлади. Масалан, қасам ичиб, қасамини бажармаган киши бериши лозим бўлган қаффоратлар. Бунда қасамхўр киши қаффоротни хоҳласа, дарҳол адо этади, ёнки қачон ихтиёр қилса адо этиши мумкин.

Шунингдек, ҳаж ҳам вақти тайинланмаган вожибдир. Чунки қодир бўлган кишига уни адо этиши учун маълум йил тайинланган эмас.

Вақти тайинланган вожибни мукаллаф ўша кўрсатилган вақтда, барча арконларини жойига қўйиб, мукамал бажарса, унинг бажарилишига اداء “адо” дейилади.

Агар уни ўз вақтида мукамал бажармаган бўлса, лекин уни ўша муайян вақт ичида қайтадан мукамал этиб бажарса; уни اعادة “иода” дейилади.

Агар уни муайян вақт чиқиб кетгандан сўнг бажарса, уни قضاء – “қазо” дейилади.

Кимки пешин намозини муайян вақт ичида мукаммал бажарса, вожиби адо бўлади, кимки уни сув бўлмаганлиги учун таяммум ила ўқиса, сўнг тайинланган вақт чиқмасдан сув топилса, кейин таҳорат қилиб, пешинни иккинчи бор ўқиса, намози иода, яъни қайтариб ўқиган ҳисобланади, агар уни вақти чиққандан сўнг ўқиса, намозини қазо қилган бўлади.

الواجب المؤقت – вақти тайинланган вожиб яна ўз навбатида уч навъга бўлинади:

а) ҳар бир вожибки, Шориъ уни бажаришни белгиланган вақтда, ўша вожибни ҳам ва шунга ўхшаш бошқа вожибни ҳам бажариш мумкин бўлса,

ундай вожиб **الواجب الموسع وقته** – кенг вақтли вожиб дейилади. Масалан, пешин вақтида ўша кунги пешинни ҳам, бошқа намозни ҳам адо этиш мумкин. Мукаллаф пешинни белгиланган вақтнинг қайси бўлагида ўқиса бўлди;

б) агар Шориъ белгиланган вақтга фақат ўша белгиланган вожибнинг ўзигина сиғса, уни **الواجب المضيق وقته** – тор вақтли вожиб дейилади.

Масалан: рўзаси тутиш белгиланган рамазон ойида фақат ўша йилги рўзани тутиш мумкин, холос. Бошқа рўза у вақтга сиғмайди.

в) агар бир вожибнинг вақти, бир жиҳатдан қараганда, ўша вожибдан бошқаси сиғмайдиган, аммо бошқа тарафдан қараганда, у ҳам ва бошқаси ҳам сиғадиган бўлса, бундай вақтда **ذو الشبهين** – икки томонлама вожиб дейилади. Масалан, ҳажни олсак, унинг белгиланган вақти бир мукаллафга бир йилда бир бор ҳаж қилиш имконини беради, холос. Бошқа иккинчи ҳаж қилишни сиғдирмайди. Аммо уни бажариш учун ҳаж маносикларига белгиланган

вақтнинг ҳаммаси кетмайди.

الواجب الموسع – вақти кенг ва

ذو الشبهين – вақти тор ҳамда

икки томонлама вожибларга бўлинишидан қуйидаги натижалар зоҳир бўлади.

1. Вақти кенг вожибни бажаришда мукаллаф ният ила қайси вожибни бажараётганини тайинламоғи лозим, чунки у вақтда бошқа вожибни ҳам бажариш мумкин бўларди. Масалан, агар пешин вақтида ўша кунги тўрт ракат пешинни ният қилсагина, ўша кунги пешинни адо этган бўлади. Аммо ўша кунги пешинни ният қилмай, тўрт ракат намоз ўқишни қасд қилган бўлса, у ҳолда намози нафл ҳисобланиб, бўйнида тўрт ракат пешин турган бўлади.

2. Вақти тор вожибни бажаришда мукаллаф ният ила қайси вожибни адо этаётганини тайинлаш шарт эмас, чунки у вақтда бошқа вожибни бажариш мумкин ҳам эмас. Биноан алайх, мукаллаф ният қилиши биланок ўша вақтдаги вожибдан ҳисобланади. Масалан, Рамазон ойида рўза тутишни ният қилиши ила фарз қилинган рўзадан ҳисобланади, чунки Рамазон ойида унга тайинланган, фарз қилинган рўзадан бошқа рўза сиғмайди. Бир кунда икки кунлик рўза тутиб бўлмайди.

3. Вақти икки томонлама бўлган вожибда эса, мукаллаф мутлақ, ҳеч бир нарсага боғламай ният қилса, у ҳолда ўша вақтдаги вожибдан ҳисобланади. Лекин нафл ният қилса, нафлдан ҳисобланади, чунки унинг вақти ўша вожибни ҳам ва бошқани ҳам сиғдиради.

Вожибнинг вақти тайинланган ва вақти тайинланмаган қисмларга бўлинишдан қуйидаги натижалар зоҳир бўлади:

1. Вақти тайинланган вожибни мукаллаф кўрсатилган вақтдан узрсиз кечиртирса, гуноҳкор бўлади. Зеро, тайинланган вожиб икки вожибдан иборат: бажариш вожиблиги ва вақт вожиблиги. Демак, вожибни вақти ўтгандан сўнг бажарган бир вожибни бажариб, иккинчи вожибни – вақтида бажаришни тарк қилганлиги учун гуноҳкор бўлади.

2. Вақти тайинланмаган вожибни эса, мукаллаф қачон бўлса, бажарса бўлади. Кечиктиргани учун гуноҳкор бўлмайди. ишқилиб, вафот бўлмасдан олдин бажариш лозим.

التقسيم الثاني – ИККИНЧИ ТАҚСИМ

Вожиб бажарилишининг талаб қилинишига қараб, икки қисмга бўлинади: واجب عيني – вожиби айний ва واجب كفائي – вожиби кифойий.

– Вожиби айний – Шориъ уни ҳар бир мукаллафдан бажарилишини талаб қилган вожибдир. Уни бошқа одам бир мукаллаф номидан бажариши мумкин эмас, ҳар ким ўзи бажариши шарт. Беш вақт намоз, закот, рўзаларни адо этиш; маст қилувчи ичимликлар ва қимор кабилардан узоқ бўлиш сингари ишлар.

– Вожиби кифойий – Шориъ унинг бажарилишини мукаллафларнинг ҳаммаларидан эмас, баъзиларидан талаб қилган вожибдир. Чунки, уни баъзи мукаллафлар бажарсалар, бошқалар гуноҳкор бўлишдан қутуладилар, аммо уни ҳеч ким бажармаса, мазкур вожибга бепарво бўлганликлари учун барча мукаллафлар гуноҳкор бўладилар. Амри маъруф ва наҳий мункар, вафот қилган мўминга жаноза ўқиш, шифохоналар солиш, жамият учун керакли илмларни билиш, чўкаётган кишини

қутқариш, халқ муҳтож бўлган турли саноат ишларини йўлга қўйиш кабилар.

Мазкур вожибларни Шориъ жамият ичида мавжуд бўлишини талаб қилади. Муайян мукаллафлардагина бўлишини талаб қилмайди. Зеро, жамият маслаҳати, ўша вожибни ким қилишидан қатъи назар, унинг жамиятда мавжудлигидадир.

Вожиби кифойийларни бажариш жамиятдаги барча мукаллафлардан талаб қилинади. Бир вожибни бажаришга қайси мукаллаф қодир бўлса, у вожиб ўша кишига вожиб. Агар ўзи қодир бўлмаса, бажаришга қодир бўлган кишини тарғиб қилиши ва у вожибни юзага чиқаришга кўмаклашиши лозим. Қачонки мазкур вожиб бажарилар экан, жамият аъзоларининг барчаларидан унинг гуноҳи кўтарилади. Аксинча, ҳеч ким унга аҳамият бермаса, барча баб-баробар гуноҳкор бўлади. Қодир кишилар қилмаганлари учун, бошқалар қодир кишини қилишга тарғиб этмаганликлари учун гуноҳкордирлар. Бу кўриниш, қилиниши лозим бўлган вожибни бажаришдаги ўзаро ҳамкорликдир.

Масалан, бир тўп кишилар сувда чўкаётганлигидан ёрдам сўраган бир инсонни кўриб қолдилар. Кишилар ичида сувда сузишни биладиганлар ҳам, билмайдиганлар ҳам бор. Бундай ҳолда чўкаётганни қутқариш сузишни биладиганлар учун вожиб, аммо сузишни билмайдиганлар эса, биладиганларни чўкаётганни қутқаришга ундашлари лозим. Чўкаётган қутқарилса, ҳеч ким гуноҳкор эмас, агар қутқарилмаса, барча гуноҳкор.

Агар бир кифойи вожибни бажариш бир киши учун муайян бўлса, ҳалиги вожиб киши учун вожиби айнийга айланади. Масалан, чўкаётган одамни сузишни яхши биладиган бир киши кўрса, уни қутқариш ҳалиги одам учун вожиби айнидур.

التقسيم الثالث – учинчи тақсим

Вожибнинг бундай тақсимида бўладиган самара агар у чегараланган бўлса, ундай вожибни талаб қилиш жоиздур ва у зиммадаги қарзидир. Агар у чегараланмаган бўлса, зиммадаги қарз ҳисобланмай,

تۆرتىنچى تاقسىم - التّفسيمُ الرَّابِعُ

Ихтиёрий вожиб, Шория мукаллафдан кўрсатилган ишлардан биттасини ихтиёр этиб бажаришни талаб қилади. Масалан, қасам ичиб унинг уддасидан чиқа олмаган кишига жарима тариқасида Аллоҳ Таоло учта ишдан бирини ихтиёр

қилиб бажаришни кўрсатган. Яъни, ё ўн кишини тўйдириш, ё ўн кишини кийинтириш, ё бир қул озод қилиш лозим.

Мазкур уч нарсадан бирини мукаллаф ўзи ихтиёр қилиб олишига имконият берилган. Шулардан биттасини бажаргандан сўнг зиммасидаги вожибдан қутилган ҳисобланади.

II الْمَنْدُوبُ – МАНДУБ

Мандубнинг таърифи.

Шориф мукаллафдан қилишликни қатъий талаб қилмаган ишга мандуб дейилади.

Унинг қатъий эмаслигига талаб этувчи сийғанинг ўзи далолат қилиши ёки талаб сийғаси ёнида бирор қарина келиб, унинг қатъий эмаслигини билидириши мумкин. Талаб қилувчи сийғанинг ўзи қатъий эмаслигига мисол: **يُسْنُ كَذَا** – бундай қилишлик суннат, **يَنْدُبُ كَذَا** – бундай қилишлик мандуб каби.

Талаб амр сийғасида келган, лекин уни қарина келиб вожибдан мандубга айлантирганига мисол:

Бақара - 282 ояти:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى
فَآكُتِبُوهُ... ﴿٢٨٢﴾

Яъни: “Эй мўминлар, қачон бир-бирингизга қарз берсаларинг, қарзнинг миқдорини, қачон беришга келишганликларингизни ёзиб, ҳар икки томон имзо чекиб тасдиқлаб қўйинглар”, дейди Аллоҳ. Бу

оятдаги **فَاكُتِبُوهُ** амр сийғасида келган бўлса ҳам,

унинг кетидан келадиган оят (қарина) амрни вожибдан мандубга тушириб қўйган. У қарина мазкур суранинг 283-оятидир.

فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِيَ مِنْ أَمْنَتِهِ

Яъни: “Агар баъзиларингиз баъзиларингизга ишонсангиз, у ҳолда берилган қарзни ёзмасаларинг ҳам, омонат олган киши омонатни ўз вақтида эдо этсин”.

Бу оят юқоридаги “ёзинглар” деган амр сийғасини ийжобдан надбга тушириб қўйган. Яъни, биров-бировларингга ишонсангизлар, ёзмасаларинг ҳам мумкин.

Амр сийғасини ийжобдан надбга тушириб қўядиган қарина, юқоридаги мисол каби, насдан (оят ё ҳадисдан) ёки умумий шариат таълимотларидан бўлиши мумкин.

Гоҳо бирор ишни қилмаганлиги учун жазо тайинланган бўлса, у ийжобга қарина, тайинланмаган бўлса, надбга қарина бўлиши ҳам мумкин.

Мисол: Оли Имрон 4-оят:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ

Яъни: “Бизнинг аломат ва оятларимизга мункир бўлган кишилар учун қаттиқ азобларни тайёрлаб қўйганмиз”, дейди Аллоҳ Таоло. Мазкур оят маъносидан маълум бўладиги, Аллоҳ айтганларига иймон келтирмоқ вожибдир.

Биноан алайҳ, усул уламолари ўрталарида: вожиб шундай ишки, уни тарк қилган киши уқубатга сазовор бўлади, деган таъриф, мандуб шундай ишки, уни тарк қилган киши уқубатга мустаҳик бўлмаса

ҳам, нега қилмадинг деган ғитобга учрайди, деган таъриф машҳурдир.

اَفْسَامُ الْمَنْزُوبِ – МАНДУБНИНГ ҚИСМЛАРИ

Мандуб уч қисмга бўлинади:

1. Қилиниши таъкид тариқасида талаб қилинган мандуб. Лекин қилмаган киши ғитобга мустаҳиқ бўлса ҳам, ғикобга мустаҳиқ бўлмайди. Шариатда вожибларни камолга етказувчи суннат ва мандублар шулар жумласидандир. Масалан, фарз намозлари олдидан азон айтмоқлик; беш вақт намозни жамоат бирла адо этмоқлик; Жаноби Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам кўпинча қилиб, гоҳо-гоҳо тарк қилган ишлари; таҳорат чоғи оғизни чайқаш; намозда Фотиҳа сурасидан сўнг бирор сура ё оят ўқиш кабилар.

Мандубнинг бу қисмини **السُّنَّةُ الْمُؤَكَّدَةُ** – суннати муаккада, яъни, қилиниши таъкидланган суннат дейилади.

2. Қилиниши машруъ бўлиб, қилган савобга эришадиган, аммо қилмаган киши азобга ҳам, ғитобга ҳам мустаҳиқ бўлмайдиган мандубдир.

Бундай мандублар туркумига Жаноб Пайғамбаримиз доим қилмай, гоҳо-гоҳо қилган барча нафл ишлари киради. Масалан, камбағалларга эҳсон; ҳафтанинг пайшанба кунлари рўза тутиш; намоздаги суннати муаккадалардан зиёда намоз ўқиш каби ишлар.

Мандубнинг бу қисмини **السُّنَّةُ الرَّائِدَةُ** – суннати зоида дейилади.

3. Мукаллафнинг камолотида далолат қилувчи зоида мандублар. Бунга Жаноби Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан у кишининг

инсонлик сифатлари ила содир бўлган лекин, умматларни унга итоат қилишлари талаб қилинмаган ишлар киради. Масалан, Жанобнинг овқатланишлари, кийинишлари, юришлари, ухлашлари каби ҳолатлар. Мазкур ишларда Жанобга иқтидо қилиш мукаллафнинг камолотида далолат қилади. Бироқ уларни қилмаган киши ёмон деб ҳисобланмайди. Чунки булар Пайғамбарнинг шаръий кўрсатмалари эмас. Бундай мандубларни **فضيلة، آداب، مستحب،** – мустаҳаб, одоб, фазилат дейилади.

III الْمُحَرَّمَ – АЛ-МУҲАРРАМ

Шориъ мукаллафдан қилмасликни қатъийян талаб қилган нарсага муҳаррам (ҳаром қилинган) дейилади. Гоҳо, қилмасликни талаб қилган сийғасининг ўзи, унинг қатъийлигига далолат этади. Масалан, Анъом сураси- 151 ояти

قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّيَ عَلَيَّكُمْ

Яъни: “Айтинг (эй Муҳаммад): “Келинглар, мен сизларга Роббиларингиз ҳаром қилган нарсаларни ўқиб эшиттирай”.

Нисо-19

لَا يَحِلُّ لَكُمْ

Яъни: “Сизларга ҳалол эмас...”

Биринчи мисолда “**حَرَّمَ**” ҳаром қилди, иккинчи мисолда “**لَا يَحِلُّ**” – ҳалол эмас лафзлари қилмаслик-

ка қатъий далолатдир.

Ёинки наҳий қилинган ишга, уни қилмасликнинг қатъий эканлигини билдирувчи бирор қарина ҳамроҳ бўлади. Масалан: Исро 32 оятида

وَلَا تَقْرُبُوا الزَّيْنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً

Яъни: “Зинога ҳаргиз яқинлашманглар, чунки у жирканч, киши нафратланадиган, катта гуноҳдир”.

Оятдаги “فاحشة” “фоҳиша” сўзи наҳийнинг қатъийлигига қаринадир.

Ёинки, наҳий қилинган нарсаларнинг қатъийлигига улардан “узоқ бўлинглар” деган буйруқ калимаси далолати қилади. Масалан: Моида 90 ояти

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ
مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٩٠﴾

Яъни: “Эй мўминлар, ҳақиқат шулдирки, ҳамр (маст қилувчи нарса) қимор, бутга сиғиниш, фолга ишониш, буларнинг барчаси ифлос нарсалардир, улар шайтон ишларидан ҳисобланур, шунинг учун сизлар улардан узоқ бўлинглар”.

Оятдаги “فاجتنبوا” – узоқ бўлинглар сўзи наҳийнинг қатъийлигига қаринадир.

Ёинки қилган кишига жазо тайинлаш ҳам наҳийнинг қатъийлигига қарина бўлади. Масалан: Нур сураси - 4 оят

وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ
ثَمَانِينَ جَلْدَةً ...

Яъни: “Пок, афифа аёлларга, сен бузук, фоҳишасан, деб тухмат қилиб, айтган сўзларининг исботи учун тўртта гувоҳ келтира олмаган кишиларни саксон даррадан уринглар”.

Бу оятда “فاجلدوهم” – “уринглар” деган калима, наҳийнинг қатъийлигига қаринадир.

Гоҳо хабар тариқасида жумла сийғасидан, ё аслида наҳий бўлган талаб тариқасидаги сийғадан, ёйинки аслида “узоқлашиш” буюрилган талаб тариқасидаги сийғадан ҳам бирор ишнинг ҳаромлиги тушунилади.

Хабар тариқасидаги сийғага мисол: Оли Имрон - 180-ояти

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَاءِ أَنفُسِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ
خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ

Яъни: “Аллоҳ Таоло ўз фазлидан ато этса-ю, унинг закотини адо қилмай ушлаб турган кишиларга берилган мол яхшилик деб ўйламанглар, балки у мол улар учун ёмонликдир”.

Талаб тариқасидаги наҳийга мисол: Аҳзоб 48-ояти

وَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ

Яъни: “(Эй Муҳаммад) кофирларга ҳам, мунофиқларга ҳам итоат этма”.

Узоқлашишга буйруқ тариқасидаги сийғага мисол: Ҳаж 30-ояти

وَأَجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ

Яъни: “Ёлгон сўзлардан узоқ бўлинглар”.

اقسام المحرم – МУҲАРРАМНИНГ ҚИСМЛАРИ

Муҳаррам икки қисмдир:

1. محرم اصالة لذاته – аслида ҳаром қилинган

нарсa – шариат уни аввалдан бошлаб ҳаромлигига ҳукм қилган нарсадир. Масалан, ўғрилиқ, зино, таҳоратсиз намоз, шаръан никоҳи дуруст бўлмаган аёлга билиб уйланиш, ўзи ўлган ҳайвоннинг гўштини сотиш каби ишлар. Мазкурлар аввалдан бошлаб ҳаром қилинган. Зеро, буларнинг мукаллафлар учун зарари ниҳоятда каттадир.

2. محرم لغرض – аслида мубоҳ ё суннат бўлиб,

сўнг бирор сифатга яқин бўлганлиги учун ҳаром қилинган нарсалар. Масалан, зўрлаб олиб қўйилган кийимда намоз ўқиш, ичида алдамчилик бўлган савдо, уч талоқ қилинган хотинни аввалги эрига ҳалол қилиб бериш мақсадида унга уйланиш, узлуксиз рўза тутиш каби ишлар.

Мазкурларда қилинган ишнинг айнан ўзи ҳаром эмас, балки ташқаридаги бир сифат туфайли у ҳаром деб ҳукм қилинган.

Бу тақсимдан маълум бўладиги, محرم اصالة –

асли ҳаром қилинган нарсa, ҳеч вақт машруъ бўлмаган. Яъни, ҳеч ҳам қилишга рухсат этилмаган, қилинган тақдирда ботил ҳисобланган. Шунга асосан, таҳоратсиз ўқилган намоз ботилдир – масъулият зиммадан соқит бўлмайди. Уйланиш мумкин бўлмаган аёлга уйланиш ботил, ўлимтикни сотиш ботил.

Аммо кейин бирор сифатга яқинлашгани учун ҳаром қилинган нарсa, аслида машруъ бўлган, қилишга рухсат этилган. Унга ҳаромлик сифати кейин келган. Шу сабабдан, зўрлаб олинган кийимда ўқилган намоз, намоз ўрнига ўтади, лекин тортиб олинган кийим учун намозхон гуноҳкор бўлади. Савдо кучга киради. Лекин алдамчилик қилгани учун гуноҳкор ҳисобланади. Ҳаромлик сифати кейин келгани, нарсанинг аслига ҳалал етмагани сабабли шундай бўлади. Аммо асли ҳаром қилинган нарсaда аслига ҳалал етган бўлади, руқнларидан бирортаси йўқ, шунинг учун машруъликдан чиққан.

IV. المكروه – АЛ-МАКРУҲ

Шориъ мукаллафдан бирор ишни қилмасликни талаб этган, лекин талаб қатъий бўлмаган ишларга макруҳ дейилади.

Макруҳлигига сийғасининг ўзи ҳам далолат қилиши мумкин.

إِنَّ اللَّهَ كَرِهَ لَكُمْ قِيلَ وَقَالَ وَكَثْرَةَ السُّؤَالِ وَ
إِضَاعَةَ الْمَالِ

“Аллоҳ Таоло беҳуда гапни, кўп саволни, ва молни исроф қилишни қарих қўради (яъни, ёқтирмайди)”.

Ёйинки наҳий сийғасига бир қарина яқинлашиб, уни таҳримдан қароҳатга тушириб қўяди. Масалан: Моида сурасининг 101-ояти каби.

لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبَدَّ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ

Яъни: “(Эй мўминлар) сизларга жавоби маълум қилинганда хафа қилувчи саволларни сўрай берманглар”.

Мазкур ояти карима ортиқча савол сўрайверишни наҳий қилади. Бироқ Анбиё сурасида келган 7-оят ниҳйини таҳримдан кароҳатга туширади.

﴿۷﴾ فَسَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

Яъни: “Агар бирор нарсани билмасаларинг, билганлардан сўранглар”.

Ёинки тарк қилишлик буюрилган буйруқ таҳримни тақозо қилади, лекин қарина уни кароҳатга айлантириб қўяди. Масалан: Жумъа 9-оят:

﴿۹﴾ إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ

Яъни: “Жума намозига азон айтилса, савдони тарк этинглар”.

Бу оятдаги наҳий таҳримдан кароҳатга ўтган, чунки азон олди-сотдининг асоси ҳам, шарти ҳам эмас. Биноан, бундай наҳийлар кароҳатни ифодалайди.

V. الْمَبَاح – АЛ-МУБОХ

Мубох, деб Шориъ мукаллафни қилиш ё қилмаслик ўртасида ихтиёрли қилган ишга айтилади.

Бирор ишнинг мубохлиги гоҳо шаръий насс орқали собит бўлади. Масалан, Шориъ айтадики, фалон ишни қилинса, гуноҳ эмас. Шориънинг бундай дейиши ибохатга далолат қилади. Мисол учун: Бақара 198-оят:

﴿۱۹۸﴾ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ...

Яъни: “Ҳаж вақтида ҳаж арконларини ҳам ўтаб, Роббиларингиздан ризқ талаб қилсаларинг (бирор касб, тижорат каби ишлар ила машғул бўлсаларинг) ҳам гуноҳкор бўлмайсизлар”.

Яна Бақара 229-оят:

﴿۲۲۹﴾ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ...

Яъни: “Эр ва хотун ўрталари яхши бўлмаса ҳам, бирга истиқомат қила берсалар, бир куни Аллоҳ белгилаган чегарадан чиқиб кетиш хавфи бор. Шундай ҳолатда, хотин ажралиш учун эри берган маҳрни қайтаришга рози бўлса, уни эр қабул қилса, ҳар иккалалари ҳам гуноҳкор бўлмайдилар”.

Яна Бақара-235 оят

﴿۲۳۵﴾ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَضْتُمْ بِهِ، مِنْ خُطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ...

Яъни: “Уйланмоқчи бўлган аёлларингга, унга уйланишлик нияти бор эканлигини бирор сўз орасида ишора қилиб қўйсаларинг, гуноҳкор бўлмайсизлар”.

Шунингдек, Шориъ бир ишни қилишга буюради, лекин қарина келиб уни ийжобдан ибохатга тушириб қўяди. Масалан: Моида 2-оят

﴿۲﴾ وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا

Яъни: “Агар ҳаж амалларини бажариб бўлгандан сўнг, эҳромни ечсаларинг, ов қилинглар”.

Бу оятдаги فاصتادوا – “ов қилинглар” амри

ийжобни эмас, балки ибoҳатни ифoдалайди. Чунки барчага маълумки, эҳромдан сўнг ҳамма ҳам ов қилмайди. Шунинг учун, ов қилишни ихтиёр қилганларга рухсат, деб тушуниш керак.

Яна Бақара – 60 оят

﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا...﴾

Яъни: “Эй инсонлар, енглар, ичинглар”.

Ўз-ўзидан маълумки, инсон қачон эҳтиёж сезсагина ейди ва ичади.

Гоҳо бирор ишнинг мубоҳлиги аслий ибoҳатга биноан бўлади. Чунки Шориъ томонидан бир иш, келишув тўғрисида ҳеч қандай ҳукм келмаган бўлса, у иш аслий ибoҳатга асосан, мубоҳ ҳисобланади. Зеро, ҳар бир нарса аслида мубоҳдир.

Таклифий ҳукмнинг юқоридагидек бешга тақсимланиши, аввал айтиб ўтганимиздек, Шофийий мазҳабдаги уламоларнинг тақсими.

Аммо ҳанафий мазҳаб уламолари таклифий ҳукмни бешга эмас, еттига тақсимлаганлар. Улар айтадиларки, агар Шориъ ишни қилишни қатъий талаб этса, талаб² далили ҳам қатъий бўлса, яъни оят ё ҳадис мутавотир бўлса, у ҳолда у фарз: агар талаб қилган далил зонний бўлса, яъни ҳадис ё қиёс бўлса, мутавотир бўлмаса, у вожибдир, дейдилар.

Намоз ўқишлик фарз, зеро, у қатъий далил ила қатъий талаб қилинган. У далил “اقبوا الصلوة” –

“намоз ўқинглар” амридир. Аммо намозда Фотиҳа сурасини ўқиш вожиб, зеро, у қатъий талаб қилинган, лекин унинг далили пайғамбаримизнинг ушбу

لَا صَلَوةَ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ

² Далилнинг қатъий ва зоннийлиги китобимизнинг биринчи қисмида айтилган.

“Намоз, намоз эмас, тоинки унда Фотиҳа сураси ўқилмаса”, деган сўзлари зоннийдир.

Худди шунингдек, Шориъ бир ишни қилмасликни қатъий талаб қилса, қилмагин деган далил ҳам қатъий бўлса, яъни, оят ва ё мутавотир ҳадис бўлса, у ҳаромдир. Мисол, зино ҳаром, чунки уни қилмасликнинг талаби ҳам, далили ҳам қатъийдир. У далил Исро-32 оятидур.

وَلَا تَقْرَبُوا الزَّيْنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً

Яъни: “Зинога асло яқинлашманглар”.

Агар далили зонний бўлса, у макруҳи таҳримий

– **مكروه نحرى** дир.

Мисол: эркаклар учун табиий ипакдан тўқилган кийим кийиш, тилло узук тақиш макруҳи таҳримийдир. Чунки унинг талаби қатъий бўлса ҳам, далили жаноб пайғамбаримизнинг мутавотир бўлмаган ушбу ҳадислари.

هَذَاكَ حَرَمَانٍ عَلَىٰ رِجَالِ أُمَّتِي حَلَالًا لِّنِسَائِهِمْ

“Мана бу икки нарса – ипак ва тилло эркак умматларим учун ҳаром, хотинлари учун ҳалолдир”.

Аммо Шориъ томонидан қилмаслик талаб этилса, лекин талаб ҳам, унинг далили ҳам зонний бўлса, у макруҳи танзиҳий – **مكروه تنزيهى** – дир.

Масалан: ўзи ҳалол, лекин бадбўй нарсани-саримсоқ пиёз, пиёз кабиларни ейишлик, кийимни, баданни ўзи ҳалол бўлган нарса ила ифлос қилиш. (Шу боисдан иш кийими ила намоз ўқиш макруҳдир.)

Демак, ҳанафий уламолари наздларида бажарилиши талаб қилинган иш уч қисмдан иборатдир: фарз, вожиб мандуб. Қилмаслик талаб этилган иш ҳам уч қисмдан иборатдир: ҳаром,

макруҳи таҳримий, макруҳи танзиҳий. Қилишлик ва қилмаслик талаб этилган ишлар олтита. Еттинчиси, яъни, қилиш-қилмасликда мукаллаф ихтиёрли бўлган қисм, мубоҳдир.

Биринчи китобимизда Қуръон оятларининг барчаси ворид бўлиши жиҳатдан қатъий эканлигини айтиб ўтган эдик. Шу асосга биноан, ҳанафий уламолари наздларида, Қуръон оятлари ила фарз, муҳаррам, надб ва кароҳа амаллари собит бўлади. Аммо суннатнинг баъзилари, мутавотир ҳадислар ва мутавотир ҳукмидаги машҳур ҳадислар каби, вуруд жиҳатидан қатъий бўлиб, Қуръон орқали қандай ҳукмлар собит бўлса, улардан ҳам шундай ҳукмлар собит бўлади. Лекин суннатнинг баъзилари, оҳод ҳадислар каби, вуруд жиҳатида зонний бўлганлиги учун улардан фарз ва муҳаррам ишлардан бошқа барча таклифий ҳукмлар собит бўлади.

Гоҳо бир ишнинг ўзида юқорида айтилган ҳукмларнинг барчаси ё баъзиси мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, уйланишни олайлик: бир киши маҳрга, хотинни боқишга ва эр-хотинликда бўладиган бошқа вазифаларга ҳам қодир бўлса, агар уйланмаса зинога кетиб қолиши аниқ бўлса, ундай мусулмонга уйланиш фарздир.

Агар юқоридагиларнинг барчасига қодир, лекин уйланмаса зинога кетиш хавфи бўлса, ундай кишига уйланиш вожибдир.

Агар юқоридагиларнинг барчасига қодир уйланмаса ҳам ўзини сақлаб юра оладиган бўлса, ундайларга уйланиш суннат – мандубдир.

Агар уйланмаса, эр-хотинлик вазифасини бажаришда хотинга зулм қилиб қўйиши аниқ бўлса, ундай кишига уйланиш ҳаромдир.

Агар хотинга зулм қилиш хавфи бўлса, ундай кишига уйланиш макруҳи таҳримийдир.

اقسام الحكم الوضعى ВАЗЪИЙ ҲУКМ ҚИСМЛАРИ

Вазъий ҳукм бешга бўлинади:

1. Сабаб. 2. Шарт. 3. Монеъ. 4. Рухсат ва азима.
5. Сихҳа ва бутлон.

1. السبب – САБАБ

Таърифи:

У шундай нарсаси, Шориъ уни ўз мусаббабига аломат қилиб қўйган, ҳамда сабаб ила мусаббабни вужудан ва адаман боғланган. Яъни, сабаб бўлса, мусаббаб бўлади, сабаб бўлмаса, мусаббаб ҳам бўлмайди.

Сабаб зоҳир, ўзгармайдиган нарса, У шаръий ҳукмга аломат. Мусаббаб – Шаръий ҳукмдир. Сабабнинг мавжудлигидан мусаббаб – ҳукмнинг мавжудлиги ва йўқлигидан, ҳукмнинг йўқлиги лозим келади.

Биз, қиёс бобида, қиёснинг иллати баҳсида ҳар бир ҳукмнинг иллати сабаб деб айтилиши, лекин ҳамма сабаб ҳам иллат дейилавермаслиги, иккаласининг ўртасида фарқ борлигини мисоллар ила баён этган эдик.

انواع السبب – САБАБНИНГ НАВЛАРИ:

- 1) Сабаб гоҳа таклифий ҳукмга сабаб бўлиши мумкин. Вақтни Шориъ намоз ўқишликнинг вожиблигига сабаб қилганидек.

Чунки Аллоҳ Исро сурасининг 78-оятида

дейди, Яъни: “Намозни кун қиёмдан оққандан сўнг ўқи”.

Ёинки, рамазон ойининг кўринишини шу ойнинг рўзасини тутиш вожиблигига сабаб қилганидек. Зеро, Аллоҳ Бақара сурасининг 185 оятида

...فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ... ۱۸۵

дейди: Яъни: “Сизлардан қайси бирларингиз Рамазон ойининг ҳилолини кўрса, рўза тутсин”.

Закотга молик бўлган киши молининг нисобга етиши закот бериши вожиблигига сабаб. Ўғрининг қўлини кесишнинг вожиблигига ўғрилик сабаб.

Мушрика аёлга мусулмон кишининг уйланиши ҳаромлигига сабаб аёлнинг мушрикалигидир. Касаллик Рамазонда оғиз очишга рухсат берилишига сабаб қилинган ҳоказо.

2) Сабаб гоҳо бир кишининг бирор нарсага молик эканлигига, бир кишига бирор нарсанинг ҳалоллигига ёйинки моликлик ила ҳалолликнинг бекор бўлишига сабаб бўлиши мумкин. Масалан: савдо ҳаридорга олинган нарсага молик бўлганига, сотувчига эса, моликлик қўлдан кетганлигига сабабдир.

Уйланиш, аҳд никоҳи уйланган аёлдан истифода этишнинг ҳалоллигига, талоқ эса, ҳалолликни зоил бўлишига сабабдир. Туғилиш ва никоҳ йўли ила қариндош бўлишлик мерос олишга сабаб. Бировнинг молини нобуд қилишлик моли нобуд бўлган кишига товон талаб қилиш ҳуқуқини беришга сабаб. Қўшничилик шафий бўлиш ҳуқуқига эга бўлишга сабаб. Ва ҳоказо.

3) Сабаб гоҳо мукаллафнинг қўлидан келадиган ишга сабаб бўлиши мумкин. Масалан: кишининг бировни қасддан ўлдирганлиги, ундан қасос олинишига сабаб, маълум миқдордаги молга эга бўлишлик моликка закотнинг вожиб бўлишига сабаб,

ижарага келишишлик ижарадан кўзланган мақсаднинг юзага келишига сабаб ва ҳоказо.

4) Сабаб гоҳо мукаллаф қодир бўлмаган ишларга сабаб бўлиши мумкин. Масалан: намознинг вожиб бўлишига вақтнинг кириши сабаб, мерос олишга қариндошлик сабаб, ёш болага волий бўлишга, боланинг ёшлиги сабаб ва ҳоказо.

Агар сабаб мавжуд бўлиб, ишнинг шартлари мукаммал бўлса, бирор моневлик бўлмаса, ишга мукаллаф қодирми, қодир эмасми, ҳукм тақлифийми ё бошқами, мулкнинг ё ҳалолликнинг исботими ё иккаласининг изоласими, албатта, мусаббаб-ҳукм бўлади. Чунки шаръан мусаббаб ўз сабабидан орқада қолмайди. Ишга киришган киши унинг натижасини қасд қилганми-йўқми ва ҳатто натижа бўлмаслигини қасд қилса ҳам, мусаббаб – ҳукм юзага чиқаверади. Масалан: бир киши Рамазон ойида сафарга чиқса, унга рўза тутмасликка рухсат бор. Кимки хотинини ражъий талоқ қилса, у ражъатга (қайтадан турмуш қуришга) ҳақли, агарчандаки, менинг учун ражъат йўқ, деса ҳам. Кимки уйланса, албатта маҳр, аёлга нафақа бериши шарт, агарчандаки, уйланишда маҳр ҳам, нафақа ҳам бермасликни шарт қилиб уйланса ҳам. Чунки Шорий бирор ҳукмга ақдни ё бирор ишни сабаб қилиб қўйган бўлса, сабаб мавжуд бўлгандан сўнг, ҳукм албатта бўлишини белгилаб қўйган. Ҳукмнинг бўлишига мукаллаф қасдининг аҳамияти йўқ. Мукаллафнинг сабаб ила мусаббаб ўртасидаги бундай боғланишни йўқ қилишга ҳаққи йўқ. Чунки Шорийнинг ўзи, сабабни мусаббабга вужудан ва адаман боғлаб қўйган.

2. الشرط – ШАРТ

Таърифи:

Шарт шундай нарсаки, ҳукмнинг мавжудлиги унинг мавжудлигига боғлиқ. У йўқ бўлса, ҳукм ҳам

бўлмаслиги лозим келади. (Таърифдаги “мавжудлик”дан мақсад – унинг шаръий натижасидир).

Шартнинг ўзи эса, маршрутдан ташқаридаги нарсадир. Шартнинг борлигидан маршрутнинг бўлиши лозим келмайди. Масалан, талоқ бўлишлиги учун эр-хотинлик шарт. Эр-хотинлик бўлмаса талоқ бўлмайди. Лекин эр-хотинликнинг бўлиши, талоқнинг бўлишини талаб этмайди.

Таҳорат намознинг саҳиҳ бўлиши учун шарт. Таҳорат бўлмаса, намоз бўлмайди. Лекин таҳоратнинг бўлиши, намознинг бўлишини шарт қилиб қўймайди.

Никоҳнинг шаръий бўлиши ҳамда унинг ҳукмлари ижро бўлиши учун никоҳ вақтида энг камида иккита гувоҳ шарт.

Олди-сотдининг шаръий бўлиши ва унинг ҳукмлари ижро бўлиши учун сотилган нарса ила унинг пули маълум бўлиши шарт.

Шунингдек ҳар бир нарсаки, Шориъ унга бирор шарт қўйган бўлса, у нарсанинг бўлиши учун шартнинг вужуди шартдир. Агар шарт бўлмаса, маршрут шаръан йўқ ҳисобланади. Лекин шартнинг мавжудлиги маршрутнинг бўлишини тақозо қилмайди.

Шаръий шартлар сабабни камолга етказиб, унинг шаръий натижасини юзага чиқаради. Масалан: қотиллик қасос олишни вожиб қиладиган сабаб, бироқ қасос олиш вожиб бўлиши учун қотиллик қасддан, душманлик ниятида ижро қилинган бўлиши шарт.

Никоҳ аёлдан истифода этишга сабаб, бироқ никоҳ вақтида иккита гувоҳ бўлиши шарт. Шунингдек, барча аҳдлашишлар ва ишларнинг шаръий натижалари юзага чиқиши учун унинг барча шартлари мукаммал бўлишлиги шарт.

Юқоридагилардан маълум бўлдики, ҳукмнинг бўлиши, рукн ила шартнинг мавжудлигига боғлиқ, агар улар бўлмаса, ҳукм шаръан юзага келмайди. Рукн ила шартнинг фарқи шуки, рукн нарсанинг ҳақиқатидан бир бўлаги, шарт эса, нарсанинг ҳақиқатидан ташқари нарсадир, унинг бир бўлаги эмас. Масалан: рукуъ намознинг ҳақиқатидан бир бўлаги, аммо таҳорат намознинг шартдир, чунки у намоз ҳақиқатидан ташқаридаги нарса.

Никоҳдаги, савдодаги ақд сийғаси, ақд қилувчи икки томон, ақд қилинган нарсалар уларнинг аркони ҳисобланади. Чунки у нарсаларнинг ҳақиқатидан бир жузъи, бўлагидир.

Никоҳдаги икки гувоҳнинг ҳозир бўлиши, савдода сотиладиган нарса ила унинг қиймати маълум бўлиши, ҳиба қилинган нарсани ҳиба қилинган кишига топшириш – булар барчаси шартлардир, аркон эмас. Чунки улар нарсанинг ҳақиқатидан эмас.

Шу сабабдан вақфнинг, савдонинг, турли ақдлар ва муоҳадаларнинг рукнлари ва шартлари бордир. Агар рукнлардан бирортасига халал етса, ақднинг айнан ўзига халал етган ҳисобланади.

Агар шартларнинг бирортасига халал етса, у ҳолда нарсанинг бирорта сифатига, нарсанинг ҳақиқатидан ташқаридаги нарсага халал етган ҳисобланади.

انواع الشرط – ШАРТНИНГ НАВЛАРИ:

Шарт икки хилдир: а) Шориъ ҳукми ила қилинган шарт. Бунга الشرط الشرعى – шаръий шарт дейилади. б) мукаллаф шarti ила қилинган шарт. Бунга الشرط الجعلى – жаълий шарт дейилади.

Биринчи хилига мисоллар: Шориъ томонидан никоҳда, савдода, ҳибада, васиятда қўйилган шартлар, шунингдек, беш вақт намозни, закотни, рўзани, ҳажни вожиб қилувчи шартлар; ҳамда

жиноятларга белгиланган жазоларни қўллаш шартлари кабилар киради.

Иккинчи хилига мисоллар: хотинига талоқ тушиши учун эр қўйган шарт; хунаремандга бир нарсани қисқа муддатда ясаб бериш шarti ила ваъда қилинган мукофот. Талоққа ва мукофотга боғлиқ бўлган шартлар қачон юзага чиқса, ўшанда талоқ ила мукофот юзага чиқади, агар шартлар бўлмаса, маршрутларнинг бўлмаслиги лозим келади.

Бироқ мукаллаф бирор нарсага шарт қўймоқчи бўлса, хоҳлаган шартини қўя олмайди. Балки қўйган шarti келишилган битим ҳукмига зид, ҳукми бузадиган бўлиши мумкин эмас. Чунки шарт сабабни камолга етказувчидир. Агар у ҳукми бузувчи бўлса, сабабни бекор қилади. Масалан: келишувга асосан, бир нарсага тўла молик бўлиш ё келишувга асосан истифода этиш ҳалол бўлишни билдирувчи савдо ақди, никоҳ ақди кабилар. Буларнинг шаръий ҳукми ақд сийғасидан орқада қолмайди. Агар мукаллаф савдо ё никоҳ ақдидан бирортасига бир шарт қўйса, у шартга асосан келажакда ақднинг натижаси йўқ бўладиган бўлса, ундай шарт ақдга зид – уни бузувчи ҳисобланади, шунинг учун савдо ақди ҳам, никоҳ ақди ҳам бекор бўлади. Масалан, мен буни сенга сотаман, лекин сен ундан фойдаланмай турасан; ёки мен сенга турмушга чиқаман, лекин менга яқинлашмайсан каби шартлар. Жаълий шартни Шорийъ эътиборга олса, у ҳолда у шаръий шартга айланади.

3. المانع – МОНЕЪ

Таърифи:

Унинг мавжудлиги ҳукмнинг бўлишига ёки сабабнинг бекор бўлишига сабаб бўладиган нарса монеъ дейилади. Шаръий сабаб мавжуд ва барча шартлар мукаммал бўлса ҳам, монеънинг борлиги

ҳукми юзага чиқармайди. Масалан: саҳиҳ эр-хотинлик, қариндошлик мавжуд, бироқ, эр ё хотиннинг ё қариндошнинг Исломи динида эмаслиги ё мерос олувчи мерос берувчини ўлдирганлиги мерос олишга монеъ бўлади. Шунингдек, қасддан душманларча қотиллик мавжуд, бироқ қотил ўлдирганнинг отаси бўлганлиги қасос олишга монеъдир. Чунки шариятда **الابوة مانع للقصاص** –

“Оталик қасос олишга монеъдир” деган қоида бордир.

Усул уламолари истилоҳида монеълик деб, сабаб ва шартлар мавжуд бўлатуриб, сабабнинг ўз мусаббабига тушишига манъ этилишига айтилади. Аммо шартнинг мавжуд эмаслигига монеълик дейилмайди. Агарчандики, сабабнинг ўз мусаббабига тушишига монеълик қилса ҳам.

Гоҳи монеъ ҳукмининг вужудга келишини эмас, шаръий сабабининг бўлишини манъ қилади. Масалан, бир кишининг моли нисобга етган, лекин ўзи қарздор. Мана шу нарса закотни вожиб қилувчи сабабнинг юзага келишини манъ этади. Чунки мол эгаси қарзи эвазига бериши керак бўлган молга, қарз берган кишилар ҳуқуқлари нуқтаи назаридан, молик эмас. Қарздор учун қарзни тўлашлик, камбағалларнинг кўнглини кўтаришдан афзалдир. Бу ҳақиқатан шаръий сабабда бўлиши керак бўлган шартларга ҳалал беради. Шартларнинг мукаммал эмаслигини англатади. Монеъликнинг борлигини билдирмайди.

4. الرخصة والعزيمة – РУХСАТ ВА АЗИМА

Таърифлари:

Махсус ҳолатларда мукаллафга енгиллик туғдириш учун Аллоҳ таоло маршрут қилган ҳукмларга рухсат дейилади. Ёйинки мамнуъ бўлган

нарсанинг манъ қилувчи далили бўлатуриб, мубоҳ қилинган ҳукмга рухсат дейилади.

Мукаллафнинг ҳолатларидан қатъий назар, асосатан (аслида) Аллоҳ таоло машруъ қилган умумий ҳукмларга азима дейилади.

Рухсатларнинг навлари:

а) эҳтиёж сезилганда, зарур ҳолатларда, мамнуъ бўлган ҳукмларнинг мубоҳ бўлиши. Масалан, бир мўминни душман ушлаб олиб, ўлдириш пўписаси ила иймонига хилоф бўлган куфр сўзини айтишни талаб қилса, шариатда унга дилида иймони мустаҳкам туриши шарт ила ўша сўзни тили учигагина, қутилиш учун талаффуз қилишга рухсат этилади. Шунингдек, рамазон ойида оғиз очишга ё бировнинг молига зарар етказишга мажбур қилинса, ундай кишига мамнуъ бўлган оғиз очиш, зарар етказиш, енгиллик юзасидан, мубоҳ бўлади, яъни, қилишга рухсат этилади.

Яна, қаттиқ очликдан қутилиш учун ўлимтик нарсани ейишга ҳамда қаттиқ чанқоқликдан чиқиш учун ҳаром қилинган бирор суюқликни ичишга рухсат берилган. Буларга далил: Наҳл-106 оят

مَنْ كَفَرَ بِاللّٰهِ مِنْۢ بَعْدِ اِيْمَانِهٖۙ اِلَّا مِنْۢ اَكْرَهٍۙ وَقَلْبُهٗ مُطْمَئِنٌّۢ بِالْاِيْمَانِۙ...

Яъни: “Кимки куфр сўзини айтишга мажбур қилинса, дилида имони мустаҳкам бўлган ҳолда талаффуз қилишга рухсат”.

Яна Анъом сурасининг 119-оятида Аллоҳ

وَمَا لَكُمْ اَلَّا تَاْكُلُوْا مِمَّا ذَكَرَ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ

لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَيْهِ... ۱۱۹

Яъни: “Аллоҳ сизларга ҳаром қилинган нарсаларни муфасссал баён қилиб берди, лекин

изтироҳ, қаттиқ ночорлик бундан истиснодир”. Бақара сурасининг 173 оятида Аллоҳ дейдики.

فَمِنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ...

Яъни: “Қаттиқ ночорликка йўлиқиб қолган кишиларга, ўлимдан қутилиш учун, ҳаром қилинган нарсалардан ўлмагудек озгина тановул қилишлари ё бир икки ҳўплам чанқоқни бироз бостириш учун истеъмол қилишларига рухсат”.

б) мукаллафга бажариш лозим бўлган нарсани бажариш машаққат бўлса, узр сабабли уни бажармасликка рухсат. Масалан, кимки Рамазон ойида касал ё сафарда бўлса, рўза тутмасликка рухсат. Бунга далил, Бақара сурасининг қуйидаги 184 ояти.

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ اَيَّامٍۭ اٰخَرٍۭ...

Яъни: “Кимки рамазонда касал ё сафарда бўлса, шу кунлардаги рўзаларини, рамазондан кейинги кунларда тутиб беради”.

в) умумий шартлари мукамал бўлмаган, лекин кишилар ўрталаридаги муомалаларида эҳтиёжга кўра истисно тариқасида рухсат этилган ишлар. Масалан,

السلم – салам ақди.³ Бунда савдо вақтида сотиладиган нарсалар мавжуд эмас. Лекин кишилар одатлари шундай бўлиб, гўё бундай савдо уларнинг ҳожатларига айланиб қолган.

Бунга далил Жаноби пайғамбаримизнинг ушбу ҳадисларидир:

نَهَى رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ بَيْعِ

³ Меваларни пишмасдан аввал келгуси бир ё икки йиллик ҳосилини сотиш.

الانسان ما ليس عنده ورخص في السلم

Яъни: “Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи ва саллам, кишиларни ўзида йўқ нарсани сотишдан қайтардилар, лекин саламга рухсат бердилар”.

Шунингдек, ҳунармандчилик, косиблик, заргарлик, тикувчилик ва ижарага уй бериш каби ишларга ҳам рухсат бор. Юқоридагиларнинг барчасини, ақдларнинг умумий шартларига татбиқ қилинса, саҳиҳ эмас, чунки ақд вақтида келишилган нарса мавжуд эмас. Лекин Шориъ кишиларнинг ҳожатларини чиқариш, улардан ҳаражни дафъ этиш мақсадида рухсат берган.

Юқоридаги навълардан маълум бўладики, Шориънинг мукаллафларга енгил бўлсин деб берган рухсати гоҳо ҳаромни зарурат учун мубоҳ қилишда ёйинки вожибни, узр сабабли, тарк этишда ёйинки умумий ҳукмлардан, ҳожат учун, истисно тариқасида рухсат этилган баъзи ақдларда намоён бўлади.

Чуқур ўрганилса буларнинг барчаси, манъ этилган нарсалари зарурат юзасидан ё ҳожат учун мубоҳ қилинган ҳукмлар тоифасига киради.

Ҳанафий уламолари рухсатни икки қисмга — рухсати тарфиҳ — رخصة ترفيه , ва рухсати истиқотга

رخصة اسقاط бўлганлар.

Рухсати тарфиҳ — азиматнинг далили бўлатуриб, мукаллафга енгиллик туғдириш учун берилган рухсатдир. Бунга мисол: мажбур қилинганда куфр калимасини талаффуз қилиш; бировнинг молини нобуд қилиш; рамазонда оғиз очишга бўлган рухсатлардир. Яна айтганларки, рухсат қилувчи насс, мажбуран бўлса-да куфр калимасини талаффуз қилишнинг ҳаромлигини бекор қилмайди. Лекин

Аллоҳнинг ғазабидан ва азобга мустаҳиқ бўлишдан истисно қилади. Чунки Аллоҳ Наҳл сурасининг 106 оятида айтадики:

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ...

Яъни: “Иймонга келгандан сўнг, Аллоҳга мункир бўлиб, шу ҳолларида қолиб кетган кишилар, Аллоҳнинг ғазабига мустаҳиқдирлар. Лекин куфр мажбур қилинса-ю, қалбларида иймон мустаҳкам бўлиб, тиллари учигагина куфр сўзини талаффуз қилганлар бундан мустаснодирлар”.

Лекин⁴ Аллоҳ таоло: Моид сурасининг 3-оятида айтадики,

...فَمَنْ أَضْطَرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

дейди. Яъни: “Очликдан мажбур бўлган кишилар, гуноҳга мойил бўлмай, тўймайдиган ҳолда, ўлимтиқдан есалар рухсат. Зеро, Аллоҳ гуноҳларни кечувчи, ўта раҳмдил зотдир”.

Яна Бақара сурасининг 173 оятида айтадики:

فَمَنْ أَضْطَرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ...

Яъни “Қаттиқ ночорликка йўлиқиб қолган кишиларга ўлиб қолмаслик учун, ўлмай қолгудек ўлимтиқдан озгина тановул қилишлари ё бир-икки ҳўппам чанқоқни бостириш учун ҳаром қилинган нарсалардан истеъмол қилишларига рухсат”.

⁴ Ҳанафий уламоларининг юқоридаги фикрларига муаллиф мулоҳазалари. — Мутаржим..

Аллоҳ юқоридаги ҳар икки оятда мажбур бўлган кишини гуноҳдан ва азобга мустаҳиқ бўлишдан истисно қилган. Балки Аллоҳ субҳанаҳу:

“فان الله غفور رحيم”

– “Аллоҳ гуноҳларни кечувчи ниҳоятда раҳмли зотдир”, дейди. Бу эса, у ишлар аслида ҳаром-у, лекин Аллоҳ раҳмат юзасидан азобламайди, деганидир.

Шунингдек, ҳанафий уламолари наздида мажбур бўлган ҳолатда бировнинг молини нобуд қилиш, куфр сўзини талаффуз этиш ва рамазонда оғиз очишнинг ҳаромлигини Аллоҳ Таоло олиб ташламаган, балки мажбурият ҳолатида ҳам уларнинг ҳаромлиги собитдир. Фақат, бундай ибҳоҳатдан мақсад мукаллафларга енгиллик туғдириш, ҳолос. Шунга асосан, бундай ҳолатда азиматга амал қилиш авлороқдир, чунки мажбурият машаққатини кўтараман деб вафот этса, шаҳид ҳолда вафот этган бўлади.

Бунга далил: Мусайламатул Каззоб мусулмонлардан икки кишини ушлаб олиб, агар мени ҳам пайгамбар десанглар қўйиб юбораман, бўлмаса, ўлдираман деганда, битталари тиллари учидан сен ҳам пайгамбар деб қутулган, иккинчилари эса тил учидан ҳам айтишга рози бўлмаганидан ўлдирилган. Воқеани Жаноби пайгамбаримизга айтилганда,

أَمَّا الْأَوَّلُ فَقَدْ أَخَذَ بِرُخْصَةِ اللَّهِ وَأَمَّا الثَّانِي فَقَدْ
صَدَعَ بِالْحَقِّ فَهَنِينًا لَهُ

Яъни: “Аммо биринчиси Аллоҳнинг рухсатини ушлабди, иккинчиси эса ҳақиқатни маҳкам ушлабди. Унга бу қилгани муборак бўлсин”, деганлар.

Аммо рухсати исқотда азимат ҳукми қолган

бўлмайди. Балки изтирор ҳолати рухсатни ийжоб қилиб, азиматнинг ҳукмини соқит қилади. Фақат, унинг машруъ ҳукми ундай ҳолда рухсат, ҳолос. Бунга мисол: изтирор ҳолатда ўлимтикни ейиш ва ҳаром нарсани ичиш, уларнинг ҳурматини (ҳаромлигини) кетказди. Чунки Аллоҳ Таоло ҳаром қилинган нарсаларни баён қилгандан сўнг Моидда сурасининг 3-оятида

...فَمَنْ أَضْطَرَّ فِي مَخْصَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمِهِ فَإِنَّ
اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٤﴾

деган. Яъни: “Очликдан мажбур бўлган кишилар, гуноҳга мойил бўлмай, тўймайдиган ҳолда, ўлимтикдан есалар, рухсат Зеро, Аллоҳ гуноҳларини кечувчи, ўта раҳмли зотдир”.

Бу эса, ҳаромнинг кўтарилганини тақозо қилади. Агар ўша ҳолатда ундан емаса, гуноҳкор бўлади.

Ҳақиқий⁵ рухсат учун машруъ қилинган насларнинг зоҳири бундай тақсимга далолат қилмайди. Зеро, Аллоҳу Анъом сурасида дейдики:

وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِّرَ عَلَيْكُمْ مِنْهُ وَقَدْ فَضَّلَ
لَكُمْ مَّا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ إِلَيْهِ ... ﴿١١٩﴾

Яъни: “Сизларга нима бўлдики, Аллоҳнинг номини айтиб сўйилган ҳайвон гўштидан емайсизлар. Сизларга ҳаром қилинган нарсаларни муфассал баён қилиб берди. Магарам, ночор ҳолатда мазкур нарсалардан истеъмол қилишга рухсат этди”.

Ҳар бир ҳаром қилинган нарса ночор шароитда

⁵ Муаллиф мулоҳазаларининг давоми – мутаржим.

ҳаромдан ҳаромнинг фарқи бўлмаган ҳолда мубоҳдир.

Мажбур қилинган ҳолатида рамазонда оғиз очилганда азимат, ҳукми – рўза тутишнинг фарзлиги боқий бўлиб, ночор ҳолатда ўлимтик истеъмол қилиш ё ҳаром ичимлик азимат ҳукми – уларнинг ҳаромлиги боқий эмас, дейишликнинг сабаби унча зоҳир эмас. Зеро, мажбур қилиш ҳам ночорликнинг бир туридир. Ҳар икки ҳолатда манъ қилинган нарса зарурат учун, Аллоҳ Наҳл 106 да айтгандек,

مَنْ كَفَرَ بِاللّٰهِ مِنْۢ بَعْدِ اِيْمَانِهٖۙ اِلَّا مِنْۢ اَكْرَهٗ وَقَلْبُهُۥ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيْمَانِ...

– “Магарам мажбур қилинган кишининг қалбида иймони мустаҳкам бўлса, мубоҳ қилингандир”.

Юқорида айтилган наслардан маълум бўладики, ҳаром ишларни қилишни мубоҳ этувчи барча рухсатлар мукаллафга енгиллик ва осонлик туғдириш учун машруъ қилинган. Бу вақтда манъ қилувчи ҳукм ва унинг далили – ҳар иккиси қоимдир. Манъ қилинган нарсанинг мубоҳ бўлиши рухсат жиҳатидандир, уни қилган киши гуноҳкор бўлмайди.

Аллоҳ Таолонинг **فان الله غفور رحيم**

– “Аллоҳ гуноҳларни кечувчи, ўта раҳмли зотдир”, дейиши шунга ишорат қилади. Мукаллаф ўзига енгиллик бўлиши учун рухсат қилинган ҳукмни қилиши ҳам мумкин, шу билан бирга, оғирлик ва машаққатни кўтара оламан деса, азиматни ҳам қилиши мумкин. Лекин азиматни қилганда, унга зарар бўлмаслиги лозим. Шунинг учун Аллоҳ Бақара сурасининг 195-оятида:

...وَلَا تُلْقُوا۟ بِاَيْدِيكُمْۤ اِلَى التَّهْلُكَةِ...

“Ўз қўлларинг ила ўзларингни ҳалок қилманглар”, деганига биноан зарардан сақланиш ва рухсатга тобё бўлиш вожиб бўлади.

Жаноб пайгамбаримиз:

وَاللّٰهُ سُبْحَانَهُۥ يُحِبُّ اَنْ تَتَّبِعُ رُخْصَةً كَمَا يُحِبُّ اَنْ تُوْتِيَ عَزَائِمُهُ

“Аллоҳ унинг рухсатига тобё бўлишни яхши кўрганидек азиматларини бажаришни ҳам яхши кўради”, деганлар. Зеро, Аллоҳ ўз динида кишиларни ҳаражга, қийин аҳволга солиб қўймайди.

Рухсатнинг таърифидан, унинг навъларини баён қилишдан маълум бўлдики, уни вазъий ҳукм қисмларидан ҳисоблаш маъкул. Зеро, мамнуъни мубоҳ қилиб ҳукм чиқаришга сабаб – зарурат, вожибни тарк этишга сабаб енгиллик, тўсатдан узр пайдо бўлишига ёйинки кишилар ўртасидаги баъзи муаммоларнинг саҳиҳ бўлишига сабаб – улардан ҳаражни кўтаришдир. Ҳақиқатдан булар сабабларни ўз мусаббаблари ўрнига қўйишдир.

5. الصحة و البطلان - САҲИҲ ВА БОТИЛ

Шориъ мукаллафлардан бир ишни қилишни талаб қилган бўлса, мукаллаф барча сабаб ва шартни мукамал этиб бажаришга киришса бажарилган ишни саҳиҳ ёки саҳиҳ эмас деб ҳукм чиқариш мумкин.

Агар бажарилган иш Шориъ талабига мувофиқ, барча рукн ва шартлари мукамал бўлган бўлса, унга шаръан саҳиҳ деб ҳукм чиқарилади. Агар Шориънинг талабига мувофиқ бўлмаса, унинг бирорта рукни ё

шартига ҳалал етган бўлса, унга шаръан ғайри саҳиҳ деб ҳукм чиқарилади.

Шаръан саҳиҳлигининг маъноси – қилинган ишдан шаръий натижа чиқмоқлигидир. Ҳам чунончи мукаллаф намоз, рўза, закот, ҳаж каби вожиб ишга, уларнинг барча рукн ва шартлари тўла бўлган ҳолда, киришса, мукаллафдан вожиб соқит бўлиб, масъулиятдан қутулади. Ва у дунёдаги таъзир ва охиратдаги азобга мустаҳиқ бўлмайди.

Агар у, уйланиш, талок, савдо, ҳиба каби шаръий сабабларга уларнинг аркон ва шаръий шартларини мукаммал этиб бажаришга киришса, Шориъ жорий этган шаръий сабабларнинг натижаси – истифода этиш ҳалоллиги ё у ҳалолнинг кетиши, савдога биноан мулкыйятнинг ўзгариши ё бе эваз нарсага молик бўлиш ва бошқа ҳуқуқлар зоҳир бўлади.

Агар у намознинг таҳорати каби шартга, унинг рукн ва шартларини тўла жойига келтириб киришса, маршрутнинг саҳиҳлигини вужудга келтиришга имкон туғдиради.

Шаръан саҳиҳ эмаслигининг маъноси – шаръий натижа бўлмаслигидир.

Агар мукаллаф вожибга киришган бўлса, вожиб ундан соқит бўлмайди. Ва масъулиятдан қутулмайди. Агар шаръий сабабга киришса, унинг ҳукми юзага чиқмайди, агар шартга шуруъ қилса, маршрут ҳосил бўлмайди. Чунки Шориъ ишларни сабаблар ва шартларга боғлаб қўйган, қачон у талаб қилгандек бажарилсагина, натижа ҳосил бўлади. Агар талабга биноан бажарилмаса, Шориъ ундай ишларни эътиборга олмайди.

Бу баъдан маълум бўлдики, мукаллафдан содир бўлган ҳар бир иш сабаб ё шарт Шориънинг талабига, қўйган тартибига мувофиқ бўлмаса, ундай ишлар ғайри саҳиҳ бўлади. У шаръий натижа бермайди. Унинг саҳиҳ эмаслиги рукндаги ҳалалданми?

Шартларнинг биронтаси бўлмаганданми? У қилинган иш ибодатми? Ақдми? Буларнинг фарқи йўқ. Шунга кўра, ибодат ва муомаладаги **باطل** –

ботил ила **فاسد** – фосиднинг фарқи йўқ. Ботил намоз ила фосид намознинг фарқи йўқ. Чунки ҳар иккисида ҳам мукаллафдан вожиб соқит бўлмайди, масъулиятдан қутулмайди. Ботил никоҳ ила фосид никоҳ эр-хотиннинг бир-биридан истифода қилишини ифода этмайди, никоҳнинг шаръий натижаси ҳосил бўлмайди. Ботил савдо ила фосид савдо бир хилдир. Мулкыйятнинг бир томондан иккинчи томонга ўтишини ифодаламайди, шаръий ҳукм юзага чиқмайди. Бундай ҳолда ишлар (улар ибодатми, муомалами) икки қисмга – саҳиҳ ва ғайри саҳиҳга бўлинади. Бу кўпчилик уламоларнинг фикридир.

Ҳанафий мазҳаб уламолари айтадиларки, ибодатлардаги тақсимот икки хил: саҳиҳ ё ғайри саҳиҳ. Рўзанинг ботил ё фосид бўлишида фарқ йўқ. Ҳар иккисида ҳам мукаллафдан вожиб соқит бўлмайди, балки вожибнинг қазосини ўтиши лозим. Аммо ақд муомалардаги тақсимот уч хилдир. Чунки ғайри саҳиҳ икки қисмга бўлинади, ботил ва фосидга. Агар ҳалал ақднинг аслидаги арконларидан бирида, ё сийғада, ё келишаётган икки томонда, ё келишаётган нарсада бўлса, ундай ақд ботил бўлиб, ҳеч бир шаръий натижаси бўлмайди. Агар ҳалал ақднинг сифатларидан биронтасида унинг моҳияти ва рукндан ташқарида бўлса, ундай ақд фосид бўлиб, унинг баъзи шаръий натижаси юзага келади.

Шунга асосан айтадиларки, мажнун ё тамйиз ёшига етмаган боланинг ёки ўзи йўқ нарсанинг савдоси ботилдир. Аммо бир нарсанинг нархини тайинламай сотиш фосиддир. Тамйиз ёшига етмаган ё никоҳи ҳаром бўлган аёлларга билиб туриб

уйланиш ботилдир. Аммо гувоҳсиз никоҳ фосиддир.

Ботил бўлганда ҳеч қандай натижа йўқдир. Лекин фосидига баъзи натижалар берилган. Шунинг учун фосид никоҳ ила қўшилса, маҳр вожиб, талокдан сўнг идда ўтиради, ҳамда фарзанд бўлса, насаби исботланган бўлади.

Фосид савдода, ҳали мажлис тарқалмай туриб, фосид бўлишнинг сабаби (пули ё вақти) тайинланса, унинг шаръий натижаси, яъни, олувчи олган нарсани қўлига олиш ҳуқуқи юзага чиқади.

Юқорида саҳиҳнинг ва ботилнинг маъноларини баён қилишдан, уларни вазъий ҳукмдан деб ҳисоблаш лозимлиги зоҳир бўлади. Чунки саҳиҳлик – шаръий натижаларнинг ҳосил бўлиши, мукаллафларнинг ишлар, шартларга шуруъ қилишига биноан бўлади. Ботиллик – шаръий натижаларнинг юзага келмаслигидир. Савдога берилган саҳиҳ деган ҳукм – унинг сабабининг шаръийлигига берилган ҳукмдир.

III. الْمُحْكَمُ فِيهِ - МАҲКУМ ФИЙҲИ

Таърифи:

Шориънинг ҳукми боғланган мукаллафнинг ишига маҳкуми фиҳи дейилади. Мисол, Қуръоннинг Моид сурасидаги 1-оят

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَوفُوا بِالْعُقُودِ...

Яъни: “Эй иймон келтиринглар, аҳдларингга вафо қилинглар”.

Бу – Шориънинг хитоби, мукаллафлар

ишларидан бир ишга боғланган: у аҳдга вафо қилмоқни вожиб қилади. Бақара сурасидаги 282-оят

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ...

Яъни: “Эй мўминлар, агар биров-бировларингга маълум муддатга қарз берсаларинг, уни ёзиб қўйинглар”.

Мукаллифларнинг ишларига боғлиқ бўлган бу хитобдан қарзни ёзиб қўйишлик надб эканлиги чиқади. Исро сурасининг 33-оятда

وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ...

Яъни, “Ҳеч кимни ўлдирманглар”. Мукаллафларнинг бир ишига боғлиқ бўлган бу хитобдан бировни ноҳақ ўлдириш ҳаром эканлиги чиқади. Бақара сурасининг 267-оятда:

وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ...

Яъни, “Инфоқ қилмоқчи бўлган нарсаларингни ёмонини ажратиб берманглар”.

Мукаллафларнинг бир феълига боғлиқ бўлган бу хитобдан бировга берадиган нарсанинг ёмонини ажратиб бериш кароҳат эканлиги чиқади. Бақара сурасининг 184-оятда

...فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ...

Яъни: “Сизлардан қайси бирларингиз рамазонда касал ё сафарда бўлсаларинг, ўша кунлари тутолмаган рўзаларингни рамазондан сўнг тутиб беринглар”.

Сафар ва касалликка боғлиқ бўлган бу хитобдан мукаллафга ҳар икки ҳолда оғиз очиш мубоҳ эканлигини билдиради.

Юқоридаги Шориънинг барча ҳукмлари, албатта, мукаллафлар ишларидан бир ишга ё талаб жиҳатидан, ё ихтиёрлик жиҳатидан, ё вазъий жиҳатидан боғлиқ бўлиши лозим.

Таклиф деганда бир ишни бажариш кўзда тутилишига барча уламолар иттифоқ қилганлар. Яъни, Шориънинг таклифий ҳукми мукаллафнинг ишига боғлиқдир. Агар Шориънинг ҳукми ийжоб ё надб бўлса, иш ўз-ўзидан маълум. Чунки ийжобнинг мутааллиқи (боғловчиси) вожиб бўлган иш. Уни бажариш қатъий. Надбнинг мутааллиқи – мандуб иш. Уни бажариш қатъий эмас. Демак, ҳар икки ҳолда ҳам таклиф мавжуд.

Агар Шориънинг ҳукми таҳрим ё кароҳат бўлса, бу икки ҳолда ҳам таклиф қилинган нарсаси ишдир. Чунки муҳаррамдан ё макруҳдан тийилиш ҳам ишдан иборат. Уламоларнинг **لا تكليف الا بفعل** – “таклиф

фақат бирор ишни бажаришга бўлади”, деган сўзларининг маъноси ойдинлашди. Зеро, у ишни бажариш бир нарсадан тийилишни ҳам ўз ичига олади. Шуларга асосан, барча амир ва қайтариқлар мукаллафларнинг ишларига боғлиқ. Амрларда мукаллаф бир ишни қилишга буюрилган бўлса, қайтариқларда бир ишни қилишдан тийилишга буюрилган бўлади.

شرط صحة التكليف بالفعل

БИР ИШНИ ҚИЛИШГА БЎЛГАН ТАКЛИФНИНГ САҲИҲЛИГИ ШАРТИ

Таклиф шаръан саҳиҳ бўлиши учун ишларга ушта шарт қўйилади:

1. Қилинадиган иш талаб этилгандек бажарилмоғи учун у мукаллафга тўла маълум бўлмоғи лозим.

Шунга асосан, Қуръони карим ижмолий – аниқ мақсадни баён қилмайдиган оятлар ҳукмини бажаришга, Расул алайҳиссалом ижмоллигини тўла баён қилиб бермасларидан олдин, мукаллафни таклиф қилиш саҳиҳ бўлмайди.

Масалан:

اقبموا الصلوة

Яъни: “Намоз ўқинглар”.

Бу оятда намознинг руқнлари, шартлари, қандай адо этиш тартиблари баён қилинмаган. Унинг аркон ва шартлари, адо этиш тартибларини билмаган мукаллафни намозга қандай таклиф қилинади? Шунинг учун Расул алайҳиссалом бу ижмолни баён қилиб, ўзлари ўқиб кўрсатиб, айтдиларки:

صلوا كما رايتموني اصى

Яъни: “Намозни мен қандай ўқиган бўлсам, шундай ўқинглар”.

Шунингдек, ҳаж, закот, рўза каби, Шориънинг хитобига боғланган, улардан ирода қилинган мақсаднинг нималигини билинмаган барча ишларни, тоинки улардан мурод нима эканлиги баён қилинмагунча, мукаллафни бажаришга таклиф қилиш саҳиҳ бўлмайди. Шу боисдан Аллоҳ таолога ўз пайгамбарига баён қилиб бериш ҳуқуқини ушбу

ояти ила берган. Яъни: “Инсонларга нима нозил қилинганини баён қилиб берасиз, деб Биз сизга Қуръонни нозил қилдик”.

Жаноби пайғамбар алайҳиссалом Қуръон каримдаги ижмолан келган оятларни ўзларининг феълий ва қавлий суннатлари ила баён қилиб бердилар.

Уламолар, баён қилиш, керак вақтидан кейин бўлиши мумкин эмас, деб иттифоқ қилганлар.

2. Бажариш таклиф қилинган иш таклиф қилиш ҳуқуқига эга, мукаллаф унинг ҳукмларига итоат этиши вожиб бўлган Зотдан эканлиги мукаллафга маълум бўлмоғи лозим. Чунки шундай маълумот мукаллафни итоат этишга иродасини юзлантиради. Шу боисдан ҳар қандай шаръий далилнинг биринчи баҳси – илмий текшируви, мукаллаф учун ҳужжатлигини аниқлашдир. Яъни, мукаллаф ижро этиши вожиб бўлган ҳукмлардан эканлигига ишонч ҳосил қилишдир.

Мулоҳаза: Таклиф қилинган иш мукаллафга маълум бўлиши керак, деганда, мукаллафнинг ҳақиқатдан билган бўлиши эмас, балки билиши учун имкониятга эга бўлиш назарда тугилади.

Болиғ, оқил, шаръий ҳукмларни ўзи ёки бировдан сўраб билишга қодир бўлган инсонни таклиф қилинган ишни билади деб эътибор қилинади. Ҳукмлар унга нисбатан жорий ва уларни бажаришга мажбур қилинади. Мен уларни билмайман, деган узр ундан қабул қилинмайди. Шунинг учун уламолар, Ислом диёрида яшаган кишининг шаръий ҳукмларни билмаслиги узр

ҳисобланмайди, деганлар. Зеро, мукаллафнинг таклиф қилинган нарсаларни ҳақиқатдан билиши таклифнинг саҳиҳлигига шарт қилинса, у ҳолда таклиф тўғри бўлмайди. Шаръий ҳукмларни билмасликни узр деб кўрсатиш, у узрнинг умумийлашиб кетиш хавфини вужудга келтиради.

Мукаллаф ҳар бир шаръий ҳукмнинг далилини, унинг шаръий ҳужжатлигини, мукаллафлар ундан келиб чиқадиган ҳукмга тобеъ бўлишларини ўзи билиши ёки билган кишилардан сўраб олиши мумкин.

3. Бажариш таклиф қилинган ишни мукаллаф бажаришга ёки ундан тийилишга қодир бўлиши лозим. Бу шартдан икки нарса чиқади:

а) **المُسْتَحِيلُ** – бўлиши мумкин бўлмаган ишни бажаришга таклиф қилиш шаръан саҳиҳ бўлмайди.

مُسْتَحِيلٌ لِّذَاتِهِ – ақлан бўлиши мумкин эмас нарсалар. Масалан, иккита бир-бирига зид нарсани бир вақтда жамъ қилиш; бир ишни бир вақтда бир кишига ҳам вожиб, ҳам ҳаром бўлиши, бир вақтда бир киши ҳам уйқуда, ҳам уйғоқ бўлиши каби. Ва ҳоказо. Ақлан буларни бажариб бўлмайди.

مُسْتَحِيلٌ لِّغَيْرِهِ – ақлан бўлиши мумкин, лекин одатда ундай бўлмайдиган ишлар ҳам бор. Масалан: одамнинг ҳавода қанотсиз учиши; уруғсиз экин чиқиши. Зеро, борлиги ақлан ё одатан тасаввур қилинмайдиган ишларга мукаллафни таклиф этиш мумкин эмас. Аллоҳ таоло ҳеч бир инсонни тоқатидан ташқари ишга таклиф этмайди.

Бундан усул уламолари қуйидагича қоида чиқаришган: “Бир вақтда бир киши бир нарсани ҳам қилишга, ҳам қилмасликка буюрилмайди”. Чунки, бу ҳол икки қарама-қарши нарсани жамъ қилиш бўлур эди;

б) бошқа бир одамнинг бир ишни қилишини ё ундан тийилишини мукаллафдан талаб қилиш шаръан саҳиҳ бўлмайди. Чунки бошқанинг бир ишни қилиши ё ундан тийилиши унинг имконияти доирасига кирмайди. Шунга биноан, бир биродарининг закот бериши, намоз ўқиши ё ўғрилиқ қилмаслиги бошқа бир кишидан талаб этилмайди. Фақат, кишининг қўлидан келадигани – у биродарига насихат, амри маъруф ва наҳий мункар ила чегараланади. Булар мукаллафнинг имкониятидаги ишлардир.

Шунингдек, инсонни ўз хилқатини ўзгартиришга таклиф ҳам шаръан саҳиҳ эмас. Чунки хилқатининг ундайлиги инсоннинг иштироки ва ихтиёридан ташқаридаги ишдир. Масалан: ғазаб келганда ҳаяжонланиши, ҳижолат бўлганда қизариши, муҳаббат, ғазаб, хафалиқ, хурсандчилик, хавф, нафас олиш, таомни ҳазм қилиши, бўйнинг узун-қисқали, рангнинг оқ-қора бўлиши ҳолатларини инсоннинг ўзи яратмаган, уни ўзгартиролмайди ҳам. Мазкурларнинг бор ё йўқлиги яратилиш қонунига бўйсунди. Мукаллафнинг хоҳиши ва ихтиёрига итоат этмайди. Уларни ўзгартириш мукаллафнинг имконияти доирасида эмас.

Агар баъзи нассларда зоҳиран қўлидан келмайдиган нарсаларга таклиф қилингандек туюлса ҳам, лекин чуқур мулоҳаза юритиб қаралса, улар қўлдан келадиган таклиф эканлиги аён бўлди. Масалан: Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи ва саллам “Ғазабланма”, деганлар. Зоҳиран қаралса, бунда инсоннинг касбига алоқаси йўқ табиий ҳолатдан – ғазабдан ҳали у пайдо бўлмасидан олдин тийилишга таклиф бўлаётгандек. Аммо ҳақиқатда эса, ғазаб кетидан келадиган ишни қилишдан тийилишга таклифдир. Бундан мурод, ғазаб келганда, ўзингни тут, унинг кетидан келадиган ёмон натижадан тийил, дейишдир.

كُنْ عَبْدُ اللَّهِ الْمَقْتُولِ وَلَا تَكُنْ عَبْدُ اللَّهِ الْقَاتِلِ
قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لِحَبَابِ بْنِ الْأَرْتِ

Яъни: “Жаноби Пайгамбар алайҳиссалом Ҳубоб ибн ал-Арт исмли саҳобага “Аллоҳнинг ўлдирилган бандаси бўлгин-у, ўлдирувчи бандаси бўлмагин”, дедилар.

Ҳадиси шариф зоҳиран, бошқа биров томонидан ўлдирилишига таклиф қилаётгандай. Аслида эса, бировга зулм қилма, биринчи бўлиб душманликни сен бошлама, деган маънода айтилгандир.

قوله عليه السلام احبوا الله لما أسدى عليكم
من نعمة

Яъни: “Сизларга Аллоҳ таоло неъматларини мукаммал берганлиги учун уни севинглар”.

Зоҳиран, севишга таклиф. Лекин ҳақиқатда эса, Аллоҳ таолонинг берган неъматларига ибрат назари ила боқиб, унга доим шукр этгувчи, уни доим эсловчи бандалар бўлинглар, деган маъно бор.

Аллоҳ Таоло Оли Имрон сурасининг 102-оятида дейдики

... وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٠٢﴾

Яъни: “Ўлманглар, магарам ўлсаларинг, мусулмон бўлган ҳолларингда ўлинглар”.

Зоҳиран – мусулмон бўлган ҳолдагина ўлишга таклиф. Лекин ҳақиқатда эса, иймон ва ақидаларингни мустаҳкамлайдиган йўлда юринглар, тоинки сизларни ўз динларингда ўлишга олиб келсин, деган маъно ифодаланган.

Ҳадид сурасининг 23-оятда Аллоҳ айтадики:

لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا
ءَاتَاكُمْ

Яъни: “Қўлларингдан кетган нарсага хафа ҳам бўлманглар ва кетган нарсага хурсанд ҳам бўлманглар”.

Оятнинг зоҳирий маъноси – қўлларингдан кетган нарсага хафа ҳам бўлманглар ва қўлларингга келган нарсага хурсанд ҳам бўлманглар. Бу қўлдан келмайдиган ишга таклифга ўхшайди. Лекин ҳақиқатда эса, қўлдан кетган мол-дунёга қаттиқ қайғуриб, киши ўзига эрк беришдан келиб чиқадиган ёмон оқибатдан тийилишга, шунингдек, хурсандчиликка эрк беришдан пайдо бўладиган мутакаббирликдан сақланишга таклифдир.

Шунингдек, юқоридаги хилқатни ўзгартиришга ворид бўлган ҳар бир насс таклиф сифатида улардан келиб чиқадиган натижаларга ёки натижаларга сабаб бўладиган ҳолатларга таъвил қилинади. Ушбу натижа ва сабаблар инсоннинг касби ва унинг қурбидаги ишлардир.

Лекин, шуни яхши билиш керакки, таклиф шаръан саҳиҳ бўлиши учун таклиф қилинган ишга мукаллаф қодир бўлиши шарт, дейилганидан, таклиф қилинган ишларни бажаришда ҳеч бир машаққат бўлмайди, деб тушунмаслик лозим. Зеро, ишларга мукаллаф қодир бўлишлиги ила уларни бажаришда учрайдиган машаққат ўртасида ҳеч қандай қарама-қаршилик йўқ. Инсон бажариши таклиф қилинган ҳар бир иш ўзига яраша машаққатдан холий бўлмайди. Чунки таклиф бир навъи қийинчилик ва машаққати бўлган нарсани бажаришга мажбур қилиш деганидир.

Бироқ машаққат икки хилдир:

1. Кишиларнинг одатий қилиб юрган ишлари уларнинг тоқатлари доирасидаги машаққат бўлиб, бундай машаққатни қанча узоқ чексалар ҳам, на ўзларига, на молларига ва на бошқа ишларига ҳеч қандай зарар ё азият етмайди. Масалан, кишиларнинг ризқ-рўз топиш йўлидаги ҳаракатлари деҳқончилик, тижорат ва бошқа турли касблар.

Шаръий таклифлар мукаллаф учун бир навъи қийинчилик ва машаққатлардан холий бўлмайди. Шориънинг бундай машаққатли таклифларидан мақсад – улардан инсонга келадиган фойдаларидир. Инсон ўзига келадиган манфаат йўлида тоқати етадиган машаққатни кўтаришга мажбур қилинади. Масалан, табиб беморнинг тузалиши учун унга аччиқ даъвони ютишга мажбур қилади. Ютишлик беморнинг тоқати етадиган иш, натижа эса, унинг соғайиб кетиши. Шунингдек, намоз, закот, рўза ва бошқа амрлар ва қайтариқларни бажаришда мукаллаф ўзини баъзи тоқати етадиган қийинчилик ва машаққатга солади. Лекин булар инсоннинг ҳаёти мустақил бўлиши учун, кўзланган мақсад ва гоъларга эришиш учун васила вазифасини бажаради. Шориъ бу билан мукаллафни қийнаш ё машаққатга қўйишни эмас, балки унинг салоҳиятини ирода қилади. Табиб беморга аччиқ дорини тавсия этар экан, ютишдаги қийинчиликни эмас, унинг шифо топишини ирода қилгандек.

2. Кишилар учун одатдан ташқари, гоъят оғир (кўтариш қийин бўлган) машаққатлар. Уларни зиммага олиш кишиларнинг ўзларига, молларига ё бошқа ишларига зарар етказади. Масалан, узлуксиз рўза тутиш; ҳар кеча ухламай ибодат қилиш; ҳажга пиёда бориш; рухсатга ҳукм бўла туриб, қандай бўлмасин азиматни бажаришга ҳаракат қилиш каби ишлар шулар жумласидандир. Бундай машаққатли

ишлардан мукаллафларга зарар келади, шу боис Шориъ уларни таклиф қилмайди. Зеро, таширидан кўзланган мақсад – кишилардан зарарни кўтаришдир. Кишиларга бундай зарар келтирувчи, уларнинг тоқатларидан ташқари бўлган ишларга таклиф қилинганда, Аллоҳ ундай машаққатларни дафъ қилиш учун рухсат ҳукмларни машруъ қилган: рамазонда ким сафарда ё касал бўлса, оғиз очишга рухсат; сув тополмаса ё касал бўлса, таяммумга рухсат; зарур ва ҳожат ҳолатларда бошқа вақтларда манъ этилган ишларни қилиш мубоҳ. Шориъ мукаллафнинг машаққатини дафъ қилган ҳукмларга, машаққатини ҳам қўшиб бажарасан, деб таклиф қилиши саҳиҳ эмасдир.

Агар таклиф қилинган ишнинг айнан ўзи мукаллафга машаққат келтирса, уни дафъ қилиш учун Аллоҳ рухсатни машруъ қилган. Мукаллафнинг ўзига ўз ихтиёри ила машаққат келтиришидан ҳам Аллоҳ қайтарган. Шу сабабдан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам узлуксиз рўза тутишдан, тунни билан ухламай ибодат қилишдан, уйланмасликдан қайтариб бундай деганлар:

أَمَّا وَاللَّهِ إِنِّي لَأَخْشَاكُمْ لِلَّهِ وَاتَّقَاكُمْ لَكِنْ أَصُومُ
وَأَفْطِرُ أَصَلَّى وَأَرْقُدُ وَاتَزَوَّجَ النِّسَاءِ فَمَنْ رَغِبَ
عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي

Яъни: “Огоҳ бўлингларки, мен сизлардан кўра Аллоҳдан кўпроқ қўрқаман, лекин шундай бўлса-да, рўза тутаман, оғзим очик ҳам бўлади, кечаси намоз ҳам ўқийман, ухлайман ҳам ва хотинларга ҳам уйланаман. Кимки менинг суннатимдан юз ўгирса, у менинг умматимдан эмас”.

Яна марҳамат қилдиларки:

خُذُوا مِنَ الْأَعْمَالِ مَا تُطِيقُونَ

Яъни: “Ҳар бир ишни тоқатларингга қараб олинглар”.

الْقَصْدُ الْقَصْدُ تَبَلَّغُوا

Яъни: “Ишларни тежамкорлик ила бошласаларинг, мақсадга эришасизлар”.

هَلْكَ الْمُتَنَطِعُونَ

Яъни: “Бир ишнинг меъёрини билмай урина бериш, уринганни ҳалок қилади”.

إِنَّ هَذَا الدِّينَ مَتَيْنٌ فَأَوْغِلُوا فِيهِ بِرَفْقٍ وَلَنْ يُشَادَّ
الدِّينَ أَحَدًا إِلَّا غَلَبَهُ

Яъни: “Бу дин ниҳоят мустаҳкам бир қўрғон, бунга мулоимлик ила киришинглар. Кимки динни енгаман деб қаттиқ киришса, ўзи енгиледи”.

إِنَّ الْمُنْبِتَ لَا أَرْضًا قَطَعَ وَلَا ظَهْرًا أَبْقَى

Яъни: “Ўз уловининг ҳолатини ҳисобга олмай, уни зўрлаб, шу масофани босаман деса, масофани ҳам босолмайди, ҳамда уловидан ҳам айрилади”.

Кимки зарарни ўзига раво кўриб, рухсатни тарк этиб, азиматни ушласа, у гуноҳкор деб ҳукм қилинади. Шу боисдан Пайғамбар алайҳиссалом айтдилар:

لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ

Яъни: “Сафарда рўза тутишдан яхшилик келмайди”.

وَاللَّهُ سُبْحَانَهُ يُحِبُّ أَنْ تَتَّبِعُ رُخْصَهُ كَمَا يُحِبُّ أَنْ
تُؤْتِيَ عَزَائِمَهُ

Яъни: “Аллоҳ азимат ҳукмларини ушлаганларни севганидек, рухсат ҳукмларини ушлаганларни ҳам севади”.

IV المحكوم عليه – АЛ-МАҲКУМ АЛАЙҲ

Маҳкум алайҳ – ишига Шориънинг ҳукми боғланган мукаллафдир.

Таклиф шаръан саҳиҳ бўлиши учун мукаллафга иккита шарт қўйилади:

1. Куръон ва суннат нассларидан иборат таклиф далилларини ўзи ё биров ёрдамида билишга қодир бўлишлиги. Зеро, таклиф далилини фаҳмламаган киши, унга бўйсунушга, уни бажаришга бўлган иродасини йўлга сола олмайди. Таклиф далилини фаҳмлаш қудрати ақлни тақозо қилади. Зеро, ақл фаҳмлаш ва идрок этиш олатидир ва шу ақл ила итоат этишга бўлган ирода йўлга солинади.

Бироқ ақл махфий бўлганлиги сабабли, унинг борлигини кишининг сезиш аъзолари ила билиб бўлмайди. Шу боисдан Шориъ, таклифни сезиш аъзолари ила сезиладиган, ақлга аломат бўлган зоҳир нарсага боғлади. Бу нарса – балоғатга етмоқликдир. Кимки балоғатга етса, ақлига оризий бирор нарса халал етказмаганлиги аниқ бўлса, унда таклифни фаҳмлашга бўлган қудрат мавжуд деб қаралади. Шунга асосан, мажнун, ёш бола, уйқудаги инсон, эс-хуши ўзида бўлмаган киши, маст одамларда таклиф далилини биладиган олат (ақл) йўқлиги учун, таклиф қилинмайдилар.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи вассаллам айганларки:

رَفَعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثَةٍ عَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ وَ
عَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَحْتَلِمَ وَ عَنِ الْمَجْنُونِ حَتَّى
يَعْقِلَ

Яъни: “Уч тоифа кишидан қалам кўтарилган – уларнинг қилган гуноҳлари ёзилмайди: уйқудаги одамдан то уйғонмагунча; ёш боладан то балоғатга етмагунча; мажнундан то ақли кирмагунча”.

وَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ نَامَ عَنْ صَلَاةٍ
أَوْ نَسِيَهَا فَلْيُصَلِّهَا إِذَا ذَكَرَهَا فَإِنَّ ذَلِكَ وَقْتُهَا

Яъни: Жаноб айтдиларки; “Кимки намоз вақтида ухлаб қолса ё намоз ўқиш эсидан чиқиб қолса, намозини уйқудан турганда ва эсига тушганда ўқисин. Зеро, унга ўша вақтлар намознинг вақтидир”.

Аммо ёш бола ва мажнуннинг молларидан тўланадиган закот⁶ нафақа ё бировга улар томонидан ضَانٌ – молиявий товон тўлаш лозим бўлиб қолгандаги ҳолатда, аслида таклиф уларга эмас, балки уларнинг валийларигадир. Худди улар ўз ерлари ва мулкларидан солиқ тўлагандек тўлайдилар.

Лекин Аллоҳ Таолонинг: Нисо сураси 43-оятда айтган

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَرَى
حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ ... ﴿٤٣﴾

⁶ Имом Шофий раҳматуллоҳи алайҳ мазҳабларида ёш бола ва мажнун молдан ҳам закот берилади.

“Эй мўминлар, маст бўлган ҳолларингда, то нима деганларингни билмагунча намозга яқинлашманглар”, деган хитоби мастларга эмас, балки уларнинг ҳушёрлик ҳолатларига тақлифдир.

Аммо ҳанафий мазҳабидаги уламоларнинг, маст кишининг талоқи талоқ ҳисобланади, дейишларига сабаб – мастлигига биноан унга жазо тариқасида берилган фатводир. Бунинг учун ҳаром қилинган нарсани ўз ихтиёри ила ичган бўлиши шарт деганлар.

Аммо шаръий тақлифлар далилини араб тилини билмаганлари сабабли Қуръон ва суннатдан фаҳмлашга қодир бўлмаганларга шаръан тақлиф саҳиҳ бўлмайди. Уларга тақлиф, қачон араб тилини ўрганиб, нассларни фаҳмлайдиган бўлсалар, ёйинки шаръий тақлифлар далилини ўз тилларига таржима қилиниб, Ислом уларга тақлиф қилган нарсаларни китоб шаклида топиш имкониятига эга бўлсалар, ёйинки бир тоифа киши уларнинг тилларини ўрганиб, шаръий тақлифларни ўз тилларида таълим берсалар – шундагина тақлиф шаръан саҳиҳ бўлади. Сўнги учинчи услуб яхши услуб ҳисобланади. Чунки Жаноби Пайгамбаримиз Ҳажжатул Вадодда айтган насиҳатларида пайгамбарлик вазифасини адо этганларига Аллоҳни гувоҳ қилганлари, ўша ерда ҳозир бўлган мусулмонларга, у ерда бўлмаганларга етказишга буюрганликлари бунга далилдир. Бинобарин, ҳозир бўлганларга Исломга ҳидоят топиб, унинг ҳукмидан хабардор бўлган барча кишилар киради, ғойибларга эса, Қуръон лугатини билмайдиган, унинг оятларини фаҳмлашга қодир бўлмаганларнинг барча киради.

Оятлар унинг тилига таржима ҳам қилинмай, Қуръон тилини билган кишилар уларга таълим ҳам бермай, ўзи эса, Қуръон тилини билмайдиган ҳолатда ўз ҳолига ташлаб қўйилса, у шаръан

мукаллаф ҳисобланмайди. Зеро, Аллоҳ Таоло кишиларни тоқати етмайдиган нарсаса тақлиф қилмайди. Шунинг учун Аллоҳ Таоло Иброҳим сурасининг 4-оятда

дейди: Яъни: “Биз бирор қавмга пайгамбар юбормадик, магарам ўша қавм тилини биладиганни юбордик”.

2. Тақлиф қилинган нарсаса мукаллафнинг аҳл бўлмоғи.

Аҳлиятнинг маъноси, лугатда, салоҳият демакдир. Масалан, фалончи фалон илмнинг аҳли, яъни, ўша илмга салоҳиятли деганидир.

Аммо усул илми истилоҳидаги аҳлият икки қисмга бўлинади: а) **اهلية الوجوب** – аҳлияти вужуб,

б) **اهلية الاداء** – аҳлияти адо.

Аҳлияти вужуб – инсоннинг унга берилган ҳуқуқлар ва унга юкланган масъулиятларга салоҳиятидир.

Мазкур салоҳиятнинг асоси Аллоҳ таоло инсонни бошқа ҳайвонлардан бир ўзак ила ҳослади. Ўша ўзак туфайли унга ҳуқуқлар ва вазифалар белгилади. Бу ўзакка фуқаҳолар **ذمة** – зимма деб ном қўйдилар. Демак, зимма инсондаги фитрий сифат. У сифатга биноан инсонга бошқаларнинг муносабати ва унинг бошқаларга муносабати белгиланади.

Бу аҳлиятил вужуб ҳар бир инсонга унинг эр ё хотин, ёш гўдак ё бола, ақли ё беақл, соғлом ё касалманд, ақли кам ё мажнун бўлишидан қатъий назар, у инсон бўлганлиги учун ҳам собитдир. Чунки

у инсондаги фитрий ўзакка асосан яратилган. Ҳар бир инсон, у қандай бўлмасин, аҳлиятил вужубга эга. Аҳлиятил вужубсиз инсон бўлиши мумкин эмас. Зеро, унинг инсонияти шунга асосланган.

Аммо аҳлиятил адо – мукаллафликка бўлган салоҳиятдир. Чунки ҳар бир феъли, айтган сўзи шаръан эътиборга олинади. Агар ундан бирор иш, муомала содир бўлса, шаръан эътиборга олиниб, у ишнинг натижалари юзага чиқади. У намоз ўқиса, рўза тутса, ҳаж қилса, ёки бошқа бирор иш қилса, шаръан эътиборли ҳисобланади, ундан вожиб соқит бўлади. Агар жиноят қилса, бировнинг молига, жонига обрўйига зарар етказса, жиноятига асосан унга моддий ва баданий жазо берилади. Демак, аҳлиятил адо – масъулиятдир. Унинг инсондаги асосий белгиси – ақлдир.

ИНСОННИНГ АҲЛИЯТИЛ ВУЖУБГА НИСБАТАН ҲОЛАТЛАРИ

Инсон аҳлиятил вужубга нисбатан икки хил ҳолатда бўлади:

1. Инсоннинг аҳлиятил вужуби гоҳо ноқиса бўлмоғи, яъни, унинг фойдасига ҳуқуқлар бўлади-ю, лекин бажариши керак бўлган вожиботлар бўлмайди. Ёинки, аксинча, бўлиши ҳам мумкин.

Аввалгисига мисол қилиб, онанинг қорнидаги гўдакни келтирганлар. Зеро, у мерос олишга, васият қилинишга, вақфдан тушадиган даромадга мустаҳиқдир. Лекин унга вожиботлар – қилиши лозим бўлган ишлар юкланмайди. Демак, аҳлиятил вужубга эга, бироқ у ноқис.

Иккинчисига мисол қилиб, вафот қилган инсонни келтирганлар. Агар бир инсон вафот этса, у бировлардан қарз бўлса, қарз берганларнинг ҳақлари унинг зиммасида қолади. Ҳатто баъзи

фуқаҳолар майитга комил аҳлиятил вужуб собит бўлади, агар унинг бировларда ҳаққи ва бунда бировларнинг ҳаққи бўлса деганлар. Бу сўзларнинг унча самараси йўқ. Чунки ўлим инсонлик хусусиятини тугатади. Унинг зиммасида ҳеч қандай ҳуқуқ – на ноқиса ва на комила қолмайди. Зеро, унинг бировлардаги ҳаққи ва бировларнинг ундаги ҳаққи меросхўрлар зиммасига ўтади. Яъни, меросхўрлар унинг молига ҳам ва ундаги бировларнинг ҳаққига ҳам эга бўладилар.

2. Инсоннинг аҳлиятил вужуби комила бўлмоғи, яъни, унинг фойдасига ҳам, у бажариши лозим бўлган ҳуқуқлар ҳам унга собит бўлади. Бундай ҳуқуқлар барча инсонларда у туғилганидан бошлаб то вафот этгунга қадар, унинг ҳаётда қайси ҳолатда бўлишидан қатъи назар, унга аҳлиятил вужуб комила собит бўлади. Биз, аҳлиятил вужубга эга бўлмаган инсон бўлмайди, деган эдик.

ИНСОННИНГ АҲЛИЯТИЛ АДОГА НИСБАТАН ҲОЛАТЛАРИ

Инсон аҳлиятил адога нисбатан уч хил ҳолатда бўлади:

1. Инсонда умуман аҳлиятил адо бўлмаслиги, уни йўқотган бўлиши мумкин. Ёш болалар ҳамда мажнун кишилар шу тоифага кирадилар. Бу ҳар икки тоифанинг ақли йўқлиги сабабли уларда аҳлиятил адо йўқдир. Ҳар иккаласининг айтган сўзлари ва қилган ишларидан натижа рўёбга чиқмайди. Уларнинг савдолари, муомалалари бекордир. Бироқ улар бошқаларга нисбатан жиноят қилиб тан жароҳати ё молиявий зарар етказсалар, уларга молиявий жазо берилади, аммо баданий жазо берилмайди. Агар ёш бола ё мажнун бировни ўлдириб қўйса, молларига зарар етказса, ўлганнинг ҳунига ёинки нобуд бўлган молга зомин бўлишлари лозим, лекин улардан қасос олинмайди. Шунинг учун фуқаҳолар:

عمد الطفل او المجنون خطأ

– “Ёш боланинг ё мажнуннинг қасди хатодир”, деганлар. Модомики ақл йўқ экан, қасд ҳам йўқдир.

2. Инсоннинг аҳлиятил адоси ноқис бўлиши мумкин. Бу тамйиз ёшига етган, лекин ҳали балоғатга етмаган бола (тамйиз ёши етти ёшдан бошланади). Аҳлиятил адоси ноқисга тамйиз ёшига етган, лекин балоғатга етмаган бола, **المعتوه** – ақли

камроқ киши киради. Чунки маътух деб ақлига ҳалал ҳам етмаган ва уни йўқотмаган, лекин ақли заиф кишига айтилади. Буларнинг ҳар иккаласида аҳлиятил адо собит, лекин ноқисдир. Биноан, алайх, уларнинг тасарруфотлари, фақат уларга фойда келтирсагина, валийларининг рухсатисиз ҳам эътиборли бўлади: Масалан: ҳадя ва садоқатларни қабул қилиш каби.

Аммо уларнинг тасарруфотлар холис зараргина бўлса, улар умуман саҳиҳ ҳисобланмайди, агарчандики валийлари рухсат берсалар ҳам. Масалан, бировга ҳадя бериш; ўз ҳақидан кечиш; бировга васият қилиш; хотинини талоқ қилиш каби ишлар. Буларнинг барчалари амалга ошмайди. Аммо уларнинг фойда ила зарар ўртасидаги тасарруфотлари саҳиҳ, лекин валийлари рухсатига боғлиқ. Агар рухсат берсалар, ижро бўлади, бермасалар, ижро этилмайди.

Юқоридаги тасарруфотларнинг **مميز** – мумаййиз

ва **معتوه** – маътухдан саҳиҳ ҳисобланиши уларда аҳлиятил адо борлигига асосланган. Бироқ бу аҳлиях уларда ноқис бўлганлиги сабабли, валийлари рухсатига боғлиқдир. Валийлари рухсат этсалар тасарруф гўё аҳлиятил адоси комил бўлган кишидан содир бўлди, деб қаралади.

3. Инсоннинг комил аҳлиятил адо бўлиши. У болиғ, оқил инсондир. Оқил ҳолда болиғ бўлишлиги, унинг комил аҳлиятил адо бўлишига сабабдир. Аҳлиятил адога эришмоқлик аслида ақлга боғлиқдир. Лекин унинг болиғликка боғланиши болиғликнинг ақлга аломат эканлигидадир. Зеро, ҳукмлар ўзгармас, зоҳир иллатларга вобастадир. Болиғ киши, у балоғатга ёш ила етганлиги ё эҳтилом ила етганлигидан қатъи назар, оқил деб эътибор қилинади. Унинг ақлида ҳалал борлигига ё ноқислигига ҳеч қандай далил бўлмаса, у аҳлиятил адога аҳил деб қаралади.

АҲЛИЯГА ЕТАДИГАН ХАЛАЛЛАР

Юқорида айтиб ўтдикки, ҳар бир инсон, инсон бўлганлиги учун, аҳлиятил вужубга эга. У онанинг қорнидалигида аҳлиятил вужуби ноқисага эгадир. Туғилганидан бошлаб эса, у қайси ёшда, қандай ҳолатда бўлмасин, модомики ҳаёт экан, унинг аҳлиятини зоил ё ноқис қилувчи сабаблар йўқ бўлса, у комил аҳлиятил вужубга эга ҳисобланади.

Аммо, айтиб ўтганимиздек, инсон туғилмасдан ё тамйиз ёшига етмасдан аҳлиятил адога эга бўлмайди. Тамйиз ёшидан то балоғатга етгунча у аҳлиятил адои ноқисага эга бўлади. Шунинг учун унинг баъзи тасарруфи саҳиҳ ва баъзилари ғайри саҳиҳ бўлади, баъзилари эса, валийнинг ижозатига боғлиқдир. У болиғ бўлгандан бошлаб, агар аҳлиятига бирор ҳалал, шикаст етмаса, аҳлиятил адои комилага эга бўлади. Етадиган ҳалал самовий, яъни, инсоннинг ихтиёридан ташқари – мажнунлик, эси пастлик, эсдан чиқариш кабилар бўлиши, ёинки инсоннинг ихтиёри ила – мастлик, қарздорлик, сафаҳлик (ақли бўла туриб, уни яхши ишлатмаслик) кабилар бўлиши мумкин.

Мазкур халаллар инсондаги аҳлиятил адони умуман йўқ қилиб қўйиши ҳам мумкин. Масалан, жунун, уйқу, ҳушдан кетиш ҳолларида инсонда аҳлийтил адо асло бўлмайди. Бинобарин, уларнинг тасарруфотидан шаръий натижа чикмайди. Аҳлиях сабабли мажнунга вожиб бўлган молиявий ишларни унинг валийси адо этади. Уйқудаги ва ҳушидан кетган кишиларга аҳлиях сабабли вожиб бўлган молиявий ва баданий мажбуриятлар улар ҳушига келганида ва уйқудан уйғонганида ижро этилади.

Баъзи халаллар эса, инсондан аҳлиятиул адони умуман йўқ қилмайди, лекин уни камайтиради. Масалан, эси пастлик. Бу сифат маътухнинг баъзи тасарруфотини мумаййиз боланики каби саҳиҳ деб ҳисоблайди.

Аммо баъзи халаллар инсондаги аҳлиятил адони камайтирмайди ҳам, йўқ ҳам қилмайди, бироқ баъзи ҳукмларни унга нисбатан ўзгартиради. Бу ўзгариш унинг аҳлиятил адоси камлиги ё йўқлигидан эмас. Масалан, сафаҳлик, ғофиллик ва қарздорлик. Сафиҳ ва ғофил бўлган болиғ, оқил инсон, тўла аҳлиятил адога эга. Лекин уларнинг молини нес-нобуд бўлишдан сақлаш, кейин бировларга боқимонда бўлмасликлари мақсадида молларини сарфлашдан тўсиладилар. Уларнинг савдолари, ҳадялари саҳиҳ ҳисобланмайди. Бу чора уларда аҳлиятил адонинг камлиги ё йўқлигидан эмас, балки уларнинг молларини сақлаш учун қўлланилади. Шунингдек, қарздор, болиғ, оқил инсон аҳлиятил адои комилга эга. Лекин қарз берган кишиларнинг ҳақларини ҳимоя қилиш мақсадида, то қарзларини тўламагунча унинг молиявий ишлари тўсилади, яъни, амалга оширилмайди.

Аҳлиятиул адонинг асоси – ақлдир. Ақлнинг аломати эса, балоғатдир. Кимки болиғ, оқил бўлса, у аҳлиятил адога эга. Агар тўсатдан унинг ақлига

халал етиб, жунун каби, уни бутунлай изола қилса, ё эси пастлик каби, заифлаштирса, ё уйқу ва ҳушдан кетиш каби ақлини ишлатиш тўсилиб қолса – булар инсоннинг аҳлиятил адо сифатини йўқ қилиш ё камайтириш ила таъсир қилади.

Агар инсонга тўсатдан бир фожиа келса, у унинг ақлини кетказмаса ё заифлаштирмаса ё ишлатишни тўсиб қўймаса, инсоннинг аҳлиятил адо сифатига таъсир этмаса ҳам, сафаҳ, ғофил ва қарздор каби баъзи ҳукмларни ўзгартириши мумкин. Шунинг учун имом Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳ юқоридаги уч тоифа инсонларни ўз молларини ишлатишдан тўсишликни маъқулламайдилар. Чунки у сифатлар инсоннинг аҳлиятил адо сифатига таъсир этмайди. Уларнинг ўз молларини ишлатишдан тўсишнинг фойдаси, инсонга молини ишлатишга аҳл эмас деб эътибор қилинган зарарга баробар келмайди, дедилар.

Китобнинг иккинчи қисми тугади.

Китобчада учрайдиган арабча сўзларнинг деярли барчасига ўзбекча таржимаси ўша сўз ёнида қавс ичида ёки бет тагида тушунтириш берилган бўлса ҳам, мухтарам ўқувчиларга яна ҳам осонлик туғдириш мақсадида, айрим сўзларнинг ўзбекча таржимасини алоҳида бериш маъқул кўрилди.

1. 4-бет Раъй - бир масаланинг жавоби оятда ва ҳадисда бўлмаса шахсий фикр ила шариатга мувофиқ қилиб ечиш.

2. 14-бет Ижтиҳод - масаланинг жавоби оят ва ҳадисда бўлмаса, унинг жавобини топиш учун бор илмни сарфламоқ.

3. 22-бет Инкор - ишонмаслик, эътироф этмаслик, маъқул топмаслик.

4. 34-бет Майта - ўзи ўлган ҳайвон.

5. 34-бет Лафзи омм - маъносига кирган ҳамма бир-ликни ўз ичига олган сўз.

6. 34-бет Лафзи мутлақ - бирор сифатга боғланмаган сўз.

7. 34-бет Лафзи муштарак - бир маънога хос бўлмаган ундан бошқа маънони ҳам билдириши мумкин бўлган сўз.

8. 34-бет Зонний далолат - бир маънога хос бўлмаган, ундан бошқа маънони ҳам билдириши мумкин бўлган сўз.

9. 34-бет Санад - ҳадисни пайгамбар алайҳиссаломдан то ҳадис китоби ёзган мусаннифгача, масалан имом Бухорийгача ривоят қилган кишилар тизими.

10. 48-бет Қатъий - бир маънодан бошқа маънони билдирмайдиган сўз.

11. 105-бет Макруҳий таҳримий - ҳаромга яқин гуноҳ.

12. 105-бет Макруҳий танзиҳий - ҳалолга яқин нотўғри иш.

13. 178-бет Ибоҳат - рухсат.

14. 174-бет Изтироф - мажбурлик ҳолати.

15. 203-бет Мумаййиз - ақли кириб қолган, лекин балогат ёшига етмаган бола.

УСУЛУЛ ФИҚҲ - ИСЛОМ ҚОНУНШУНОСЛИГИГА БИР НАЗАР

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм

Мухтарам уқувчи!

Маънолари таржимаси Мисрли таниқли фақиҳ (ҳуқуқшунос) Абдулваҳҳоб Халлофнинг ушбу фиқҳи (Ислом қонуншунослиги асослари) қўлланмасининг таржимаси ва чоп этилиши Ўзбекистон мустақиллиги шарофати ўлароқ мумкин бўлди. Миллий истиқлол берган имконият туфайли биз қадимий ўтмишимизни, Ислом динимиз, она тилимиз, урф-одатларимиз ва тарихий анъаналаримизни ҳеч қандай бўёқларсиз, мафкуравий “изм”ларсиз холисона ўрганиш ва ёритиш бахтига муяссар бўлдик.

Аллоҳга шукроналар бўлсинким, ҳозирги кунда Қуръони Карим (маънолари таржимаси), буюк аждодларимиз Имоми Бухорий ва Имоми ат-Термизийларнинг ҳадислар тўплами, Баҳовуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматлари, Бурҳониддин Маргиноний¹ ва бошқаларнинг²

инсонни маънавий етукликка чорловчи диний, фалсафий, ахлоқий ва ҳуқуқий асарлари чоп этилмоқда.

Бу борада “Адолат” нашриёти “Ҳуқуқий меросимиз хазинасидан” туркумида Мақсудхўжа ибн Мансурхўжанинг “Мажмаъул-мақсуд ёки Мухтасар ул-Викоянинг” ўзбекча шарҳининг 1 китобини¹ ва Низомулмулкнинг “Сийёсатнома”² асарини нашр этди. Бу китоб ва рисоалар уқувчилари томонидан зўр қизиқиш ва ташналик билан ўқилмоқда ва мутолаа қилинмоқда.

Буюк аждодларимиз ўз наслларини Ислом дини ва шариат, умум башарий туйғулар, ўлмас Шарқ фалсафаси ва миллий қадриятларимиз руҳида тарбия қилганлар. Ота-боболаримиз асрлар давомида тилимизни, дилимиз ва динимизни, ўзбекнинг ўзлигини ҳар томонлама асраб-авайлаб, баркамол авлодларни вояга етказганлар.

Лекин, бахтга қарши ўлароқ, биз Ислом динимизнинг узвий ажралмас таркибий қисми бўлмиш шариат, фиқҳ илмини яхши билмаймиз. Чунки биз уни яхши ўрганмадик. Тўғриси, кўҳна юртимиз устидан салкам бир ярим асрлик рус мустамлакачилик истибдоди бунга йўл бермади.

Яратганга шукроналар бўлсинким, истиқлол туфайли мамлакатимиздаги юридик олий ўқув юртларида мусулмон ҳуқуқидан сабоқлар берила бошланди, ўқув дастурлари тайёрланди,³ илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.¹

¹ Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа. Мажмаъул - ёки Мухтасар ул Викоянинг ўзбекча шарҳи. 1. Нашрга тайёрловчилар: М.Ҳасаний, А.Ҳасаний. Масъул муҳаррир Абдулазиз Мансур.-Тошкент: Адолат, 1996.-640 бет.

² Низомулмулк. Сийёсатнома ёки Сияр ул-мулк. Форс тилидан таржима.-Т.: Адолат, 1997.-256 бет.

³ Мусулмон ҳуқуқи асослари. Дастур. Муаллиф А.Х.Саидов.-Тошкент: Ички Ишлар Вазирлиги Академияси, 1994.-21 бет; Саидов

¹ Хидоя. Комментарий мусульманского права. Т. 1\ Отв. Редактор А.Х.Саидов. Тошкент: Ўзбекистон, 1994.-с.

² Убайдулло ибн Масъуд. Мухтасар. Тоторча таржимадан ўзбек тилига нашрга тайёрловчилар: Рашид Зоҳид, Акрам Деҳкон.-Тошкент: Чўлпон, 1994.-335 бет; Шокиров Ю. Ислом шариати асослари.-Тошкент: Меҳнат, 1992.-77 бет; Шошй Абдуқаҳҳор.. Ислом арконлари.- Тошкент: Шарқ, 1993.-94 бет; Уватов У. Муслим ибн ал - Ҳажжож. - Тошкент: Мерос, 1995.-61-бет; Уватов У. Караматов Х. Қуръон ва ўзбек адабиёти.- Тошкент: Фан, 1993.-96 бет; Закон Кунрапа. Пайгамбаримиз ва Ашараи Муббашара. Мутаржим Абдумурод Холмурод угли.- Тошкент: “Абдулбосит”, 1995.-174 бет; Закон Кунрапа. Ҳазрати пайгамбаримиз ва Ислом дини. Мутаржим Абдумурод Холмурод угли.-Тошкент: “Абдулбосит”, 1996.-207 бет; Ҳузарий Муҳаммад. Нур-ул яқин. М.Солиҳнинг араб тилидан ўтирган уйғурча матни асосида Э.Усмон ўзбекчалаштирган.-Т.: Чўлпон-Камалак, 1992.-288 бет.

Тақдирга шоён таҳсинларким, бутунги кунда ислом динининг маънавий-ахлоқий ва диний-ҳуқуқий мерослари на фақат аҳли дин орасида, балки дунёвий илм соҳиблари, кенг миқёсидаги аҳли жамоа орасида ҳам уз қадрини топаётир. Исломнинг асрлар давомида фозилу фузалоларга дастуруламал бўлиб келган ақлу одоб, инсофу диёнат, адолату инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари сердолга давримизнинг мураккаб ва зиддиятли ахлоқий-маънавий ва ҳуқуқий-тарбиявий масалаларини ҳал этишда замонавий аҳамият касб этади.

Шарқ халқлари, жумладан, Марказий Осиё халқлари тарихида Ислом маънавияти, фалсафаси ва шариат ҳуқуқий тафаккури шаклланди, тараққий топди ва ҳозир ҳам ривожланмоқда. Шу боис умумбашарий қадриятларга содиқлик билан бирга, миллий-тарихий ва ҳуқуқий-маънавий мерос ва анъаналарни, исломий қадриятларни тиклаш ва кенг қуламда талқин этиб авлодларга таништириш давр тақозоси ҳисобланади. Исломий қадриятлар халқимизнинг ҳақиқий бойлиги бўлиб, миллатимизнинг руҳиятининг асосини ташкил этади.

А.Х. Основы мусульманского права. Курс лекций, -Ташкент: Академия МВД, 1995.-112с.

¹ Сунити йилларда шариат, Ислом ҳуқуқининг турли муаммоларига бағишланган бир қатор номзодлик иш ҳимоя қилинди. Қаранг: Ишанова Ш.А. Нормы шариата и их применение казийскими судами в Средней Азии до 1924 года. Автореф. дисс. канд. наук. Ташкент, 1992.-26 с.; Ражабова М. Преступление и наказание по шариату. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Т., 1996.-24с.; Рахманов А. Вакуфная собственность по шариату. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Т., 1997.-22 с.; Каримов Д. Становление и развитие основных институтов мусульманского права в Мавераннахре (VIII-XIII в.в.) Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Т., 1997.-24 с; Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Развитие шариата в Афганистане (историко-правовые исследования) Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Т., - 1997.-25 с.

Маълумки, қадимий Мовароннаҳр ва Хуросон буюк фақиҳлари - Ислом қонуншунос олимлари билан фикҳ-ислом қонуншунослиги ривожига улкан ҳисса қўшганлар. Мовароуннаҳр фикҳ мактаби буюк намояндалари ёзган нодир асарлар туфайли уз тараққиётига кутарилган Ислом қонуншунослиги халқимиз маънавий-ҳуқуқий меросининг узвий ажралмас қисми сифатида асрлар давомида Марказий Осиё халқлари ҳаётида муҳим омил бўлиб хизмат қилиб келган.

Фикҳ-Ислом қонуншунослиги, Шарқ халқлари ва Ислом маданияти эришган буюк қадриятдир. У нафақат диний-ҳуқуқий ва маънавий-ахлоқий муаммоларни, балки мусулмонларнинг бутун турмуш тарзини уз ичига олган.

Шариат XIV асрлик бой тарихга, узига хос ҳуқуқий анъаналарга эга. Уз тараққиёти даврида шариат ҳам юксалиш, ҳам инқироз босқичларини бошидан кечирган. Ҳижрий II асрдан эътиборан Исломда турли ақидавий (кадария, ҳавориж, жарбия, анъария, муътазила, карромия, муржиа мазҳаблари) ва фикҳ (яъни, суннийлик оқимида мансуб туртта): ҳанафий, моликий шофийий, ҳанбалий мазҳаблари, шиалик оқимига боғлиқ учта: жаъфарий, исмоилий, зайдий мазҳаблари шакллана бошлади ва ривож топди. Агар ақидавий мазҳабларда асосий фарқ калом илмий, яъни, эътиқод муаммолари устида бўлса, фикҳ мазҳаб намояндалари ҳуқуқий масалаларни урганишда фарқланганлар. Ақлий илмлар билан бир қаторда “Умумий шаръия” (шариат илмлари) ҳам уз тараққиёт йўлини босиб утган. Ақлий илмлар инсон тафаккурининг маҳсули бўлиб, шариат илмлари (нақлий ва вазъий илмлар) ривоятлар асосида урганилган. Шариат илмлари қироат, тафсир, ҳадис, фикҳ, калом илмларидан иборат бўлиб, араб тили ва адабиётини ҳам ичига олган,

чунки усиз мазкур фанларни ўрганиш мумкин бўлмаган.

Шариат илмлари нимадан иборат деганда, буюк Ислом мутафаккири Абдурахмон ибн Халдуннинг (1332-1406 йиллар) машҳур асари бўлмиш “Ал-Муқаддима”да келтирилган фикрлари диққатга сазовордир. У башарий илмларни икки қисмга бўлади. Биринчиси, инсон тафаккури йўли орқали унга эришиладиган табиий илмлар ва иккинчиси, нақл (ривоят қилиш) орқали эришиладиган илмлардан иборат бўлиб, инсонлар уни асосчисидан, Яратганнинг узидан оладилар. Биринчи қисм ҳикмат ва фалсафага мансуб илмлар номи билан аталиб, инсонлар уларни турли мавзулар ва мисолларга доир далиллар орқали қўлга киритадилар. Иккинчи қисм нақлий ва вазъий илмлар номи билан аталиб, хабарлар (ҳадислар) орқали шариат асосчиларидан нақл ва ривоят этилади. Бу илмлар (асосий қоидалари) ҳақида ақлни ишга солиб фикр юритиш мумкин эмас. Фақатгина уларга боғлиқ бўлган фаръий (жузъий) масалаларни қиёс орқали белгилаб олиш мумкин. Бу эса, шаръий илмлар ва уларни ўзлаштириш учун бизга ёрдам берадиган илмлардан иборатдир. Мазкур фанлар “ақлий” ва “нақлий”, “маъқул” ва “манқул” илмлар деб ҳам юритилган.¹

Шариат илмлари Ислом дини ва унга боғлиқ бўлган масалаларни қамраб олади. Мазкур илмлар қироат, илми, тафсир илми, ҳадис илми, фикҳ илми ва унинг фаръий (жузъий) қисмлари ва калом илмидан иборатдир. Шариат илмлари қаторига араб тили ва адабиёти ҳам киритилади, чунки уларсиз шариат илмларини ўрганиб бўлмайди.

Қироат илми, тафсир илми, калом илми, ҳадис илми каби илмларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида-алоҳида ва узоқ сўзлаш мумкин, аммо бу ерда фикҳга оид ушбу китоб муносабати ила Ислом фикҳи масалаларига кенгроқ тўхталмоқчимиз.

Ислом ҳуқуқшунослигидан иборат бўлган фикҳ илми (илм-ул-фикҳ) шариат ҳукмлари фуруъини ўрганувчи фандир. Бу фаннинг асосий мақсади шариат ҳукмларини амалга ошириш иқтидори ва малакасига эга бўлишдир. Фикҳ илми ҳукмларни Қуръони Карим ва суннадан ижтиҳод орқали чиқаришга таянади. Ижтиҳод эса, ҳуқуқшунослар ўртасида ихтилофлар юзага келиши ва мусулмонлар орасида турли гуруҳлар тузилишига сабаб бўлган.

Илм-ул-фикҳ қонуншунослик тўғрисидаги фан бўлиб, Ислом ҳуқуқининг турли соҳаларини ўрганади. Бу фанга оид кўпдан-кўп асарлар ёзилган. Фикҳ бўйича энг аввал пайдо бўлган китоблар орасида имом Молик ибн Анасининг “Ал-Муватто”, имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг “Ал-Муснад”, Зайд ибн ал-Ҳасаннинг “Мажмуъ ал-фикҳ”ларини кўрсатиш мумкин. Фикҳ илми милодий X асрга келиб мустақил фан сифатида шаклланган.

Фикҳ соҳаларига бағишланган энг машҳур асар бизнинг ватандошимиз Бурҳонуддин Али ибн Абу Бакир ибн Абдулжалил ал-Фаргоний ал-Маргиноний ар-Риштоний (вафоти 1197 йил) томонидан ёзилган “ал-Ҳидоя фи-л-фуруъ” (“Фикҳ соҳалари ҳақида Ҳидоя”) китобдир. “Ҳидоя” асари ҳанафий мазҳабида катта шухрат қозонган амалий қўлланмадир. “Ҳидоя” китобига кўплаб шарҳлар ёзилган.¹

¹ Ибн Халдун. Ал-Муқаддима. Бейрут, 1886, 435-436-бетлар.

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Маҳмуд Ҳасаний. Сўзлари мухтасар, маъноси бепоён китоб. Мақсудхужа ибн Мансурхужа. Мажмаъ ул-Мақсуд. Тошкент, 1996, 624-631-бетлар.

Пайгамбаримиз Ҳазрати Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (с.а.в.) илоҳий қонун ва қоидаларни тарқатиб, уларни амалга ошириш билан бутун мусулмон жамоасини уммат (умма) деб атаганлар. Умнат қавмий ёки этник алоқалар билан бир-бирига боғланган кишилардан ташкил топган бир улкан жамоадан иборат бўлиб, унинг барча аъзолари битта Тангрига (Аллоҳга) ва унинг элчиси Ҳазрати Муҳаммадга иймон келтирганлар. Умнат тепасида фақат Аллоҳ турган бўлиб, унинг ҳокимияти Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом орқали баён этилган ҳукмлар, яъни, дин ва шариатнинг барча усул қоидалари билан амалга оширилган. Аллоҳ Расули орқали шориъ (қонун тузувчи) бўлгани учун бошқа қонун тузувчиларга эҳтиёж бўлмаган.

Аллоҳ қонунлари илоҳий моҳиятга эга бўлгани учун ҳеч қачон ўзгартирилмайди. Фақат уларнинг фаръий (жузъий) масалалари бўйича, давлат идоралари фикр юритиш ҳуқуқига эгадирлар. Мазкур қоидадан олган жамият тўғри йўлдан адашган бўлиб, илоҳий жазога лойиқ бўлади.

Ислом давлати тараққиётининг илк даврида уни бошқариш ва ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилишда ҳеч қандай қийинчиликлар бўлмаган. Чунки пайгамбаримизнинг ўзлари барча масалаларни ваҳий орқали, ё ўз сўзлари, ёҳуд баржарган ишлари билан ечиб берганлар. Пайгамбаримизнинг ҳар бир сўзлари ва ҳар бир буйруқлари қонун ўрнида турган. Аммо пайгамбаримиз вафотларидан кейин ушбу соҳаларда айрим усул ва қўланмаларга эҳтиёж сезилган. Негаки, мусулмон ҳуқуқининг Қуръони Карим ва ҳадисларда давлатни бошқариш, унга боғлиқ бўлган муассасаларни ташкил этиш, давлат раҳбарини танлаб ҳокимиятни тартибга солиш ва, шунингдек, янги вужудга келадиган барча ҳуқуқий муаммоларни ечиш учун майдалаб қўланмалар кўрсатилмаган. Шунинг учун пайгамбаримиз

вафотларидан кейин мавжуд муаммоларни ҳал этиш учун тўртта халифа ва машҳур саҳобаларга, сунгра тобеъинларга мурожаат қилинган.

Ислом аввало, жамиятида пайдо бўлаётган янги-янги масалаларни ҳал қилиш учун тўғридан-тўғри Қуръони Каримга ва суннага мурожаат қилинган. Уларда муаммони ечиш йўли топилмаса, кейин ижмоъда фойдаланилган.

Ундан сўнг раъй ва қиёс орқали ижтиҳодга қўл урилган.

Ибн Халдуннинг таъкидлашича, ижмоъ ва қиёс саҳобалар замонида топилган ва улар билан фикҳ усуллари тўртгача етиб борган.¹

Фикҳ илми тараққиёти йўлида бора-бора ўзига хос мустақил моҳиятга эга бўлиб, қироат, тафсир ва ҳадис илмларидан ажралиб чиққан.²

Фикҳ илми (Ислом ҳуқуқшунослиги) ҳижрий санасининг уч асрида (учинчи аср биринчи ярмигача) ўз тараққиёт поғоналарига кўтарилиб, турли тўртта сунний, учта шиалик ҳуқуқий мазҳабларига ажралган ва улар ҳар бири ўзининг асосчиси номи билан аталган. Бу мазҳаблар ҳуқуқий муаммоларни ўзига хос йўл билан ҳал қилганлар. Ислом давлатининг турли жойларида юзага келган ушбу мазҳаблар ҳар бири ўзига хос ижтимоий-иқтисодий шароит таъсири остида ривожланиб, маҳаллий урф-одатларни назарда тутиш билан бир-биридан фарқ этган.

Умавийлар даврида тўрт сунний мазҳаб орасидан, шариат масалаларни ечиш бўйича иккита фикрий ҳаракат (оқим) юзага келган. Улардан бири ҳадис тарафдорларидан бўлиб, Молик ибн Анас,

¹ Ибн Халдун. Ал-Муқалдима. Бейрут: Матбааи шарқийя, 1986 йил, 359-бет.

² Доктор Абу Юсуф Мусо. Ислом фикҳи тарихи. Қоҳира; Табъу - нашр; 1958 йил, 23-бет.

Имоми Шофиъий, Суфён Саврий ва Аҳмад ибн Ханбаллар бу оқимнинг йирик намояндалари бўлганлар. Улар фақат оятлар ва ҳадислар матнига таяниб, қиёс ва раъйга кўп аҳамият бермаганлар.

Иккинчиси аҳли раъй йўналишидан иборат бўлиб, Ироқ ва Хуросон аҳли бу оқим тарафдорлари бўлганлар. Булар ўз маданий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётлари билан Арабистон аҳолисининг содда ҳаётидан ажралиб турганлар. Ҳаётлари жараёнида турли-туман иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳодисалар юз бериб турган. Натижада улар мазкур ҳодисаларни шариат улчовлари ва исломий қоидалар билан мослаштиришга мажбур бўлганлар. Масалан, ушбу ҳудудларда дарёлар, экинзорлар мавжуд бўлиб, махсус молиявий қонунлар керак бўлган. Мазкур шароитда ҳукмларни белгилаш учун раъй ва қиёсга зарурат сезилган¹.

Аббосийлар халифаси Ироқ ҳудудида ушбу заруратни сезиб, раъй ва қиёс тарафдорларини ҳимоя қилиб келган. Аббосийлар даврида фикҳ илмини тартибга солиб ривожлантиришда хуросонлик ва мовароуннаҳрлик олимлар катта хизмат қилганлар.

Фикҳ илмининг асоси “усул-фикҳ” ҳисобланиб, яъни ҳуқуқнинг манбалари тўғрисидаги фан бўлиб, у орқали жузъий ҳукмлар, ижтимоий, умумий ва асосий далиллардан (манбалардан) фойдаланиб, ҳуқуқий муаммолар ҳал қилинади.

Ислом қонуншунослигининг мустақил фан сифатида шаклланишида суннуйлик ҳуқуқ мазҳабларидан бирининг асосчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис ибн Аббос ибн Усмон

Шофиъий Ҳошимий Кураший бениҳоя катта ҳисса қўшган. Ҳанафий мазҳабининг уламолари ҳам фикҳ илмининг бу соҳасида айниқса баракали ишлар қилганлар.

Фақмҳлар маънавий баркамол, зўр иззат-ҳурматга лойиқ, чуқур ақ-заковатга ва зарур маънавий фазилатларга эга бўлганлар. Шундагина улар шариат мазҳабларининг бир-бирига ухшамайдиган ва кўпинча бир-бирига зид келадиган кўпдан-кўп муҳокамаларию қоидаларидан мувофиқ ечимни топа олганлар.

Исломий қадриятларимизга қайтаётган мустақил Ўзбекистонимизда миллий ҳуқуқий тизимини шакллантириш жараёнида шариат ва фикҳнинг соҳа ва манбаларини ўрганиш алоҳида амалий аҳамият касб этади. Қолаверса, Ислом ҳуқуқий меросимиз дурдоналарини келажак авлодларга бекамикуст, тулалигича етказиш барчамизнинг инсоний бурчимиздир.

Бугунги кунда шариатни ўрганишга ва унинг мавзулари устида илмий тадқиқот ишларини олиб боришга бўлган эҳтиёжини қондириш, келажак авлодларни бу улкан меросдан маҳрум бўлишининг олдини олиш мақсадида “Адолат” нашриёти “Ҳуқуқий меросимиз хазинасидан” туркумида илмий-маърифий китобларни чоп этишни бошлади. Мисрлик олим Абдулвахҳоб Халлофнинг “Усул-фикҳ” (Ислом қонуншунослиги асослари) китоби ҳам бу борадаги навбатдаги қадамдир. Бу асар жамиятшунослар ва, умуман, Ислом динига, шариатга қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

“Усул-фикҳ”нинг нашр қилиниши Ислом ҳуқуқий анъаналарини англаб етишга яқиндан ёрдам беради. Тошкент давлат юридик институтида, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар Академиясида “Мусулмон ҳуқуқи асослари”

¹ Аҳмад Амин. Зуҳал-ислом (Ислом ёддулари) 2-жилд мавжуд. Қоҳира; Аннаҳзатул-Арабийя, 1993.-152-бет.

фанини ўқитишда муҳим манба бўлади. Бундан ташқари у аҳолининг кенг қатламлари ҳуқуқий маданиятини юксалтиришда ва янги ҳуқуқий тафаккурини шакллантиришда амалий ёрдам беради, деб умид қиламиз.

**Акмал Саидов, профессор,
ҳуқуқшунослик фанлари доктори.**

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ ҚИСМ

Тақриз.....	3
Муқаддима.....	6
Шаръий ҳукмлар олинадиган манбаълар.....	12

Биринчи манбаъ. Қуръони Карим.....	17
Ийжоз ва унинг арконлари.....	18
Қуръон ийжозининг кўринишлари.....	23
1. Қуръон иборалари, маънолари, ҳукмлари ва таълимотларининг мунтазамлиги.....	24
2. Қуръон оятлари маъноларининг илмий кашфиётларга мувофиқлиги.....	26
3. Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайдиган воқеалар хабари.....	28
4. Қуръон лафзлари фасоҳати ва баҳолати.....	29
Қуръондаги ҳукмлар навлари.....	30
Оятларнинг қатъий ёки зоннийлиги.....	33

Иккинчи манбаъ. Суннат, унинг таърифи.....	35
Суннатнинг ҳужжатлигига далиллар	
1. Қуръон Каримдан.....	37
2. Суннати набавийядан.....	39
3. Қуръон оятларини баён қилиш.....	40
Суннатнинг Қуръонга нисбатан тутган ўрни.....	41
Суннатнинг санадига эътиборан қисмлари.....	44
Суннатнинг қатъий ёки зоннийлиги.....	46
Пайгамбар аллайҳиссаломнинг шаръий қонуни ирода қилинмаган суннатлари.....	47

Учинчи манбаъ. Ижмоъ ва унинг таърифи.....	50
Ижмоънинг ҳужжатлиги.....	51
Ижмоънинг навлари.....	54

Тўртинчи манбаъ. Қиёс таърифи.....	56
Қиёснинг ҳужжатлиги. Қуръондан далил.....	58
Суннати набавийядан далил.....	61

Саҳобалар ишлари ва сўзларидан дал.....	65
Ақлий далил.....	66
Қиёсга ишонмайдиган баъзи кишилар шубҳалари.....	67
Қиёснинг арконлари.....	69
Иллатнинг таърифи.....	74
Иллатнинг шартлари.....	79
Иллатнинг қисмлари.....	83
Иллатни билиш йуллари.....	91
Бешинчи манбаъ. Ал-истиҳсон.....	99
Истиҳсоннинг ҳужжатлиги, унга эътироз билдирувчи- лар шубҳалари.....	102
Олтинчи манбаъ. Ал-маслаҳатул мурсала.....	104
Уни ҳужжат деганлар далили.....	106
Маслаҳатул мурсаланинг шартлари.....	109
Уни ҳужжат эмас деганлар шубҳалари.....	111
Еттинчи манбаъ. Урф.	113
Урфнинг навлари ва ҳукми.....	114
Саккизинчи манбаъ. Истисҳоб.....	118
Истисҳобнинг ҳужжатлари.....	119
Туққизинчи манбаъ. Биздан аввал ўтган уммат- лар ариати.....	121
Унинчи манбаъ. Саҳобанинг йули.....	125

ИККИНЧИ ҚИСМ

Шаръий ҳукмлар ҳақида.....	129
I. Ҳоқим.....	129
II. Ҳукм.....	135
Ҳукмлар навлари.....	137
Таклифий ҳукм қисмлари.....	143
Вожиб. Вожибнинг қисмлари	
Биринчи тақсим.....	144
Иккинчи тақсим.....	148
Учинчи тақсим.....	150
Туртинчи тақсим.....	151
Мандуб.....	152
Мандубнинг қисмлари.....	154
Муҳаррам.....	155

Муҳаррамнинг қисмлари.....	158
Макруҳ.....	159
Мубоҳ.....	160
Вазъий ҳукм қисмлари	
Сабаб.....	165
Сабабнинг навлари.....	165
Шарт.....	167
Шартнинг навлари.....	169
Монеъ.....	170
Рухсат ва азима.....	171
Саҳиҳ ва ботир.....	179
III. Маҳкум фийҳи.....	182
Таклифнинг саҳиҳлиги шарти.....	185
IV. Маҳкум алайҳ.....	194
Инсоннинг аҳлияти ваъжубга нисбатан ҳолати.....	198
Аҳлияга етадиган ҳалал.....	201
Китобга келган баъзи сўзлар лугати.....	204
Усулул фикҳ - Ислоҳ қонуншунослигига бир назар.....	205
Китобнинг мундарижаси.....	214

Абдулваҳҳоб Халлоф

УСУЛУЛ ФИҚҲ

Рассом А.Баҳромов
Муҳаррир Р.Саидов
Техн. муҳаррир М.Саидова

Босишга 29.10.97й.да рухсат этилди. Қогоз бичими
84x108 1/32. Босма табағи 7,0. Шартли босма табағи
11.76 Напприёт ҳисоб табағи 9.0 Адади 10000.
Буюртма.5732...Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги “Адолат”
напприёти, 700047, Тошкент, Сайилгоҳ кучаси,5-уй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси Тошкент матбаа комбинатининг исҳара
корхонаси, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.